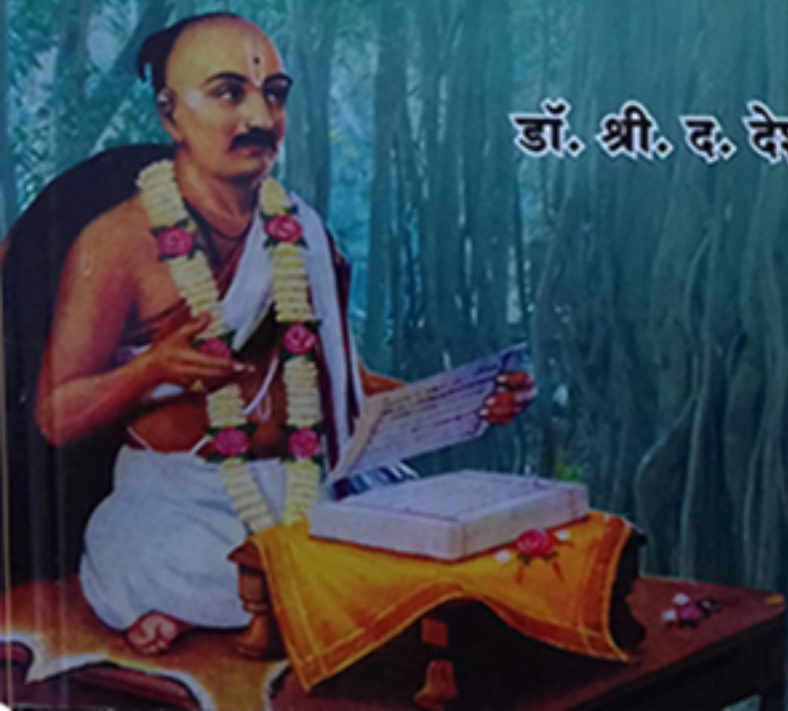

श्री एकनाथ महाराजकृत
चतुःश्लोकी भागवत भावदर्शन

डॉ. श्री. द. देशमुख

श्रीएकनाथमहाराजकृत चतुःश्लोकी भागवत विवरण

डॉ. श्री. द. देशमुख

॥श्री॥

प्रकाशकीय

संतश्रेष्ठ श्रीएकनाथमहाराजविरचित, मूळ संस्कृत श्लोकांवरील प्राकृतातील ओव्यांचा सार्थ ग्रंथ साधकांच्या हाती देताना आम्हास अतिशय हर्ष होत आहे. नाथ महाराजांच्या भाषेचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती सोपी पण अर्थपूर्ण आहे. प. पू. श्रीगुरू काकांनी ओव्यांच्या अर्थाचे पदर आणखी सोपेपणाने उलगडून दाखविले आहेत.

अक्षरजुळणीचे काम रत्नागिरीच्या डॉ. ज्योत्स्नाताई पाटणकर व पुण्याच्या सौ. प्रज्ञा कुबडे ह्यांनी समर्थपणे पेललेले आहे. त्यांचे आम्ही ऋणी आहोत. पुणे तपासण्याचे व अर्थ पाहण्याचे काम सौ. पद्मजा केळकर व सौ. गीतांजली घायाळ यांनी पूर्ण केलेले आहे. तसेच अन्य तांत्रिक बाबी सांभाळण्याचे काम कु. मेधा कुलकर्णी व श्री धनंजय लोहोकरे यांनी पूर्ण केले आहे. मुद्रणप्रत तयार करण्याचे काम डॉ. अशोका भोंगळे यांनी केले आहे. या सर्वांचे आभार.

आम्हां सर्वास आशा आहे की गुरुपौर्णिमेनिमित्त प्रसाद भेट म्हणून हा ग्रंथ सर्वांना आवडेल. सर्व साधक बंधू-भगिनींना मोक्षाप्रत जाण्यास हा ग्रंथ साहाय्यभूत होवो, ही ईशचरणी नम्र प्रार्थना!

श्रीकृपा प्रकाशन

नागपूर

॥श्री॥

॥चतुःश्लोकी भागवत॥

प्रस्तावनापर चार शब्द

‘चतुःश्लोकी भागवत’ हे चार श्लोकात सामावलेले भागवताचे सार आहे. त्यातील पहिला श्लोक सांगण्यापूर्वी श्रीनाथमहाराजांच्या चारशे एकेचाळीस ओव्यांचे प्रास्ताविक असल्यासारखे आहे. तेथून पुढे एक हजार छत्तीस ओव्यांपर्यंत चार श्लोकांवरील टीका आहे. मुख्य चार श्लोक व त्यांचा अर्थ -

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥१॥

पदच्छेद - अहम् एव आसम् एव अग्रे न अन्यत् यत् सत् असत् परम्।

पश्चात् अहं यत् एतद् च यः अवशिष्येत सा अस्मि अहम्॥१॥

अर्थ - सृष्टी उत्पन्न होण्यापूर्वी केवळ मीच सत् म्हणजे सूक्ष्मतर रूपाने, असत् म्हणजे नश्वर स्थूल रूपाने व परम् म्हणजे ह्या दोन्हींच्या अतीत निर्मळ रूपाने आहे (होतो). सृष्टीनंतरही जे काही आहे ते माझ्या रूपानेच उरते.

ऋतेऽर्थे यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः॥२॥

पदच्छेद - ऋते अर्थे यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत च आत्मनि।

तत् विद्यात् आत्मनो मायां यथा भासो यथा तमः॥२॥

अर्थ - मुळात नसलेला पदार्थ माझ्या स्वरूपात प्रत्ययाला येत आहे. मायेमुळे तसेच होते असे समजावे. सूर्य मावळताच अंधार भासतो त्याप्रमाणे.

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम्॥३॥

पदच्छेद - यथा महान्ति भूतानि भूतेषु च उच्चावचेषु अनु।

प्रविष्टानि अप्रविष्टानि तथा तेषु न तेषु अहम्॥३॥

अर्थ - ज्याप्रमाणे पाच महाभूते उच्च, नीच अश्या सर्व प्राण्यांच्या शरीरात प्रवेश करतात व करीतही नाहीत, त्याप्रमाणे मी त्यांच्यात आहे पण ती माझ्यात नाहीत.

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः।

अन्वय व्यतिरेकाभ्यां सत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा॥४॥

पदच्छेद - एतावत् एव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुन् आत्मनः।

अन्वय व्यतिरेकाभ्यां सत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा॥४॥

अर्थ - आत्मतत्त्व जाणू पाहणाऱ्याने, अन्वय व्यतिरेकाच्या रीतीने एवढेच जाणावयाचे आहे की सत् हे सर्वत्र व सर्वकाळ कसे व्यापून आहे.

सृष्टीपूर्वी, सृष्टिकाळी व सृष्टीनंतर एक आत्मरूप श्रीकृष्ण सतत आहेत. श्रीकृष्णाशिवाय जे काही अनुभवाला येते ते मायिक असून ते ज्ञानाच्या प्रकाशात लुप्त होते. ज्याप्रमाणे सर्व प्राण्यांच्या शरीरात पाच महाभूते असतात व त्या प्राण्यांच्या मृत्यूनंतर ती त्यांच्या मूळ रूपात विलीन होतात, त्याचप्रमाणे भ. श्रीकृष्ण त्या प्राण्यांच्या देहात अलिप्तपणे राहून पुन्हा जणू बाहेर पडतात. ते त्यांच्यात असतातही व नसतातही. जेथे सृष्टी असते तेथे आत्मा असतो पण आत्मा असतो, तेथे सृष्टी नसते. सृष्टीत आत्म्याचा अन्वय व आत्म्यात सृष्टीचा व्यतिरेक आहे. असा हा आत्मा सर्वव्यापक आहे. चार श्लोकांचे हे सार आहे.

श्रीगणेश, शारदा व श्रीगुरूंना वंदन करून नाथमहाराज श्रीगुरूंचे व त्यांच्या सेवेचे माहात्म्य सांगून ओवीरचनेच्या कर्तृत्वासंबंधी परिहार देतात. जड, मूढ व भांबावलेल्या ब्रह्मदेवाला सृष्टीच्या निर्मितीचे ज्ञान नव्हते. त्यामुळे निर्माण झालेल्या अनिवार तळमळीतून त्याने भगवंताचा धावा केला. अशा प्रकारे प्रदीर्घ काळ गेल्यानंतर ब्रह्मदेवाला 'तप तप' असे शब्द ऐकू आहे. पण ते शब्द उच्चारणारा मुळीच प्रगट झाला नाही. तेव्हा त्याने त्या शब्दांचे स्वतःच्या अन्तःकरणात चिंतन केले. विचार करता करता असे लक्षात आले की स्नान, दान, वेदाभ्यास, योग, याग ह्यांना तपाचे मूल्य नसून वासनात्यागपूर्वक सगुण श्रीहरीचे चिंतन हेच तप आहे. दंभ, लोभ, अहंकार, क्रोध इत्यादिकांचा त्याग झाला तर तप सिद्धीला गेले असे म्हणता येते. चंचल मनाची अनिवार गती स्वस्थ करून ती चिदाकार झाली की तपाचे फळ मिळाले असे समजावे. विकल्परहित रीतीने श्रीगुरुसेवा केली असता आत्मज्ञान होते. जेथे येरझारीची गति कुंठित होते ते वैकुंठ हे आत्मज्ञानाचे घर आहे. त्या वैकुंठात पतिव्रता राहत असून श्रीलक्ष्मीही श्रीहरीची सेवा करित, हरिगुणांचे संकीर्तन करते. ह्या वैकुंठलोकात श्रीविष्णूचे सेवक (पार्षद) राहतात. ब्रह्मदेवाला श्रीहरीचे भव्य व शोभायमान दर्शन वैकुंठातच झाले. त्याने सृष्टिनिर्मितीची सर्व तत्त्वे श्रीहरीपाशी पाहिली व सृष्टिनिर्मितीही पाहिली. यश, श्री, औदार्य इत्यादी सहा गुणांनी श्रीहरी संपन्न असून त्याच्या भक्तांनाही ते गुण लाभतात. ह्या सर्वांमुळे अहंकाररहित झालेल्या ब्रह्मदेवाने श्रीहरीला वंदन केले व स्वरूपज्ञानाची प्रार्थना केली. श्रीहरीने ब्रह्मदेवाला विचारले की सृष्टिनिर्मितीची आज्ञा झाली असता, तो स्वरूपज्ञानाची अपेक्षा का करित आहे? ब्रह्मदेवाने उत्तर दिले की स्वरूपज्ञानाशिवाय एवढ्या मोठ्या कृतीचा अहंकार न होणे शक्य होणार नाही. अशी अनेक प्रकारे स्तुती केल्यावर श्रीनारायण प्रसन्न झाले व श्रद्धाळू, सात्त्विक, गुरुसेवक, ईषणारहित, वासनारहित ब्रह्मदेवाला ज्ञान सांगावयास ते तयार झाले. तत्त्वज्ञानाचे रूपांतर अनुभवज्ञानात होण्यासाठी भक्तीची नितान्त आवश्यकता आहे. स्मरण, कीर्तन, पठण, सर्वाभूती भगवद्भाव, चरित्रगायन, लीलाकथन, पूजा, स्तवन, चिंतन, परिपूर्ण शरणागती ह्या सर्वांची अनिवार आवश्यकता आहे.

ही सर्व आवश्यक त्या अधिकाराची सामग्री पाहून श्रीनारायणाने चारच श्लोकात आत्मज्ञान शब्दबद्ध केले. संस्कृत भाषेतील ह्या चार श्लोकांवर श्रीएकनाथ महाराजांनी ओवीबद्ध मराठी टीका श्रीजनार्दनस्वामींच्या कृपेने केली. त्यात आत्मज्ञानाचे मूळ, साराचेही सार, वेदान्ताला न कळणारे गुह्य ह्यांचा पूर्ण बोध आहे. अनादी, आद्य, नित्य, सत्य, अज, अजर, अमर, सत्, चित्, आनंदघन, विभु, अमेय, अपादपाणि, अनेत्र, अजिह्व, निर्विकार, निरवधि इत्यादी प्रकारे त्या तत्त्वाचे वर्णन केले गेले आहे.

प्रास्ताविकाच्या सुरवातीला चार श्लोक व त्यांचा सरलार्थ दिला असून त्यावर श्रीनाथमहाराजांनी सविस्तर, रसाळ, उद्बोधक असे उत्कृष्ट भाष्य केले आहे. त्या ओव्यांचा यथामती अर्थ, चालू मराठी भाषेत दिला आहे. तो अभ्यासकांना आवडेल असा विश्वास वाटतो. शेवटी गुणदोषांचा विचार वाचकांकडेच सोपवलेला बरा. कारण त्यांच्या मुखातून ईश्वरच बोलेल असा विश्वास वाटतो.

डॉ. श्री. द. देशमुख

॥श्री॥

॥श्रीएकनाथमहाराजकृत चतुःश्लोकी भागवत विवरण॥

श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः।

श्रीगुरुभ्यो नमः। श्रीकृष्णाय नमः।

आदी वंदू गणनायका। नरकुंजरा अलोलिका।

नरगजस्वरूपें तूं एका। नमन श्रीविनायका सदुरु॥१॥

गणांचा अधिपती जो गणपती, त्याला वंदन असो. जो गजमुख असल्यामुळे वेगळेपणाने शोभणारा आहे, ज्याचे स्वरूप नर आणि गज यांनी मिळून तयार झालेले आहे, अशा सदुरुरूप विनायकाला नमस्कार असो.॥१॥

तुज सद्भावें करितां नमन। विघ्नचि होय निर्विघ्न।

यापरी तुझी कृपा पूर्ण। चैतन्यघन गणराजा॥२॥

तुला सद्भावाने नमस्कार केला असता सर्व विघ्ने निर्विघ्न होतात, त्यांना विघ्नांचे स्वरूप राहत नाही. हे चैतन्यघन (ज्ञानस्वरूप) असलेल्या गणराजा, अशा प्रकारे तुझी पूर्ण कृपा मजवर व्हावी.॥२॥

सालंकृतशुक्लांबरी। हंसारुढी परमेश्वरी।

सदुरुरूपें वागेश्वरी। म्यां मजमाझारीं वंदिली॥३॥

जिने शुभ्र वस्त्र परिधान केलेले आहे, सर्व अलंकार धारण करून जी हंसावर आरूढ झालेली आहे, ती शारदा सदुरुरूच्या शब्दांच्या ओघाने माझ्यापर्यंत पोहोचली. तिला माझे वंदन असो.॥३॥

वाच्यवाचक वदता। तिहींसी आली एकात्मता।

यापरी येथे वाग्देवता। गुरुत्वे तत्त्वतां वंदिली॥४॥

‘वाच्य, वाचक, वदणारा’ या त्रिपुटीचा बाध होऊन त्या सर्वांत असलेल्या एकाच तत्त्वाचा अनुभव आला. याप्रमाणे श्रीशारदा व श्रीगुरू यांना तत्त्वरूपाने (अभेदरूपाने) वंदन असो.॥४॥

पूर्वपरंपरा पूज्यता। एकरूप एकनाथा।

आम्हां सदुरुचि कुळदेवता। एकात्मता एकवीरा॥५॥

पूर्वपरंपरेचे पूजन करून सदुरुरूशी एकरूप झालेला मी एकनाथ, माझ्या सदुरुरूप कुळदेवतेला म्हणजेच एकवीरेला नमस्कार करतो.॥५॥

तिचेनी नांवें माझेंही नांव। म्हणोनी मिरवीं कविवैभव।

तंव नामरूपा नुरेचि ठाव। हा निजानुभव कुळदेव्या॥६॥

एकवीरा देवीच्या नावावरून माझेही नाव एकनाथ असे ठेवले. हे कवित्वाचे सर्व वैभव तिच्या नावामुळेच आहे. हे एकवीरे, तुझ्या खऱ्या स्वरूपाशी एकरूप होताना मात्र, नाम आणि रूप यांचा ठावठिकाणा राहत नाही. एकवीरा देवीच्या कीर्तीमुळेच मला ही कीर्ती लाभली आहे.॥६॥

आतां वंदूं संत सज्जन। जे सर्वांगीं चैतन्यघन।

ज्यां सगुण निर्गुण समसमान। जे निजजीवन सद्भावा॥७॥

ज्यांच्यामुळे माझ्या जीवनात परमार्थविषयी ओढ निर्माण झाली, जे सगुण आणि निर्गुण समानदृष्टीने

पाहतात, असे चैतन्याचा परिपूर्ण अनुभव घेतलेले व स्वतः चैतन्यरूप झालेले जे संतसज्जन आहेत, त्यांना आता वंदन करतो.॥७॥

ज्यांची सद्भावें ऐकतां गोष्टी। चैतन्यघन होय सृष्टी।

लागे परमानंदी दृष्टी। ऐसी कृपादृष्टी साधूंची॥८॥

या संतसज्जनांची कृपा अशी आहे की, त्यांच्याकडून श्रद्धापूर्वक परमार्थचर्चा ऐकताना संपूर्ण सृष्टी चैतन्याचा विलास आहे असा अनुभव येतो व परमानंद प्राप्त होतो.॥८॥

आतां वंदूं श्रीजनार्दन। ज्याचें ऐकतां एक वचन।

त्रैलोक्य होय आनंदघन। जें निजजीवन सच्छिष्या॥९॥

केवळ ज्यांचे वचन ऐकल्यामुळे त्रैलोक्यात व्यापून असलेल्या आनंदाचा मला अनुभव आला, ते माझे सद्गुरु श्रीजनार्दनस्वामी, यांना वंदन असो. या आनंदाचा अनुभव घेणे हेच सच्छिष्याचे खरे कर्तव्य आहे.॥९॥

गुरुमहिमा

त्याचे चरणींची माती। अवचटें लागल्या स्वचितीं।

जन्ममरणा होय शांती। चारी मुक्ती वोळगण्या॥१०॥

श्रीगुरूंची चरणधूली चुकून जरी अंगाला लागली तरी चित्त शुद्ध होऊन जन्ममरणाचे चक्र थांबून जाते व चारही मुक्तींचा लाभ होतो.॥१०॥

तो जिकडे पाहात जाय। ते दिशा सुखरूप होय।

त्याचे जेथें लागती पाय। तेथें धांवे लवलाहें परमानंदु॥११॥

श्रीगुरू ज्या दिशेला पाहतात, ती दिशा सुखमय होऊन जाते. त्यांचे चरण जिथे जिथे पडतील, तिथे तिथे परमानंद (ब्रह्मानंद) ओसंडून वाहतो.॥११॥

यालागी त्याचे वंदितां चरण। जीवासी वोडवे शिवपण।

चरणस्पर्शें स्वानंद पूर्ण। अगाध महिमान गुरुचरणीं॥१२॥

म्हणून श्रीगुरुचरणांना वंदन केले असता जीव शिवरूप होऊन जातो. त्यांच्या चरणांना स्पर्श केला असता शिष्याला ब्रह्मानंदाची प्राप्ती होते. श्रीगुरुचरणांचा महिमा असा आहे.॥१२॥

त्याची सद्भावें जें घडे सेवा। तें जीवत्व शोधितां न मिळे जीवा।

तंव शिवही मुकला शिवभावा। हा अभिनव ठेवा सेवेमार्जीं॥१३॥

पूर्ण श्रद्धा ठेवून श्रीगुरुचरणांची सेवा केली असता जीवाला स्वतःचा जीवपणा शोधूनही मिळत नाही आणि मग शिवपणाही टिकत नाही कारण श्रीगुरूंच्या सेवेमुळे शिष्य ब्रह्मरूप होतो. या सेवेचे हे वैशिष्ट्य आहे.॥१३॥

तो ज्यासीं आश्वसी आपण। त्यासी हरिहर वंदिती पूर्ण।

कळिकाळ घाली लोटांगण। रिघती शरण कामक्रोध॥१४॥

श्रीगुरू ज्या श्रद्धावंत शिष्याला जवळ करतात, 'भिऊ नको' म्हणून आश्वासन देतात, त्याला हरी व हर देखील वंदन करतात. कळिकाळ त्यांच्या चरणांवर लोटांगण घालतो. सद्गुरू ज्यांना आशीर्वाद देतात; त्यांना काम, क्रोध इत्यादी षड्रिपु शरण येतात.॥१४॥

गुरुदास्याचे महिमान

ऋद्धिसिद्धिही अंगें आपण। त्याचे घरींचें वाहाती जीवन।

एवढें गुरुदास्याचें महिमान। सभाग्यजन पावती॥१५॥

गुरुदास्याचा असा महिमा आहे की ऋद्धिसिद्धी त्याच्या घरी पाणी भरण्याचे काम करतात. उत्तम दास्य करणाऱ्या भाग्यवानांनाच तो मिळतो.॥१५॥

गुरुसेवेहोनी वरूता। उपाय नाही परमार्था।

हे सत्य सत्य माझी वार्ता। वेदशास्त्रार्था संमत॥१६॥

परमार्थ साध्य करण्यासाठी श्रीगुरूंच्या सेवेवाचून दुसरा पर्याय नाही. हे जे मी सांगितले ते वेद आणि शास्त्रालाही मान्य आहे.॥१६॥

ते गुरुसेवेची अभिनव खूण। स्वामीसेवक न होती भिन्न।

नुरवूनियां मीतूपण। सेवका जनार्दन संतुष्टे॥१७॥

स्वामी व सेवक (गुरू व शिष्य) दोघेही भिन्नपणाने राहत नाहीत ही गुरुसेवेची वेगळी अशी खूण आहे. सेवकावर (माझ्यावर) जनार्दनस्वामींनी संतुष्ट होऊन आमच्यातील मी आणि तू हे द्वैत संपविले आहे.।

हें वर्म जंव नये हातां। तंव सेवा न घडे गुरुभक्ता।

ज्याचें हाता चढे एकात्मता। तो शिष्य सरता गुरुचरणीं॥१८॥

श्रीगुरुसेवेचे हे वर्म जोपर्यंत कळत नाही, तेपर्यंत खरी गुरुसेवा घडणार नाही. ज्या शिष्याला ह्या एकात्मताभक्तीचे वर्म समजेल, त्या शिष्याचे शिष्यपण श्रीगुरुचरणांपाशी संपून जाईल.॥१८॥

दुर्घट वाटेल एकात्मता। तंव गुरुशिष्यआंतौता।

एकचि परमात्मा तत्त्वतां। हे एकात्मता स्वतःसिद्ध॥१९॥

ज्याला ही एकात्मता भक्ती अवघड वाटेल, तो शिष्य श्रीगुरूंपासून वेगळाच राहील. एकच ब्रह्मतत्त्व सगळीकडे असल्याने श्रीगुरुशिष्यांची एकात्मता मूळचीच आहे.॥१९॥

एकात्मता श्रीजनार्दन। नुरवूनियां मीतूपण।

शिष्याची सेवा संपूर्ण। सर्वकर्मी आपण अंगीकारी॥२०॥

अशा ब्रह्मरूप श्रीगुरूंनी माझे मी-तूपण उरू दिले नाही. माझ्या सेवेचा त्यांनी संपूर्णपणे अंगीकार केला.॥२०॥

नाथांचे अनहंकारी आत्मनिवेदन

नुरवूनि मीतूपणाची वार्ता। वदविताहे ग्रंथकथा।

तेथें मी एक कविकर्ता। हे कोणें अहंता धरावी॥२१॥

मी-तूपणाची वार्ता उरवू न देता माझे श्रीगुरू माझ्याकडून ग्रंथ वदवून घेत आहेत. असे असल्याने मी कवित्वाचा अहंकार कसा काय धरावा?॥२१॥

मज नाहीं ग्रंथअहंता। म्हणोनि श्रोत्यांतें विनविता।

ते विनवणीच तत्त्वतां। अंगीं अहंता आणूं पाहे॥२२॥

मी ग्रंथ लिहिणारा नाही असे मी श्रोत्यांना विनंती करून सांगितले. पण ह्या विनवणीच्या निमित्ताने 'मी' असे म्हटल्याने अंगी अहंता येऊ पाहत आहे.॥२२॥

तंव माझें जें कां मीपण। तें सदुरू झाला आपण।

तरी करितांही विनवण। माझें मीपण मज न लगे॥२३॥

म्हणून माझे मीपण जे आहे, ते श्रीगुरूच झाले आहेत. त्यामुळे मी विनवणी केली तरी माझ्या मीपणाचा अहंकार मला लागणार नाही.॥२३॥

माझी क्रिया कर्म कर्तव्यता। सदुरुचि झाला तत्त्वतां।

आता माझ्या मीपणाची अहंता। मजसी सर्वथा संबंध नाही॥२४॥

माझी कर्ता-कर्म-क्रिया ही त्रिपुटी श्रीगुरुरूप झाली. त्यामुळे माझ्या मीपणाच्या अहंतेचा माझ्याशी संबंध राहिला नाही.॥२४॥

श्रोत्यांना विनंती व कथामूत्र

आतां अवधारा ग्रंथकथन। कल्पादि हें पुरातन।

हरिब्रह्मयांचें जुनाट ज्ञान। तेथें अवधान श्रोतीं द्यावें॥२५॥

आता श्रोत्यांनी ग्रंथकथनाकडे लक्ष द्यावे. हरी, ब्रह्मदेव यांना कल्पाच्या आधीपासून असलेले पुरातन ज्ञान हा या ग्रंथाचा विषय आहे.॥२५॥

जेणें संतोषती ज्ञानसंपन्न। सुखें सुखरूप होती मुमुक्षुजन।

तें हें हरिब्रह्मयांचें ज्ञान। तेथें अवधान श्रोतीं द्यावें॥२६॥

ज्या ज्ञानाच्या श्रवणाने आत्मज्ञानी पुरुषांना संतोष होईल, मुमुक्षू जीवाला सुखरूपता प्राप्त होईल ते हरी व ब्रह्मदेव यांना असलेले ज्ञान आता सांगतो. श्रोत्यांनी लक्ष द्यावे.॥२६॥

जो जडमूढ होता तटस्थ। तो चौश्लोकीं जाण नेमस्त।

ब्रह्मा केला ज्ञानसमर्थ। तो अगाध ज्ञानार्थ अवधारा॥२७॥

जो ब्रह्मदेव निर्मितीसंदर्भात जडमूढ झालेला होता, सृष्टीची रचना कशी करावी हे ज्याला समजत नव्हते, त्याला केवळ चार श्लोकात संपूर्ण तत्त्वज्ञान सांगून ज्ञानसंपन्न केले. असे हे अगाध ज्ञान श्रोत्यांनी आता ऐकावे.॥२७॥

पावोनी चतुःश्लोकींचें ज्ञान। ब्रह्मा झाला ज्ञानसंपन्न।

करितां सृष्टीचें सर्जन। तिळभरी अभिमान बाधीना॥२८॥

चतुःश्लोकी भागवताचे ज्ञान ऐकून ब्रह्मदेव ज्ञानसंपन्न झाला. आता त्याला सृष्टी निर्माण करण्याचा अभिमान तिळभरही बाधेनासा झाला.॥२८॥

त्या ज्ञानाची रसाळ कथा। मन्हाटिया सांगेन आतां।

येथें अवधान द्यावें श्रोतां। हे विनवणी संतां सलगीची॥२९॥

हरीने ब्रह्मदेवाला सांगितलेल्या त्या ज्ञानाची रसाळ कथा मी आता प्राकृतात सांगेन. तरी कथेकडे सावधान चित्ताने लक्ष द्यावे अशी संतसज्जन श्रोत्यांना विनंती आहे.॥२९॥

पूर्ण सलगी दिधली स्वामी। म्हणोनि निःशंक झालों आम्ही।

परी जें जें बोलेन ज्ञानांग मी। तें सादर तुम्ही परिसावें॥३०॥

स्वामींनी माझा पूर्ण अंगीकार केल्याने 'मी ते कसे सांगावे' अशी मनात शंका होती ती गेली. म्हणून जी ज्ञानकथा मी सांगेन ती तुम्ही शांतपणाने ऐकावी.॥३०॥

ऐसे प्रार्थुनी श्रोतेजन। प्रसन्न केले साधुसज्जन।

पुढील कथेचें अनुसंधान। एका जनार्दन सांगेल॥३१॥

अशी श्रोत्यांना प्रार्थना केल्याने सज्जन असलेले श्रोते प्रसन्न झाले. मी जनार्दनशिष्य एकनाथ आता पुढील कथा सांगतो.॥३१॥

श्रीशुक परिक्षितीला ब्रह्मदेवाची कथा सांगतात

आदिकल्पाचिये आदी। एकार्णवजळामधी।

ब्रह्मा झाला जडमूढबुद्धी। सृष्टि सर्जनविधि स्फुरेना॥३२॥

प्रथम कल्पाच्या अगोदर जळात वास्तव्यास असलेल्या ब्रह्मदेवाला सृष्टिनिर्मितीचा विधी स्फुरेना. त्याची बुद्धी कुठेच चालेना. (असेच आपण सामान्य जीव कधी काही विसरलो, तर कुठे बिघडले? पण त्याने पुढे जेवढे प्रयत्न केले, तसे आपणही प्रयत्न केलेच पाहिजेत.)॥३२॥

यापरी केवळ अज्ञान। नाभिकमळीं कमळासन।

विसरलां आपणा आपण। मी हें कोण स्फुरेना त्या॥३३॥

श्रीविष्णूच्या नाभीतून निघालेल्या कमलावर बसलेला ब्रह्मदेव पूर्ण अज्ञानी होता. त्याला आपण कोण आहोत हेही लक्षात येईना.॥३३॥

यालागीं श्रीनारायण। द्यावया निजात्म शुद्ध ज्ञान।

आपुली निजमूर्ती चिद्घन। तिचें दर्शन देऊं पाहे॥३४॥

स्वतःच्या स्वरूपाचे शुद्ध ज्ञान होण्यासाठी श्रीनारायणाने आपल्या ज्ञानरूप असलेल्या सगुण मूर्तीचे ब्रह्मदेवाला दर्शन देण्याचे ठरविले.॥३४॥

श्रीनारायणाची दिव्य मूर्ती। देखतांचि स्फुरे स्फूर्ती।

तोचि इतिहास परीक्षिती। ज्ञानगर्भ स्थिती शुक सांगे॥३५॥

श्रीनारायणांची दिव्य मूर्ती पाहिल्याबरोबर ज्ञान स्फुरते. ब्रह्मदेवाला त्या ज्ञानाचे भान नव्हते हे श्रीशुक परिक्षितीला सांगत आहेत.॥३५॥

श्लोक १ ते ४ --

श्री शुक उवाच -

आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः।

न घटेतार्थसंबंधः स्वप्नद्रष्टुरिवांजसा॥१॥

अन्वय - हे राजन्, स्वप्नद्रष्टुः इव परस्य अनुभवात्मनः आत्मम् आयाम् ऋते अञ्जसा न घटेत् अर्थ सम्बन्धः॥१॥

अर्थ - श्रीशुक म्हणाले, हे राजा, ज्याप्रमाणे स्वप्न पाहणाऱ्याचा स्वाप्निक (स्वप्नातील) पदार्थांशी साक्षात् असा काहीच संबंध नसतो. त्याप्रमाणे (देहाहून) वेगळ्या अशा आत्म्याचा स्वतःच्या मायेशिवाय (दृश्य पदार्थाबरोबर) प्रत्यक्ष काहीच संबंध नसतो.

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया।

रममाणौ गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते॥२॥

अन्वय - बहुरूपया मायया बहुरूपः इव आभाति। अस्याः गुणेषु रममाणः (सः) अहं, मम इति मन्यते॥२॥

अर्थ - बहुरूपी मायेच्या प्रभावामुळे तो पुरुषही विविध रूपांचा भासतो. जेव्हा तो तिच्या (मायेच्या) गुणांशी रममाण होतो, तेव्हा 'हा देह मी' व 'हे माझे' असे मानू लागतो.

यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन्कालमाययोः।

रमेत गतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम्॥३॥

अन्वय - यः हि परस्मिन् कालमाययोः (कालं च माया च तयोः) स्वे महिम्नि गतसंमोहः रमेत। तद् उभयं त्यक्त्वा उत् आस्ते वाव॥३॥

अर्थ - परंतु जेव्हा काल आणि माया या दोन्हींच्या पलीकडे जाऊन मोहरहित होऊन, स्वतःच्या अनंतरूपात रममाण होतो, तेव्हाच मी-माझे हा भाव सोडून पूर्ण उदासीन होऊन राहतो.

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम्।

ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः॥४॥

अन्वय - यदा अव्यलीक व्रतात् ऋतः भगवान् ब्रह्मणे रूपम् दर्शयन् (च) आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं आह॥४॥

अर्थ - ब्रह्मदेवाच्या निष्कपट तपश्चर्येने (संतुष्ट होऊन) भगवंतांनी त्याला स्वस्वरूपाचे दर्शन घडविले आणि आत्मतत्त्वाचे ज्ञान होण्यासाठी जे काही सांगितले, (ते मी आता तुला सांगतो).

श्रीमद्भागवत, द्वितीय स्कंध, अध्याय ९

अज्ञानं जीवा जीवभाव। त्यासि द्यावया निजात्म ठाव।

शुक सांगे सुगम उपाव। इतिहास पहाहो हरिविरंचींचा॥३६॥

जीवाचा जीवभाव हा अज्ञानामुळे आहे. त्याला स्वतःच्या स्वरूपाप्रत पोहोचविण्यासाठी श्रीनारायण व ब्रह्मदेवाच्या कथेतून श्रीशुक सोपा उपाय सांगत आहेत.॥३६॥

जें श्रीमुखें श्रीभगवंतें। सांगितलें विधातयातें।

संतोषोनि उत्तम वृत्तें। निजरूपातें दावोनि तेणें॥३७॥

प्रत्यक्ष श्रीभगवंतांनी स्वमुखाने जो सिद्धांत विधात्याला सांगितला, तो ऐकून विधाता स्वतःच्या स्वरूपास जाणता झाला व आनंदित झाला.॥३७॥

शंका ---

जीवासी दृढ देहबुद्धी। भगवंतहि देहसंबंधी।

तें त्याचे भजनें मोक्षसिद्धी। न घडे त्रिशुद्धि जीवासि या॥३८॥

जीवाला 'मी म्हणजे देह' ही देहबुद्धी दृढ असते. सगुण देवालाही देह आहे. एका देहीने दुसऱ्या देहीचे भजन करून विदेह असा मोक्ष मिळणे कधीही शक्य नाही.॥३८॥

उत्तर ---

ऐसी उठों पाहे आशंका। तेविषयींचे उत्तर आडका।

जीवा आणि जगन्नायका। देहसमत्व देखा न घडे॥३९॥

अशी जी एक शंका निर्माण होत आहे, त्याचे उत्तर ऐक. जीवाचा देह व सगुण परमात्म्याचा देह यात जराही साम्य नाही.॥३९॥

जाति पाहतां दोन्ही दगड। परी रत्नगार नव्हे पडिपाड।

तेवीं देवाजीवा समत्व दृढ। हें केवळ मानिती मूढ, न ज्ञाते॥४०॥

गारेचा दगड आणि रत्न हे 'दगड' ह्या एकाच जातीचे असतात पण गार ती गारच व रत्न हे अतिमौल्यवान असते. त्यांच्यात तुलना होऊ शकत नाही. त्याप्रमाणे देव व जीव यांच्या देहात समानता मूर्ख लोक पाहतात.॥४१॥

धूम्र ज्वाळा पाहतां दोन्ही। जरी जन्मती एके स्थानीं।

तम निवारे ज्वाळांपासुनी। धूमा न मानी तम दाटे॥४१॥

धूम्र व अग्नी एकाच ठिकाणी निर्माण होतात. अग्नीच्या ज्वाळांनी अंधार नाहीसा होतो पण धुराने उलट अंधार होतो.॥४१॥

जीव ज्ञानस्वरूप सत्य ज्ञानी। परी तो झाला देहाभिमानी।

ज्ञान वेंचलें विषयध्यानीं। यालागी दृढबंधनी तो पडला॥४२॥

जीव हा खरे पाहता ज्ञानस्वरूप असतो. परंतु देहाच्या अभिमानाने तो ते ज्ञान विषयांच्या ध्यानात लावतो व दृढ बंधनात पडतो.॥४२॥

आपणियाचि सारिखा देख। हरि मानी पंचभौतिक।

त्या परममूर्खातें देख। आकल्प दुःख सरेना पै॥४३॥

जीव हरीला आपल्यासारखाच पाच महाभूतांपासून झालेला मानतो. ह्या अज्ञानाने त्या परममूर्खाला होणारे दुःख कल्पांत झाला तरी संपत नाही.॥४३॥

ऐसेहि जे जडमूढ मूर्ख। भावार्थें झाल्या भजनोन्मुख।

त्यांचे निःशेष झडे दुःख। ते निजात्मसुख पावती देखा॥४४॥

असे जे बद्ध, अज्ञानी, मोहित जीव आहेत, त्यांनी पूर्ण भाव, श्रद्धा हरीच्या भजनात ठेवली, तर त्यांच्या दुःखाचे कायमचे निवारण होईल. ते भगवंतप्राप्तीचे सुख अनुभवतील.॥४४॥

भगवद्देह चैतन्यघन। तेथे वसेना देहाभिमान।

यालागी करितां त्याचें भजन। अज्ञान जन उद्धरती॥४५॥

भगवंताचा देह ज्ञानस्वरूपच असतो. त्याच्या ठिकाणी देहाचा अभिमान नसतो. म्हणून त्याचे भजन केले असता अज्ञानी लोकांचा उद्धार होतो.॥४५॥

आनंदोनि बोले शुकमुनी। परीक्षिती भक्तशिरोमणी।

जो निजदेहीं निरभिमानी। तो मी मानी परमेश्वर॥४६॥

जो स्वतःच्या देहाविषयी अभिमान बाळगत नाही, त्याला मी परमेश्वर मानतो, असे भक्तशिरोमणी परीक्षितीला शुकमुनी आनंदाने सांगत आहेत.॥४६॥

जो निःशेष निरभिमान। त्याचा देह तो चैतन्यघन।

त्याचें करितां भजन। जडमूढ जन उद्धरती॥४७॥

ज्याचा अभिमान पूर्ण गळून पडला आहे, तो देहासकट ब्रह्मरूप होतो. अशा ब्रह्मवेत्त्याचे अथवा भगवंताचे भजन केले असता बद्ध लोकांचा उद्धार होतो.॥४७॥

निरभिमानाहोनी परता। ठाव नाहीं गा परमार्था।

तो तेंच ये आपुल्या हाता। जें अनन्यता हरिभक्ती॥४८॥

या परमार्थमार्गात निरभिमानतेशिवाय दुसरे काहीच साध्य करायचे नाही. ही निरभिमानता हरीची

अनन्य भक्ती केली असता प्राप्त होते.॥४८॥

हा मुख्य भगवंत भजतां। जीवासी केवीं उरे अहंता।

यालागीं भजनीं मुक्तता। जाण तत्त्वता परीक्षिती तूं॥४९॥

मुख्य भगवंताचे अनन्य शरणागतीने भजन केले असता ही अहंता उरेलच कशी? म्हणून हरिभजनाने निरभिमान होऊन मुक्ती प्राप्त होते, हे भजनाचेच महत्त्व, हे परीक्षिती तू जाण.॥४९॥

भगवद्देहाचें श्रेष्ठपण। विशेषेंसी अतिगहन।

त्या देहाचें होतां दर्शन। जडमूढ जन सज्ञान होती॥५०॥

भगवंताच्या सगुण, साकार देहाचे महत्त्व विशेष आहे. त्या देहाच्या दर्शनाने जडमूढ अज्ञानी जन ज्ञानी होतात.॥५०॥

ऐसें निजदेहाचें लक्षण। जाणोनियां नारायण।

हरावया ब्रह्मयाचें अज्ञान। निजात्मदर्शन देऊं इच्छी॥५१॥

हे स्वतःच्या सगुण रूपाचे विशेषत्व जाणून, ब्रह्मदेवाचे अज्ञान घालविण्यासाठी, नारायण विधात्याला दर्शन देऊ इच्छित होता.॥५१॥

भगवद्भजनाशिवाय ब्रह्मदेवालासुद्धां ज्ञानप्राप्ती नाही

न करितां भगवद्भक्ती। ब्रह्मयासी नव्हे ज्ञानप्राप्ती।

तेथें इतरांची कोण गती। अभजनी प्राप्ती पावावया पै॥५२॥

भगवद्भजनाशिवाय प्रत्यक्ष विधात्यालाही ज्ञानप्राप्ती झाली नाही, तर इतर सामान्य लोकांना भगवंताच्या भजनाशिवाय ज्ञानप्राप्ती कशी होईल?॥५२॥

जीवाचे निरसावया अज्ञान। मुख्यत्वे असे भगवद्भजन।

स्वयें करिताहे चतुरानन। तेंचि निरूपण शुक सांगे॥५३॥

जीवाचे अज्ञान घालविण्यासाठी भगवंताचे भजन हाच एक मार्ग आहे. स्वतः चतुरानन ब्रह्मदेव करीत असलेल्या भजनाचे वर्णन श्रीशुक सांगत आहेत.॥५३॥

केवळ चैतन्य विग्रहो। सत्यसंकल्प भगवद्देहो।

त्याचे दर्शनार्थ पहाहो। तपादि उपावो हरी प्रेरी॥५४॥

भगवंताचा देह शुद्ध चैतन्यरूप व सत्यसंकल्प असणारा आहे. त्याच्या दर्शनार्थ तपादी साधने करण्यासाठी हरीने विधात्याला प्रेरित केले.॥५४॥

कामनारहित तपाने भगवत्प्राप्ती

कामनारहित निष्पाप। श्रद्धापूर्यक सद्रूप।

निष्कपट करितां तप। भगवत्स्वरूप तें भेटे॥५५॥

कामनारहित निष्पाप मनाने, श्रद्धापूर्यक व भगवंताचे सच्चिदानंद स्वरूप जाणून मनापासून तप केले (सगुण व निर्गुण ह्या भेदाचा लेश नसावा.) असता भगवत्स्वरूपाची प्राप्ती होते.॥५५॥

न करितां भगवद्भजन। ब्रह्मा होऊ न शके पावन।

यालागीं तपादि साधन। स्वयें निजभजन हरी प्रेरी॥५६॥

भगवद्भजन केल्याशिवाय ब्रह्मदेवही शुद्ध, पवित्र होऊ शकत नाही. यासाठी तपादी साधनद्वारा भजन

करण्यासाठी स्वतः हरीने त्याला प्रेरित केले.॥५६॥

या ब्रह्मयाची निजस्थिती। कल्पाचिये आदिप्राप्ती।

कैशी होती परीक्षिती। ते मी तुजप्रती सांगेन पां॥५७॥

या ब्रह्मदेवाची कल्पाच्या अगोदरची स्थिती कशी होती, ते मी तुला आता सांगतो असे श्रीशुक परीक्षितीला म्हणाले.॥५७॥

श्लोक ५ --

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्णयमास्थाय सिसृक्षयेक्षत।

तां नाध्यगच्छेदऋशमत्रसम्मतां प्रपंचनिर्माणविधिर्यथा भवेत्॥५॥

अन्वय - स जगतां परः गुरुः आदिदेवः (ब्रह्मदेव) स्वधिष्णयं आस्थाय सिसृक्षया ऐक्षत। तां सम्मतां दृश्यं अत्र प्रपञ्चनिर्माणविधि यथा भवेत् तां न अधिगच्छेत्॥५॥

अर्थ - त्रैलोक्याचे परमगुरु आदिदेव (ब्रह्मदेव) आपल्या जन्मस्थानी (कमळावर) बसून सृष्टिचिन्ना करण्याच्या दृष्टीने विचार करू लागले. परंतु सृष्टिनिर्मिती खात्रीने होऊ शकेल अशी दृष्टी त्यांना प्राप्त झाली नाही.

इंद्रादिदेवां पूज्य तत्त्वतां। यालागीं आदिदेव विधाता।

प्रजापतींचाही पिता। परमगुरुता पाहे तूं॥५८॥

प्रजापतींचा (दक्षादि) पिता, इंद्रादिदेवतांना पूजनीय म्हणून विधाता हा आदिदेव आहे. त्याचे परमगुरु म्हणून श्रेष्ठत्व सहजच आहे.॥५८॥

गायत्रीमंत्र उपदेशिता। हाचि झाला परंपरता।

यालागीं परमगुरुता। जाण तत्त्वतां ब्रह्मयासी॥५९॥

गायत्री मंत्राचा उपदेश ब्रह्मदेवाने केला म्हणून त्याला श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले व तो परंपरेचा उद्गाता झाला, परमगुरु झाला.॥५९॥

ऐसा परमगुरु ज्ञाननिधी। तोहि कल्पाचिये आदीं।

होऊनि ठेला मूढबुद्धी। सृष्टिसर्जनविधी स्मरेना तया॥६०॥

असा ज्ञानाचा सागर असलेला परमगुरु, कल्पाच्या आधी अज्ञानी होऊन बसला. त्याला सृष्टी निर्माण कशी करावी हे समजेना.॥६०॥

स्वरूपाची यथार्थ ओळख न झाल्यामुळे ब्रह्मदेव सृष्टिचिन्ना करण्यास भांबावला

एवं नाभिकमळीं कमलासन। बैसला केवळ अज्ञान।

तंव हृदयीं झाली आठवण। मी येथें कोण केंचा पां॥६१॥

ज्याचा जन्म श्रीविष्णूंच्या नाभिपासून झालेला आहे त्या कमळात आसनस्थ झालेल्या अज्ञानी अवस्थेतील ब्रह्मदेवाला तो कोण आहे व इथे कसा आला ते कळत नव्हते.॥६१॥

मज केंचे हें कमलासन। येथें याचें मूळ तें कवण।

तें पाहावया आपण। जळीं निमग्न स्वयें जाहला॥६२॥

मी इथे कमळात कसा आलो? या कमळाचे मूळ कोणते? याचे उत्तर शोधण्यासाठी विधात्याने पाण्यात बुडी मारली.॥६२॥

सहस्रवरुषे बुडी देतां। कमळमूळ नयेचि हाता।
तेथें निरबुजला ये वरुता। बैसे मागुता कमळासर्नीं॥६३॥

सहस्र वर्षे बुडी देऊनही कमळाचे मूळ हाताशी न आल्याने निराशेने वर येऊन तो पुन्हा कमळासनात बसला.॥६३॥

विधाता विचारी चारी खाणी। चौऱ्यांसीलक्ष जीवयोनी।
या चराचराची मांडणी। सृष्टी कैसेनी सृजावी हे॥६४॥

विधाता विचार करू लागला की, चार खाणी, चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनी व चर-अचर सृष्टीची निर्मिती कशी करावी? (मनुष्य मात्र आपल्या अल्पज्ञानाच्या आधारे या पृथ्वीवर सत्ता गाजवू पाहतो.)॥६४॥

सुर नर आणि पन्नग। उत्तममध्यमअधमभाग।
कैसेनी सृजावें म्यां जग। पूर्वत्रविभाग स्फुरेना मज॥६५॥

देव, मानव व सर्पादी योनींची उत्तम, मध्यम व अधम या तीन विभागांत निर्मिती कशी करावी हे मला सुचत नाही.॥६५॥

ऐसी स्रष्टा चिंता करी। निश्चळ बैसे कमळावरी।
पंचभूतें हीं कवणेपरी। देही देहधारी होतील॥६६॥

अशी चिंता करीत विधाता कमळासनस्थ झाला. पंचमहाभूते देह धारण कशी करू शकतील, देहाच्या आकारात कशी राहतील याचा तो विचार करू लागला.॥६६॥

ऐसी तो चिंता करी। चित्त उगें न राहे क्षणभरी।
मी कोण मजभीतरीं। हें मनीं निर्धारी कळेना॥६७॥

सृष्टिरचनेची चिंता करीत बसल्याने त्याचे मन क्षणभरही शांत राहीना. मी स्वतः कोण याचा निश्चय होईना.॥६७॥

नकळतां माझे मीपण। केवीं प्रपंच होय निर्माण।
ऐसें चिंतोनी अतिगहन। चतुरानन अनुतापी होत॥६८॥

माझे खरे स्वरूप काय आहे, माझे अस्तित्व कशासाठी, हे कळल्याशिवाय प्रपंचाची निर्मिती कशी होऊ शकेल? या अतिगूढ विचाराने विधाता चिंतित झाला.॥६८॥

किंकर्तव्यमूढ ब्रह्मदेवाचा भगवंताचा धांवा

कृपा करी गा अच्युता। धांवे पावे गा भगवंता।
या एकार्णवाआंतोता। होई रक्षिता मज स्वामी॥६९॥

हे अच्युता! तू लवकर धावून ये व माझ्यावर कृपा कर. मागील कल्पाचा प्रलय झाला तेव्हा भूतलावरील सर्व समुद्र एकत्र झाले. या सागरात मी बसलेलो आहे. तरी तू माझे रक्षण कर.॥६९॥

मी अतिशयें तुझे दीन। मजवरी कृपा करी संपूर्ण।
निजभावें अनन्यशरण। मनीं लोटांगण घालितसे पैं॥७०॥

मी अतिशय दीनवाणा, तुला शरणागत होऊन तुझ्या चरणांवर लोटांगण घालत आहे. माझ्यावर कृपा कर.॥७०॥

ऐसी ब्रह्मयाची ती चिंता। तत्काळ कळली भगवंता।

तो अंतर्यामी जाणता। करता करविता तो एक॥७१॥

ब्रह्मदेवाची अशी चिंता भगवंताला लगेच कळली. कारण तो अंतर्यामी सर्व कर्ता तसेच करविताही आहे.॥७१॥

हरिकृपेशिवाय अनुताप नाही

जंव हरी हृदयीं कृपा न करी। तंव अनुताप नुपजे शरीरीं।

त्याची पूर्ण कृपा ज्यावरी। तो विषयीकांकुरी वीतरागी॥७२॥

जोपर्यंत हरीची कृपा होत नाही, तोपर्यंत मनात पश्चात्तापाची भावना निर्माण होत नाही. त्याची पूर्ण कृपा ज्याच्यावर होते, तो विषयांमध्ये असूनसुद्धा वैराग्यवान असतो.॥७२॥

विवेकाविण वैराग्य उठी। तें अपायीं घाली कडेकपाटीं।

कां वैराग्याविण विवेक उठी। तो जन्मला पोटीं नपुंसक॥७३॥

विवेकावाचून जे वैराग्य निर्माण होते, ते अपाय निर्माण करते. म्हणजे ते स्थिर राहत नाही. वैराग्यावाचून जो विवेक निर्माण होतो, तो पोटी नपुंसकच जन्मल्यासारखा होतो. म्हणजे वैराग्यावाचून विवेकाला काहीही अर्थ नाही. विवेक व वैराग्य दोन्हीही सोबत हवीत.॥७३॥

विवेकेविण वैराग्य आंधळें। वैराग्याविण विवेक पांगुळें।

हें एकएका अवेगळें। झाल्याविण नकळे परमार्थ॥७४॥

विवेकावाचून वैराग्य आंधळे असते व वैराग्यावाचून विवेक पांगळा होतो. हे दोन्हीही एकत्र झाल्याशिवाय परमार्थ साधणे शक्य नाही.॥७४॥

जें कृष्णकृपा पूर्ण घडे। तें विवेकवैराग्य समपाडें।

हृदयीं वाढती वाडेंकोडें। तें ब्रह्म आतुडे तत्काळ पूर्ण॥७५॥

भगवंताची पूर्ण कृपा ज्यावेळी होते, त्या वेळी विवेक व वैराग्य, दोन्ही समप्रमाणात राहतात व सतत वाढत जातात. त्या बळाने निर्गुण निराकार ब्रह्माचा अनुभव येतो.॥७५॥

वैराग्याविण जें स्थिती। त्यांतें गिळी विषयशक्ती।

विवेकहीन वैराग्यस्थिती। ते जंतू पडती अंधत्वे॥७६॥

वैराग्यावाचून जी अवस्था असते, ती जीवाला विषयासक्तीद्वारा शक्तिहीन करते. सतत विषय भोगायला लावते. तसेच विवेकावाचून जे वैराग्य असते, ते अंध माणसाला अन्नातील किडे (जंतू-जीव) जसे दिसत नाहीत, त्याप्रमाणे आंधळे असते.॥७६॥

जें कृष्णकृपा पूर्ण आकळे। तें विवेक वैराग्य एके वेळे।

जें हृदयी वाढे प्रांजळे। तें परब्रह्म लोळे दोंदावरी॥७७॥

ज्याच्यावर भगवंताची पूर्णपणे कृपा झाली, त्याला विवेक-वैराग्य एका वेळेस साधते. त्याची सहज वाढही होते व ब्रह्मानुभवाच्या कळ्या फुलू लागतात.॥७७॥

तेणे श्रीनारायणे आपण। ब्रह्मायावरी कृपा केली पूर्ण।

कमळासनीं बैसोनि जाण। झाला विवेकसंपन्न वीतराग॥७८॥

श्रीनारायणाने कमळासनस्थ ब्रह्मदेवावर पूर्ण कृपा केली. त्यामुळे तो विवेकवैराग्यसंपन्न व अनासक्त

झाला.॥७८॥

चित्तशुद्धीशिवाय हरीची भेट नाही

त्यासी द्यावी आपली भेट। कृपा उपजली हरीचे पोटी।
नव्हती चित्तशुद्धि गोमटी। म्हणुनी हरिरूपीं दृष्टी रिघेना॥७९॥

त्याला आपली भेट, आपले दर्शन द्यावे अशी हरीच्या अन्तःकरणात कृपा निर्माण झाली. परंतु (ब्रह्मदेवाचे) चित्त शुद्ध नसल्याने त्याला हरीचे दर्शन होईना.॥७९॥

जरी म्हणाल बहुत दूरी। इंद्रियां तो व्यापारी।
निजज्ञानें नांदे श्रीहरी। घडे कैशापरी प्राणिया प्राप्ती॥८०॥

हा हरी खूप दूर आहे असे म्हणाल तर स्वतःच्या अधिष्ठानरूप शक्तीने तोच इंद्रियांचे व्यापार चालवितो आहे. परंतु जीवाला त्याची प्राप्ती कशी होईल?॥८०॥

इंद्रियव्यापार ज्ञानें होती। तें ज्ञान वेंचलें विषयासक्तीं।
यालागीं हृदयस्थाची प्राप्ती। प्राणी न पावती विषयांध जे॥८१॥

या ज्ञानरूप असलेल्या तत्त्वामुळे सर्व इंद्रियांचे व्यापार होतात. पण सर्व प्राणी ते ज्ञान फक्त विषयासक्तीसाठी वापरतात. म्हणजे जे ज्ञानरूप असलेले तत्त्व, ते आनंदरूपही आहे पण तो आनंद ते विषयांमध्ये शोधतात. म्हणून अशा विषयांमागे धावणाऱ्या जीवांना हृदयस्थ परमात्म्याची म्हणजे स्वतःच्या स्वरूपाची ओळख होत नाही.॥८१॥

ते विषयासक्ती ज्याची उडे। त्या नांव चित्तशुद्धि जोडे।
तैं हृदयीं हरि आतुडे। सर्व सांपडे परमात्मा मग॥८२॥

ज्याची विषयासक्ती संपते, त्याचे चित्त शुद्ध आहे असे म्हणतात. अशा शुद्ध झालेल्या चित्ताच्या सहाय्याने परमात्मस्वरूपाचा पूर्ण अनुभव घेता येतो.॥८२॥

चित्तशुद्धीसाठी सद्भावपूर्वक भगवद्भजन आवश्यक

त्या चित्तशुद्धीलागीं जाण। भावें करावें भगवद्भजन।
कां गुरुदास्य करितां पूर्ण। परब्रह्म जाण पायां लागे॥८३॥

चित्त शुद्ध होण्यासाठी भगवंताबद्दल शुद्ध भाव ठेवून त्याचे भजन करावे किंवा आपल्या श्रीगुरूंचे अनन्य शरणागत होऊन दास्य करावे. असे केले असता ब्रह्मस्वरूपाचा सहज अनुभव येतो.॥८३॥

ते घडावया भगवद्भक्ती। तपादिसाधन सुयुक्ती।
देव सांगे ब्रह्मयाप्रती। ऐक परीक्षिती नृपवर्या॥८४॥

हे राजांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या परीक्षिती, भगवंताची भक्ती करता यावी म्हणून देवाने ब्रह्मदेवाला युक्तिपूर्वक तपादी साधने सांगितली.॥८४॥

श्लोक ६ --

स चिंतयन् द्व्यक्षरमेकदांभस्युपाश्रुणोद् द्विर्गदितं वचो विभुः।
स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशं निष्किंचनानां नृप यद्भुनं विदुः॥६॥

अन्वय - हे नृप, चिन्तयन् सः एकदा अम्भसि उपाश्रुणोद् षोडशं एकविंशं द्व्यक्षरं विभुः स्पर्शेषु द्विः गदितं वचः। यद् निष्किंचनानां धनं विदुः॥६॥

अर्थ - हे राजा, विचार करणाऱ्या त्यांना (प्रलयकालीन) पाण्यातून जणू (सांगितल्याप्रमाणे) (वर्णमालेतील) सोळावे व एकविसावे अशी दोन अक्षरे (त प) दोन वेळा (तप तप) उच्चारलेली ऐकावयाला मिळाली. महात्मे लोक (या तपालाच) 'निर्धनांचे धन' असे म्हणतात.

अनुतापयुक्त ब्रह्मदेवाला 'तप' ही दोन अक्षरे ऐकावयास आली

एवं कमलासनीं ब्रह्म आपण। बैसलासे अनुतापें पूर्ण।

तंव एकार्णवीं निकट जाण। द्वयक्षर वचन द्विवार ऐके॥८५॥

जलप्रलयात एकत्रित झालेल्या समुद्रामध्ये कमळावर आसनस्थ झालेल्या ब्रह्मदेवास दोन अक्षरी शब्द दोनदा ऐकावयास आला.॥८५॥

कोण रूप कोण वर्ण। कैसे परीचें उच्चारण।

त्या अक्षरांचा अर्थ कोण। तेंही लक्षण ऐक राया॥८६॥

हे राजा, त्या अक्षरांचा वर्ण कोणता, त्यांचे रूप, अर्थ, उच्चारण कसे ते ऐक.॥८६॥

तकारापामुनी पकारावरी। ऐसें ब्रह्मा साक्षात्कारी।

त्याची ऐक्यता झडकरी। हो लवकरी विधात्या तुज॥८७॥

'त' आणि 'प' ही दोन अक्षरे विधात्यास ऐकावयास आली. हे विधात्या, त्यांचा अर्थ तुला लवकर आकलन होवो.॥८७॥

ऐसीं तप हीं अक्षरें दोन्ही। परमेष्टी ऐके कानीं।

तेचि दोन्ही वेळा करूनी। तपतप हे ध्वनी परिसत॥८८॥

'त' 'प' ही दोन अक्षरे त्याने कानांनी ऐकली. त्याच वेळेला 'तप-तप' असा ध्वनी दोनदा ऐकू आला.॥८८॥

जैसा परमआप्त येऊनी। हितोपदेश सांगे कानीं।

तेवीं आईकोनी दोन्ही। विधाता मनीं चमत्कारला॥८९॥

जसे अपेक्षेवाचून हिताचा उपदेश करणाऱ्या कोणी श्रेष्ठ पुरुषाने येऊन कानांत सांगावे, तसे विधात्यास वाटले. हा ध्वनी ऐकून विधाता आश्चर्यचकित झाला.॥८९॥

हें तपस्वियांचें निजधन। यालागीं ते तपोधन।

तपोबळे ऋषिजन। प्रतिसृष्टी जाण करूं शकती॥९०॥

ऋषी, मुनींनी आपल्या साधनेद्वारे कमावलेले हे तपरूप धन आहे. विश्वामित्रांप्रमाणे तपाच्या आधारे ऋषी प्रतिसृष्टी निर्माण करू शकतात.॥९०॥

तपाचें महिमान

नवल तपाचें कौतुक। तापसां भिती ब्रह्मादिक।

तपस्वियांचें नवल देख। दशावतारादिक विष्णूसी॥९१॥

या तपाचे नवल पाहा. तपस्वी ऋषींचा ब्रह्मदेवासारख्यांनाही धाक वाटतो. त्यांच्या शापाची भीती वाटते. आश्चर्य असे की तपस्वी जनांनी दिलेल्या शापामुळे प्रत्यक्ष विष्णूलाही दहा अवतार घ्यावे लागले।

तपाचेनि नेटपाटीं। सूर्यमंडळ तपे सृष्टी।

तपाच्या बळे निजनेटीं। दर्भाग्रिं सृष्टी धरिती ऋषी॥९२॥

तपाच्या सामर्थ्याने वसिष्ठांच्या छाटीलाही सूर्याचे तेज प्राप्त झाले. तपाच्या सामर्थ्याने गवताच्या काडीच्या टोकावर ऋषींनी सृष्टी तोलून धरली.॥१२॥

तपोबळें समुद्रा क्षार केलें। यादवकुळ निर्दाळिलें।

शिवाचें लिंगपतन झालें। क्षोभलेनी बोलें तपोधनी॥१३॥

अगस्ती ऋषींनी लघुशंका करून समुद्र क्षारयुक्त केला. प्रभासक्षेत्रात ऋषीमुनींनी शाप देऊन यादवकुळाचा संहार करवला. प्रत्यक्ष शिवशंकरही शापाच्या तडाख्यातून सुटले नाहीत. (पौराणिक कथा पाहाव्या.)॥१३॥

जे सत्यवादी संत सज्जन। जे वासनात्यागी अकिंचन।

तप हें त्यांचें निजधन। सत्य जाण नृपनाथा॥१४॥

असे जे सत्याचा पक्ष घेणारे, नेहमी सत्य बोलणारे संत सज्जन आहेत, त्यांची वासना संपूर्ण नष्ट झालेली असते. वासना सोडून निरीच्छ झाल्याने ते दरिद्री असतात पण तपाच्या धनाची श्रीमंती त्यांना असते. असे तपस्येचे गमक, हे राजा, तू जाण.॥१४॥

तप तें परम निधान। साधकांचें निजसाधन।

ब्रह्मप्राप्तीचें दिव्यांजन। ऐकोनी चतुरानन विचारी॥१५॥

जे साधकांची साधना आहे, ज्यायोगे ब्रह्मप्राप्ती होते, त्या अत्यंत श्रेष्ठ तपाविषयी विधाता आता विचार करू लागला.॥१५॥

श्लोक ७ --

निशम्य तद्रक्तुदितृक्षया दिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः।

स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः॥७॥

अन्वय - तद् निशम्य वक्तु दिदृक्षया दिशः विलोक्य तत्र अन्यद् अपश्यमानः। स्वधिष्णीं आस्थाय, विमृश्य तपसि उपादिष्टः इव तद् हितं मनः आदधे॥७॥

अर्थ - ते ऐकून ब्रह्मदेवाने 'हे शब्द कोणी उच्चारले' हे जाणून घेण्याच्या इच्छेने सगळीकडे पाहिले पण त्याला तेथे कोणीही दिसले नाही. तो आपल्या कमलासनावर बसला आणि 'मला तप करण्याचा आदेश झाला आहे' असे मानून व त्यातच आपले कल्याण आहे असा विचार करून त्याने तपाला आरंभ केला.

परंतु 'तप' ही अक्षरें उच्चारणाय ब्रह्मदेवाला दिसला नाही

तप तप ऐसें बोलिला। तो प्रत्यक्ष नाही देखिला।

पाहतां अदृश्य जाहला। तो पांगला दशदिशा॥१६॥

तप-तप असे शब्द उच्चारणारा विधात्यास प्रत्यक्ष दिसला नाही. त्याला पाहू गेला, तर तो शब्द दशदिशांना पांगला, विस्तार पावून अदृश्य झाला.॥१६॥

तप या अक्षरांचा उच्चार। पाहतां न दिसे देहधारी।

अवलोकितां दिशा चारी। वक्ता शरीरीं दिसेना॥१७॥

'तप' या अक्षरांचा उच्चार करणारा शरीरधारी कुणीच दिसेना. चारही दिशांना पाहिले तरी वक्ता दिसेना.॥१७॥

तप या अक्षरांचा वक्ता। नातुडे दृष्टीचिया पंथा।

मग तप या वचनार्था। होय विचारिता निजहृदयीं॥१८॥

‘तप’ या अक्षरांचा वक्ता नजरेच्या कक्षेत येईना. म्हणून ब्रह्मदेवाने या वचनाचा स्वतः विचार करण्यास सुरुवात केली.॥१८॥

स्वयंचिंतनांतून ‘तप’ याचा अर्थ त्याला स्फुरला

म्हणे दंतौष्ठपुटेंवीण। नव्हे या अक्षराचें उच्चारण।

हो कां यथें बोलिला कोण। देहधारी आन दिसेना॥१९॥

दात, जीभ, ओठ इत्यादिकांच्यावाचून कोणत्याही अक्षराचा उच्चार होत नाही. पण इथे देहधारी तर कोणी दिसत नाही. मग हे कोण बोलले?॥१९॥

तप या नांवाची काय स्थिती। तपें पाविजे कोण प्राप्ती।

ऐसें विधाता निजचितीं। तपाची स्थिति गति विवंचीत॥१००॥

‘तप’ या अक्षराचा अर्थ काय? तपाने काय प्राप्त होते? विधाता तपासंबंधी असा विचार करू लागला.॥१००॥

तप म्हणिजे परमसाधन। येणें साधे निजात्मधन।

एकोनी ऐसें सावधान। स्वहित स्फुरण हृदयीं स्फुरलें॥१०१॥

तप हे स्वतःच्या स्वरूपाशी एकरूप होण्याचे श्रेष्ठ साधन आहे. यातच आपले हित आहे असा विचार त्याला स्फुरला, कारण तो सावध होता.॥१०१॥

तप म्हणिजे माझे हित। तपें एकाग्र होय चित्त।

तपें होईजे आनंदयुक्त। ऐसा निश्चितार्थ पै केला॥१०२॥

तपानेच माझे हित साधेल, त्यानेच चित्ताची एकाग्रता होईल, तप केल्याने शाश्वत आनंदाची प्राप्ती होईल असा विचारांती त्याचा निर्णय झाला.॥१०२॥

जंव नाही केलें दृढ तप। तंव न टके तपवक्त्याचें रूप।

आहाच कष्टतां अमूप। तेणें स्वस्वरूप भेटेना॥१०३॥

जोपर्यंत कठोर तप करत नाही, तोपर्यंत ‘तप कर’ असे सांगणाऱ्या वक्त्याचे रूप दिसणार नाही. कितीही कष्ट केले तरी तपावाचून स्वरूपाची प्राप्ती होणार नाही.॥१०३॥

ऐसा दृढ निश्चय मानुनी। विधाता बैसे कमलासनीं।

जैसा प्रत्यक्ष येऊनी कोणही। हितालागोनी बैसवी॥१०४॥

असा दृढनिश्चय करून विधाता, स्वहित साधण्यासाठी जसे कोणीतरी बसवावे, तसा कमळात आसन घालून बसला.॥१०४॥

एकांतीं शिष्यालागोनी। जें गुरु उपदेशित कानीं।

मग तो प्रवर्ते अनुष्ठानीं। तेवीं कमलासनीं विधाता॥१०५॥

शिष्याच्या भल्यासाठी श्रीगुरु शिष्याला एकांतात उपदेश करतात, मग त्यानुसार तो साधना करतो. याचप्रमाणे विधाताही कमळात आसनस्थ होऊन त्या उपदेशाच्या चिंतनासाठी बसला.॥१०५॥

तप म्हणजे नेमके काय?

तप म्हणजे नव्हे स्नान। तप म्हणजे नव्हे दान।

तप नव्हे शास्त्रव्याख्यान। वेदाध्ययन नव्हे तप॥०६॥

तप म्हणजे स्नान, दान, शास्त्राचे व्याख्यान (विवरण) किंवा वेदांचे अध्ययन नव्हे॥०६॥

तप म्हणजे नव्हे योग। तप म्हणजे नव्हे याग।

तप म्हणजे वासनात्याग। जेणें तुटे लाग कामक्रोधांचा॥०७॥

तप म्हणजे हठयोग नाही, यज्ञ-यागादी क्रियाही नाहीत, तर तप म्हणजे सर्व वासनांचा त्याग करणे. तसे झाले असता कामक्रोधादी विकारांचा संबंधच तुटतो॥०७॥

शरीरशोषणा नांव तप। तें प्रारब्धभोगानुरूप।

हरि हृदयीं चिंतणें चिद्रूप। तप सद्रूप त्या नांव पै॥०८॥

शरीराचे शोषण करणे किंवा शरीराला त्रास देणे याला तप (कायिक) असे म्हणतात. पण ते प्रारब्धभोगानुसार घडते. अन्तःकरणात ज्ञानघन हरीचे चिंतन सतत करणे व त्याच्याशी एकरूप होणे हेच खरे तप आहे॥०८॥

दंभ-लोभ-अहंकार यांना तोडतें ते तप

जेणें दंभलोभ निःशेष आटे। अहंममता समूळ तुटे।

यासचि नांव तप गोमटें। मानी नेटेपाटें विधाता॥०९॥

ज्यामुळे दंभ-लोभ हे समूळ नष्ट होतात, अहं-मम यांचे मुळापासून उच्चाटन होते, त्यालाच तप असे म्हणतात. याचा विधात्याने मनात निश्चय केला॥०९॥

तीर्थोतीर्थींचिया अनुष्ठाना। क्षमा नुपजे सज्ञानघना।

तेथें कोप येऊनी जाणा। करीं उगाणा तपाचा॥११०॥

अनेक तीर्थक्षेत्री जाऊन तपाचे अनुष्ठान केले व तरीही अन्तःकरणात क्षमेचा उदय होत नसेल तर क्षमा नसल्याने येणारा संताप तपाचा भंग करतो॥११०॥

कोप तापसांचा वैरी। केल्या तपाची बोहरी करी।

तो जंव निर्दळेना जिव्हारीं। तों तपाची थोरी मिरवित्ती मूर्ख॥११॥

क्रोध हा तपस्वियांचा वैरी आहे. क्रोध उत्पन्न झाला असता तो झालेल्या तपाची होळी करतो. हे जोपर्यंत कळत नाही व क्रोध जोपर्यंत संपत नाही, तोपर्यंत मूर्ख लोक त्याची थोरवी मिरवितात. (रजोगुण व तमोगुण प्रयत्नपूर्वक कमी करून षड्रिपुंवर मात करावी॥११॥)

जरी जाहला संन्यासी। तरी कामक्रोध ज्यापासीं।

तो प्रपंचाते दिधला आंदणासी। मां इतरांसी कोण पुसे॥१२॥

एखाद्या संन्याशापाशी (तपस्व्यापाशी) तप करूनही वासना व क्रोध शिल्लक असतील तर तो पूर्ण प्रापंचिक आहे असेच समजावे. तपश्चर्या करूनही कामक्रोधामुळे तो सामान्य प्रापंचिकच राहत असेल तर इतरांची काय कथा?॥१२॥

जेथे कामक्रोधांचें निर्दाळण। या नांव शुद्ध अनुष्ठान।

हा निश्चय करूनि चतुरानन। तपासी आपण सरसावला॥१३॥

कामक्रोधादिकांचा संपूर्ण नाश हेच खरे तप आहे, हे विधात्यास पटले व त्याने तपास प्रारंभ केला।
 एवं तप मानूनिया हित। बुद्धिनिश्चयं निश्चितार्थ।
 ब्रह्मा तपश्चर्या करित। एकाग्रचित्त भावार्थे॥१४॥

म्हणून तपानेच आपले हित साधणार आहे असा दृढ निश्चय करून ब्रह्मदेव एकाग्रचित्ताने तपश्चर्या करू लागला.॥१४॥

श्लोक ८ --

दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः।

अतप्यत स्माखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः॥८॥

अन्वय - अमोघ दर्शन, जितानिलात्मा, विजितोभयेन्द्रियः दिव्यं सहस्राब्दम् तपः अतप्यत। तपीयान् तपतां अखिललोकतापनं समाहितः स्म॥८॥

अर्थ - अध्यात्मातील श्रेष्ठ ज्ञानी, वायू व मनावर विजय मिळवलेला (स्थिर बुद्धिवंत), ज्ञानेंद्रिये- कर्मेंद्रिये अशा दोन्हीवर ज्याने विजय मिळवलेला आहे, अशा ब्रह्मदेवाने सहस्रवर्षे दिव्य तप केले. सर्व जगाला ताप देणाऱ्यांना (अंतर्गत रिपु - षड् रिपु) शांत करणारे, तपस्वींमध्येही श्रेष्ठ (एकाग्र) असे ब्रह्मदेव सर्व लोकांना ज्ञान देण्यास समर्थ झाले.॥८॥

कामक्रोधविरसनार्थ ब्रह्मदेवाणें तप आरंभिले

मनुष्याचा जो जाणजे मास। तो देवांचा एक दिवस।

ऐसी संख्या सहस्रवरुष। तपसायास करी ब्रह्मा॥१५॥

माणसांचा एक महिना म्हणजे देवांचा एक दिवस. अशा सहस्रवर्षेपर्यंत ब्रह्मदेवाने तप केले.॥१५॥

ऐसी सहस्रवरुषेवरी। ब्रह्मया कमलासनीं तप करी।

त्याच्या तपाची थोरी। व्यासमुनीश्वरीं वर्णिली॥१६॥

कमळासनस्थ ब्रह्मदेवाने एक सहस्र वर्षे केलेल्या तपाची थोरवी व्यासमुनींनी वर्णन केली आहे.॥१६॥

हे आदिकल्पींची जुनाट कथा। होय श्रीव्यासची वक्ता।

तेणें आणोनियां वेदार्था। यथार्थ वार्ता निरूपिली॥१७॥

कल्पाच्या सुरवातीच्या या पुरातन कथेचे श्रीव्यास हे वक्ता झाले. ह्या कथेत त्यांनी वेदांचे संपूर्ण सार सांगितले.॥१७॥

तीच श्रीशुकें परीक्षिती। निरूपिली कृपामूर्ती।

या विरिंचीची तपप्राप्ती। उत्कृष्ट स्थिती अवधारा॥१८॥

तीच कथा कृपामूर्ती श्रीशुकांनी परीक्षिती राजाला सांगितली. विधात्याने तपद्वारा उत्तम स्थिती (ब्रह्मस्थिती) कशी प्राप्त करून घेतली, हा या कथेचा विषय आहे.॥१८॥

तपःप्रभावाणें ब्रह्मदेव अंतर्बाह्य बदलला

ब्रह्मा कमलासनीं तप करी। नवल त्याचे धारिष्ठाची थोरी।

नाना इंद्रियविकारी। परी झाला अविकारी निजनिष्ठ॥१९॥

कमळात तपासाठी आसनस्थ झालेल्या ब्रह्मदेवाचे इंद्रियांना विकारांपासून आवरण्याचे धारिष्ट्य कौतुकास्पद आहे. कारण इंद्रिये ही सहजच विकारी आहेत. परंतु तो तपाच्या सामर्थ्याने विकाररहित होऊन

आत्मनिष्ठ झाला.॥१९१॥

शमदमांचेनी निजमेळें। जितिले मनपवनांचे उल्लाळे।

इंद्रियांचे अपार पाळे। तेणें तपोबळें आक्रमिले॥१२०॥

शम व दम साधून मनाच्या उर्मी त्याने जिंकल्या. तपःसामर्थ्याने इंद्रियांच्या व मनाच्या विषयांकडील धावेची पाळेमुळे नष्ट केली.॥१२०॥

मन अमन पाहों आदरिलें। तंव तें चंचलत्व विसरलें।

चित्त विषयचित्ते मुकलें। चित्तीं चिंतलें चैतन्य पै॥१२१॥

मनाचे मनपण राहत नाही म्हणजेच ते अमन होते, त्याचे संकल्प थांबतात. ते आपला स्वभावतः असणारा चंचलपणा विसरते. संकल्पच थांबल्याने चित्ताचे विषयांचे चिंतन करणे थांबते. चित्तात एका चैतन्याचेच अनुसंधान राहते.॥१२१॥

बुद्धीनें दृढबोध धरिला। तेथे अहंकार कांपिन्नला।

तेणे सोहंभाव बळकावला। तेव्हां प्राण परतला दचकोनी॥१२२॥

बुद्धीने मी ब्रह्म आहे असा बोध (निश्चय) दृढपणाने धरला. त्याचा परिणाम म्हणून अहंकार मावळला. सोहं भाव अन्तःकरणाचा स्थायीभाव झाल्याने प्राणही स्थिरावला, मन शांत झाले.॥१२२॥

देहीं दशधा धांवत होता। तो एकवटुनी आंतौता।

धरूनि सोहंचा सांगाता। पश्चिमपंथा चालिला॥१२३॥

हा प्राण देहात दहा रूपांनी (पाच प्राण व पाच उपप्राण) धावत होता. पाच ज्ञानेंद्रिये व पाच कर्मेंद्रिये, यांच्यासाठी तो कार्यरत होता. तो प्राणायामाच्या साहाय्याने, सोहं वृत्तीचा हात धरून आत स्थिरावला व पश्चिम मार्गास गमन करू लागला. ज्या पद्धतीने त्याचे वहन चालू होते, त्याच्या उलट मार्गाने तो गतिमान झाला (पश्चिममार्ग).॥१२३॥

यापरी मनपवनांसी। जितिलेंसें निजनिष्ठेसी।

तंव बहिरिंद्रियांसी। दशा आपैसी बाणली॥१२४॥

याप्रमाणे मन व प्राणांना श्रद्धापूर्वक प्रयत्नांनी जिंकल्यामुळे, ते जीवाच्या ताब्यात आल्यामुळे, जी बहिर्मुख असणारी इंद्रिये आहेत, त्यांचीही स्थिती तशीच झाली. इंद्रिये अंतर्मुख झाली.॥१२४॥

डोळ्यां डोळे देखणें झालें। तेणें दृश्याचें देखणें ठेलें।

श्रवण अनुहतध्वनी लागले। तंव शब्दा वरिलें निःशब्दें॥१२५॥

डोळे दृश्य पाहण्याचे सोडून स्वतःस पाहू लागले. कानांना अनाहत नाद ऐकू येऊ लागला. शब्द निःशब्द झाला. डोळ्याचा डोळा अनुभवास येऊ लागला.॥१२५॥

स्पर्श स्पर्शावें जंव देहीं। तंव देहीं देहत्व स्फुरण नाहीं।

देहींच प्रगटला विदेही। तेथें स्पर्शें काई स्पर्शावे पै॥१२६॥

एखाद्या वस्तूचा देहाला स्पर्श झाला तरी स्पर्शाचे वेगळेपणाने स्फुरण देहाला राहिले नाही. विदेहावस्था प्राप्त झाल्याने कशाला व कोणी स्पर्श करावा?॥१२६॥

चित्कळा वोळली वोरसें। गोडी रसनेमार्जी प्रवेशे।

रसना लाजे विषयतोषें। सर्वांग तेणें रसें अतिगोड॥१२७॥

ब्रह्मरसाची गोडी चाखल्याने त्या गोडीने रसनेत प्रवेश केला. सर्वांगात ब्रह्मरसाची गोडीच भरल्याने विषयांकडून चव घेण्याविषयी रसना लाजली.॥२७॥

घ्राणी घेऊं जातां गंधासी। प्राण चालिला पश्चिमेसी।

मार्गे कोण सेवी गंधासी। एवं विषयासी विरक्ति स्पष्ट॥२८॥

नाकाने वास घेऊ म्हटले तर सुगंधाचा आधार किंवा वाहक जो प्राण, तोच पश्चिमेस निघाला. आता गंधाचे सेवन करण्याविषयी विरक्ती निर्माण झाली.॥२८॥

मनाची गति थांबून तें निर्विषय झालें

मन इंद्रियद्वारें विषयी धांवे। त्यासी प्रत्याहार लाविला सवे।

यालागीं तें जीवेंभावें। झाले निजस्वभावें निर्विषय॥२९॥

मन इंद्रियांना प्रेरणा देते. त्या प्रेरणेनुसार ती विषयांपर्यंत धावतात, परंतु त्यांना विषयांपासून सुख मिळत नाही. हे सांगून इंद्रियांना विषयांपासून आवरून शांत केले. त्यामुळे ती निर्विषय झाली. त्यांची विषयांकडची धाव थांबली.॥२९॥

ज्ञानेंद्रियें जिंकिली ऐसीं। तें कर्मेंद्रियांची स्थिती कैसी।

तेंही सांगेन तुजपार्शीं। ऐके राजर्षि नृपवर्या॥१३०॥

ज्ञानेंद्रिये याप्रमाणे जिंकली. आता कर्मेंद्रियांची स्थिती कशी झाली ते, हे राजा, तुला सांगतो.॥१३०॥

जेवीं धूर जिंकिलिया रणीं। कटक जिंकिलें तेचि क्षणीं।

तेवीं मनोजयाची बांधवणी। तोचि करणीं सर्व विजय समजे॥३१॥

राजाचा पराभव केला की सैन्य लगेच जिंकले जाते. तशीच इंद्रियांच्या विजयाची प्राप्ती मनोजयामुळे होते. फरक इतकाच की रणांगणात बाह्य शत्रू असतात. मनोजयात काम, क्रोध इत्यादी अंतःस्थ शत्रू असतात.॥३१॥

विजय बांधावा राजद्वारीं। तंव गुढिया उभविजे घोघरीं।

तेवीं मनोजयाची थोरी। तेंचि इंद्रियद्वारीं नांदत॥३२॥

रणांगणात विजय मिळाला असता त्या विजयाची पताका राजद्वारात लावतात. तसेच घोघर गुढ्या उभारतात. मनावर विजय मिळाला की इंद्रिये शांत होण्याद्वारे त्याची खूण दिसून येते.॥३२॥

वाचा वदली सत्यासत्य। तिसी रामनामं दिलें प्रायश्चित्त।

वाच्यवाचक स्फुरेना तेथ। वाचा स्फुरत तच्छक्ती॥३३॥

वाचने कधी काही मिथ्या संभाषण केले असेल, म्हणून सतत रामनाम घेऊन तिला प्रायश्चित्त दिले. भगवंताशी तादात्म्य पावल्यामुळे अन्तःकरणात वाच्य-वाचक या उर्मी उठेनाशा झाल्या. कारण त्याच्या शक्तीनेच वाणीचे व्यवहार स्फुरण पावत होते.॥३३॥

जें भेटोंनिघे मना मन। तें हात मोकळे संपूर्ण।

तेव्हां क्रियेमाजीं अकर्तेपण। आपुलें आपण हातावरी॥३४॥

मन मनाला भेटू गेले असता सर्व कर्मेंद्रिये (हात हे उपलक्षण) स्वस्थ होतात. त्यामुळे क्रियेतच अकर्तेपण आपले आपणच हाती येते.॥३४॥

क्रिया रतली चिच्छक्ती। तेणें ज्ञानगम्य चरणांची गती।

तेव्हां गमनप्रत्यावृत्ती। समाधान स्थिती आसनस्थ॥३५॥

तीच स्थिती चरणांची झाली. सर्व क्रिया भगवद्रूप झाल्या. पायांची क्रिया म्हणजे चालणे थांबले. त्याचा परिणामस्वरूप जाणे-येणे थांबले. म्हणून विधाता समाधानाने शांतपणाने आसनस्थ झाला.॥३५॥

यापरी जितूनी चरण। दिव्यसहस्र वरुषें जाण।

दृढ घालूनियां आसन। प्राणापान वश्य केले॥३६॥

याप्रमाणे ब्रह्मदेवाने चरणांना जिंकून घेतले. प्राण-अपान यांना नियमित करून एक सहस्र वर्षे आसनावर दृढतेने बसला. हजार वर्षांच्या तपाचे दिव्य केले.॥३६॥

मनीं कामाचा अतिसाटोप। तेणें खवळला उठी कंदर्प।

तें मन चिंती जें चिद्रूप। तें कामकंदर्प असतांच नाही॥३७॥

मनात जर विषयकाम अतिशय घट्टपणे रुतून बसले असतील तर त्यांच्याविषयीची वासना मनात निर्माण होतेच. पण त्याच मनाने जर आत्मचिंतन चालू ठेवले तर प्रबळ कामवासना निर्माण होणार नाही.॥३७॥ (मनीं वासना भक्ति तुझी करावी। कृपाळूपणें राघवें पूरवावी। वसावें मज अंतरीं नाम घेतां। रघूनायका मागणें हेचि आतां॥३॥ समर्थाची करुणाष्टके)

मन चिद्रूप झाल्यावर कामभावना संभवतच नाही

जेथें मन असे इंद्रियें उरलें। तेथें कंदर्पाचें चालों शकलें।

चित्त चिद्रूपध्यानीं गुंतलें। तें कांहीं न चलें काम कंदर्पाचें॥१३८॥

जेथे मन हे मनपणाने उरते, म्हणजे त्याचे संकल्पांचे काम सुरु असते, तेथे इंद्रियांची वासनाही शिल्लक राहते. अशी परिस्थिती जेथे आहे, तेथे मदनाचे कार्य चालू राहते. विषयवासना प्रबळपणाने कार्यरत राहतात. पण चित्त 'चित्'च्या ध्यानात गुंग झाले, म्हणजे एकरूप झाले की अशा स्थितीत मदनाची जीवावरची पकड ढिली होते. जीव विषयवासनांमध्ये अडकत नाही. (विषयांपासून सुख झाले, ऐसे देखिले ना ऐकिले - समर्थ)॥३८॥

देखोनी रंभेचा साटोप। शुकपोटीं नुठे कंदर्प।

ज्याचे हृदयीं नुठे कामसंकल्प। तो निर्विकल्प सर्वार्थी॥१३९॥

रंभा या अप्सरेचे सौंदर्य, तिचे हावभाव, नखरा पाहून शुक महाराजांच्या मनात कामवासना जागृत झाली नाही. असा ज्याच्या मनात विषयांविषयी एकही संकल्प उठत नाही, त्याला निर्विकल्प म्हणावे.॥३९॥

काम तापसांचा उघड वैरी। मन जिंको नेणे त्यातें मारी।

जे गुंतले चिदाकारीं। त्यांचे तोडरी अनंग रुळत॥१४०॥

काम, क्रोध इत्यादी षड्रिपु तप करणाऱ्यांचे शत्रू आहेत. त्यामुळे तप करणाऱ्यांचे मन जर आवरलेले नसेल (विषयांपासून) तर हे शत्रू जीवाचा घात करतात. पण ज्यांनी मन, इंद्रिये इ. स्वाधीन केलेली आहेत, त्यांच्या पायांशी ही मदनाची सत्ता म्हणजे विषयवासनेची सत्ता लोळण घेते.॥१४०॥

गुदेंद्रियाचा स्वभाव क्षर। तंव ध्यानबळें साचार।

क्षरीं प्रगट होय अक्षर। क्षराक्षर नुरवुनी तेथे॥१४१॥

सर्व प्राणिमात्रांच्या गुदेंद्रियांचा स्वभाव म्हणजे कार्य, शरीरातील मलाची निवृत्ती करणे हा आहे.

योगबळाने हे इंद्रियही आवरून धरून जीव, ईश्वरभावास प्राप्त होतो. क्षर व अक्षर हे दोन्हीही मागे सारून ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूप होतो.॥४१॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियें दाही। अकरावें मन तें ठायीं।

यापरी उभयेंद्रियें पाही। जितूनी दृढदेही तो झाला॥४२॥

अशा रीतीने पाच कर्मेन्द्रिये, पाच ज्ञानेंद्रिये व अकरावे इंद्रिय मन या सगळ्यांना जिंकून ब्रह्मदेव दृढचित्त झाला, स्थिर झाला.॥४२॥

अंतरी निग्रह दृढ केला। शम शब्दें तो वाखाणिला।

बाह्येंद्रिया नेम केला। तो दम बोलिला शास्त्रां॥४३॥

अन्तःकरण विषयांपासून आवरण्याला शास्त्रवेत्ते शम म्हणतात व बाह्येंद्रिये आवरण्याला 'दम' असे म्हणतात.॥४३॥

हृदयींचेंनी विवेकमेळें। वैराग्याचे अनुतापबळें।

शमदमाचेनी निखळे। तप प्रांजळें दृढ केलें॥४४॥

विवेकाची वैराग्याला जोड मिळाल्यामुळे व त्याने अनुताप झाल्याने उत्तम शमदम साधले आणि तप दृढ झाले.॥४४॥

परीं तें तप जाहलें कैसें। लोक प्रकाशे निजप्रकाशें।

एवढी महिमा आली दशे। त्रैलोक्य भासे त्या तपामार्जी॥४५॥

परंतु हे तप कसे झाले? तर स्वतःच्या प्रकाशात तीनही लोक प्रकाशमान होत आहेत असे वाटले. त्या प्रकाशात त्रैलोक्य भासमान झाले.॥४५॥

ऐसा निष्ठेचा निजप्रताप। तेणें तप जहालें सफळरूप।

ब्रह्मा जाहला सत्यसंकल्प। तप वक्त्याचें रूप देखोनियां॥४६॥

'तप कर' असे सांगणाऱ्याचे दर्शन झाल्याने व वक्त्यावर निष्ठा ठेवल्याने तपास फळ आले. वक्त्याचे रूप पाहून ब्रह्मदेवाचा तपाचा संकल्प, सत्यसंकल्प झाला. ह्या तपोनिष्ठेच्या प्रभावामुळे तप सफळ झाले.॥४६॥

यालागी सफळदर्शन। विरिंचीचें तें तपाचरण।

आचरला निजांगें जाण। ब्रह्मा आपण नेमनिष्ठा॥४७॥

वक्त्याने 'तप कर' असे सांगितल्यानंतर ब्रह्मदेवाने नेमाने व श्रद्धेने तप केले. भगवंताचे दर्शन झाल्याने तपाला सफळता प्राप्त झाली.॥४७॥

तपाचे निजनेमेंसी कष्ट। साधिले स्वनिष्ठें चोखट।

यालागी तो अतिश्रेष्ठ। जाहला वरिष्ठ तपस्व्यांमाजी॥४८॥

तपात, नित्यनेमात झालेले कष्ट ब्रह्मदेवाने निष्ठापूर्वक सहन केले. म्हणून तो तपस्व्यांमध्ये श्रेष्ठ झाला.॥४८॥

देखावें तपवक्त्याचें रूप। ऐसा ब्रह्मयाचा पूर्वसंकल्प।

यालागीं वैकुंठपीठदीप। कृपाळू सत्यसंकल्प स्वरूप दावी॥४९॥

'तप' हा शब्द उच्चारणाऱ्याचे रूप पाहावे असा संकल्प ब्रह्मदेवाच्या मनात उठला होता. हा त्याचा

हेतू पूर्ण करण्यासाठी वैकुंठनायक भगवंताने कृपाळू होऊन दर्शन दिले.॥४९॥

गुरुकृपेशिवाय आत्मज्ञान नाही

न होता गुरुकृपा संपूर्ण। कदा न साधे आत्मज्ञान।

त्या गुरुत्वालागी नारायण। आपुलें आपण स्वरूप दावी॥१५०

पूर्ण गुरुकृपा झाल्याशिवाय आत्मज्ञान होत नाही. गुरुपणाचे ब्रीद राखण्यासाठी नारायणाने आपले स्वरूप ब्रह्मदेवास दाखविले.॥१५०॥

न सेवितां सदुरुचरण। स्रष्ट्यासी नव्हे ब्रह्मज्ञान।

त्या गुरुत्वाचें महिमान। श्रीनारायण स्वयें दावी॥१५१॥

श्रीगुरुचरणांची सेवा केल्याशिवाय स्रष्ट्या (निर्मात्या) ब्रह्मदेवासही आत्मज्ञान होणे शक्य नाही. म्हणून गुरुपणाचा महिमा स्वतःच श्रीनारायणानी दाखविला.॥१५१॥

मागें उपदेशिलें 'तप तप'। परी प्रत्यक्ष नव्हे सदुरुचरण।

गुरुकृपा नव्हता सदूप। शिष्याचे विकल्प न तुटती कदा॥१५२॥

प्रत्यक्ष दर्शन देण्याअगोदर श्रीनारायणाने ब्रह्मदेवाला 'तप कर' असा उपदेश केला होता, परंतु दर्शन किंवा सदुरुकृपा झाली नव्हती. ती जोपर्यंत होत नाही, तोपर्यंत शिष्याच्या मनातील शंका संपत नाहीत.॥१५२॥

संतोषोनी सदुरुनाथ। शिष्याचे माथां जों न ठेवी हात।

तोंवरी नातुडे परमार्थ। हा निश्चितार्थ हरि जाणे॥१५३॥

श्रीगुरू प्रसन्न होऊन जोपर्यंत शिष्याच्या मस्तकावर कृपेचा हस्त ठेवीत नाहीत, तोपर्यंत खरा परमार्थ साधत नाही हे श्रीहरी जाणतो.॥१५३॥

यालागी श्रीनारायण। गुरुत्वे आपुलें आपण।

शिष्यासी देऊनी दर्शन। स्वयें ब्रह्मज्ञान उपदेशितसे॥१५४॥

म्हणून श्रीनारायणाने श्रीगुरू म्हणून आपल्या शिष्याला दर्शन दिले व स्वतः ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला.॥१५४॥

निष्ठें केली तपस्थिती। तेणें झाली सदुरुप्राप्ती।

आतां गुरुमुखें प्रजापती। आत्मज्ञानप्राप्ती पावेल पां॥१५५॥

एकनिष्ठेने तपाचे आचरण केल्याने ब्रह्मदेवाला सदुरुंची प्राप्ती झाली. आता श्रीगुरुमुखातून श्रवण करून प्रजापतीस आत्मज्ञान होईल.॥१५५॥

जें पूर्वपुण्याची निष्काम जोडी। तें सदुरुचरण जोडिती जोडी।

गुरुचरणीं आवडी गाढी। तें पाविजे रोकडी ब्रह्मप्राप्ती॥१५६॥

निष्काम कर्माचरणाने चित्त शुद्ध होऊन पूर्वपुण्याचा संचय होतो, तेव्हाच श्रीगुरुचरण दृष्टीस पडतात. दुधात जशी साखर तशी श्रीगुरुचरणांची अत्यंत आवड व त्यांच्या प्रती श्रद्धा असेल तरच अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार होतो.॥१५६॥

गुरुविषयीं लवमात्रही विकल्प उपयोगी नाही

गुरूच्या ठायीं नीचपण। शिष्यें देखिलें असे जाण।

अणुमात्र केलिया हेळण। ब्रह्मज्ञान कदा नुपजे त्या॥१५७॥

आपल्या श्रीगुरूंना थोडे जरी उणेपणाच्या दृष्टीने पाहिले, ते इतर श्रीगुरूंपेक्षा कनिष्ठ आहेत अशी समजूत झाली, त्यांची जराही उपेक्षा केली किंवा दोष पाहिले तरी शिष्याला आत्मज्ञान होत नाही.॥५७॥

गुरूतें पाहतां मनुष्यबुद्धी। ज्ञान नव्हे गा त्रिशुद्धी।

यालागी कृष्णकृपानिधी। निजवैभवसिद्धी स्रष्ट्यासी दावी॥५८॥

शास्त्र, श्रीगुरू व अनुभव घेतलेल्यांनी सांगितले आहे की जो श्रीगुरूंना मनुष्यभावनेने पाहतो, त्या साधकाला आत्मज्ञान होणे शक्य नाही. म्हणूनच श्रीकृष्णाने, जे कृपेचा सागर आहेत, त्यांनी ब्रह्मदेवाला दर्शन दिले.॥५८॥

गुरूचे अगाध महिमान। दावावया श्रीनारायण।

जेथें लक्ष्मी करी संमार्जन। ते वैकुंठभुवन स्वयें दावी॥५९॥

स्वतः लक्ष्मी सडासंमार्जन करते, असा ज्या वैकुंठाचा अगाध महिमा आहे, ते वैकुंठ श्रीनारायणाने स्वतः दाखविले. स्वगुरूंचे वैभव त्यामुळे विधात्याला कळले.॥५९॥

श्लोक ९ --

तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामास परं न यत्परम्।

व्यपेतसंकलेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम्॥९॥

अन्वय - सभाजितः भगवान् तस्मै स्वदृष्टवद्भिः विबुधैः अभिष्टुतम् संकलेश-विमोह साध्वसं व्यपेत, परं न यत् परं स्वलोकं सन्दर्शयामास॥९॥

अर्थ - ब्रह्मदेवाच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन भगवंतांनी (ब्रह्मदेवांना) आत्मवेत्ते ज्ञानी ज्याची स्तुती करतात, जेथील क्लेश, मोह, भीती निघून गेले आहेत आणि ज्याहून दुसरा श्रेष्ठ लोक नाही, असा आपला वैकुंठ (लोक) दाखवला.

वैकुंठमहिमा

तें वैकुंठ जाण साचार। सर्व लोकां वरिष्ठवर।

त्याहून परतें नाही पर। यालागीं परात्पर म्हणती त्यातें॥१६०॥

असे हे वैकुंठ सर्व लोकांत श्रेष्ठ आहे. त्याच्याहून पुढे आता कोणताही लोक नाही. म्हणून त्याला परात्पर असे म्हणतात.॥१६०॥

जेथें परमात्मा नांदे स्वयंज्योती। त्या वैकुंठाची वैभवस्थिती।

वर्णितां खुंटली परेची गती। यालागी म्हणती वैकुंठ लोक॥६१॥

ज्या वैकुंठात परब्रह्मस्वरूप श्रीनारायणांचा वास आहे, त्या वैकुंठाच्या वैभवाचे वर्णन करताना परावाचाही मौनावली. तिथे गेल्यावर मृत्युलोकात परत येण्याची गती खुंटते, म्हणून याला वैकुंठ म्हणतात.॥६१॥

ज्या लोकाचिथे ठायीं। क्लेशमात्र प्राणियांसी नाहीं।

मोहाची वार्ता कांहीं। कोणी स्वप्नींही न देखती॥६२॥

अशा या वैकुंठात राहणाऱ्या जीवांना पंचक्लेशांपैकी एकही क्लेश नाही. त्यांना स्वप्नात सुद्धा मोह होत नाही. (पाच क्लेश = अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश)॥६२॥

नित्य देखतां हरीचे पाय। क्षुधातृष्णा जिरोनी जाय।

तेथें मोहक्लेश कैचा होय। आनंदें नांदताहे वैकुंठ लोक॥६३॥

ज्या प्राण्यांना श्रीहरीच्या चरणांचे रोज दर्शन होते, त्यांची भूक-तहान नाहीशीच होते. मोह-क्लेश हे दोष अशा वैकुंठात कसे राहतील? तेथे फक्त आनंदाची वस्ती असते.॥६३॥

ज्या वैकुंठाचें नांव घेतां। काळ पळे मागुता।

तेथें कैची भयाची वार्ता। जननिर्भयता नांदे पै॥६४॥

ज्या वैकुंठाचें नाव घेताच कळिकाळ पळून जातो, त्या वैकुंठात फक्त निर्भयता असते. भय औषधालाही मिळत नाही.॥६४॥

ज्या लोकाचिये ठायीं। मरणाचें नांव नाहीं।

जरा प्रगटे निजदेहीं। हें जन कोणी जाणेचिना॥६५॥

ज्या वैकुंठलोकात मरणाचे नावसुद्धा नाही, तेथे वास करणारे प्राणी म्हातारे झाल्याचे कधी संभवत नाही.॥६५॥

ज्या लोकांचें स्तवन। सदाशिव करी आपण।

इंद्रदिदेवगण। वैकुंठाचे गुण स्वये वदती॥६६॥

इंद्रादी देवगण वैकुंठाचे गुणगान स्वतः करतात. सदाशिवही (शंकर) याचे गुणगान करतात.॥६६॥

मृत्युलोकींचे मुनिगण। पावावया वैकुंठभुवन।

अद्यापि करिती अनुष्ठान। भगवद्भजन निजनिष्ठा॥६७॥

मर्त्य लोकांतले मुनी, ऋषी या वैकुंठाची प्राप्ती होण्यासाठी अजूनही तपाचरण करतात. या अनुष्ठानाबरोबर भगवंताचे भजनही ते निष्ठेने करतात.॥६७॥

तोचि वैकुंठलोक। पांचश्लोकी श्रीशुक।

वर्णितसे आत्यंतिक। एके त्यक्तोदक परीक्षिती॥६८॥

याच वैकुंठलोकाचे वर्णन श्रीशुक पाच श्लोकांत पूर्णपणे करित आहेत. हे जलपानसुद्धा सोडून ऐकणाऱ्या परीक्षिती, ते ऐक॥६९॥

श्लोक १० --

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः।

न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः॥१०॥

अन्वय - यत्र न प्रवर्तते रजः तमः तयोः मिश्रं, च सत्त्वं अपि न कालविक्रमः। न यत्र माया, किमु उता अपरे। यत्र सुरासुरार्चिताः हरेः अनुव्रताः॥१०॥ (पार्षदाः स्थिताः)॥१०॥

अर्थ - येथे रजोगुण नाही, तमोगुण नाही, त्यांचे मिश्रण असलेला (शबल) सत्त्वगुणही नाही. येथे काळाचा प्रभाव चालत नाही. येथे माया(ही) नाही. मग इतरांची काय कथा? देव-दानवांकडून पूजिले जाणारे, भगवंताचे अनुग्रहित (पार्षद - परिवारातील सदस्य) येथे राहतात.

वैकुंठलोकाची स्थिती

ज्या लोकाची निजस्थिती। शुद्धसत्त्वजन वर्तती।

रजतम मिश्रित गती। ज्या लोकाप्रती असेना॥६९॥

या वैकुंठलोकाची स्थिती कशी आहे ते आता सांगतात. वैकुंठातील लोक शुद्ध सत्त्वगुणी आहेत. रज

व तम या दोन गुणांचे किंवा या दोन गुणांचे मिश्रण असलेले लोक वैकुंठात नाहीत.॥६९॥

नवल ते लोकींचा ठसा। बाल्यतारुण्यवृद्धदशा।

नाहीं तेथें तिन्ही वयसा। क्षय आहे कैसा हें नेणजे॥१७०॥

या वैकुंठीचे एक नवल आहे. ते असे की, देहाच्या बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य या तीन अवस्था येथे नाहीत. देहाचे विकार, क्षय किंवा नाश कसा असतो हे येथील लोक जाणत नाहीत.॥१७०॥

तेथें समूळ माया नाही। मा कलिविक्रम कैचा ते ठायीं।

मोहलोभादिद्वेष पाही। मायेच्या ठाईं वर्तती॥७१॥

केवळ मायेतच असणारे कलीच्या प्रभावाने प्रभावित होतात. वैकुंठात मायेचा प्रभाव नाही. मायेचा प्रभाव नसल्यामुळे मोह, लोभ, द्वेष इत्यादी विकार नाहीत. त्यामुळे कलीचा प्रभावही येथील प्राण्यांवर नाही.॥७१॥

उगमीं वाकडी लागे नेटें। तेणें नदनदीपूर लोटे।

तेवीं माया विषयसंघट्टे। चढणी नेटेपाटें मोहादिदशा॥७२॥

उगमापाशी नदी अगदी लहान दिसते, वळणे घेत जाते पण ती जसजशी पुढे प्रवाहित होत जाते तसेतसे तिला छोटेछोटे ओहोळ मिळतात, तिचा प्रवाह मोठा होतो. पूरही येतो. त्याप्रमाणे मायेच्या प्रभावाने मुळचा शुद्ध जीव विषयात अडकतो व मोहाधीन होतो.॥७२॥

जेथें उगम नाहीं मायेचा। तेथें रागद्वेषा ठाव कैचा।

परमानंदे पूर्ण साचा। हरिप्रियांचा समूह नांदे॥७३॥

जेथे मायेचा उगमच नाही, तेथे राग, द्वेष, मोह इत्यादी असत नाहीत. वैकुंठात फक्त हरीच्या भक्तांचाच समूह असल्याने हरीच्या भक्तीचा परमानंदच तेथे असतो.॥७३॥

भक्तिप्रतापें जे आथिले। यालागीं ते देवदैत्यां पूजिले।

मायामोहातीत जाहले। अढळ बैसले वैकुंठीं॥७४॥

फक्त हरीची भक्ती केल्यामुळे ते भक्त देव व दैत्य यांना पूजनीय झाले. माया व मोह यांच्या पलीकडे जाऊन अढळ अशा वैकुंठपदावर आरूढ झाले.॥७४॥

देवाची माया ऋद्धिसिद्धी। दैत्यांची माया विघ्नं बाधी।

भक्त न ढळतीच दृढबुद्धी। जिणोनी उपाधि पूज्य झाले॥७५॥

देवांसाठी माया ही ऋद्धिसिद्धीच्या रूपाने असते. ते ऋद्धिसिद्धीच्या माध्यमातून तिचा वापर करतात. दैत्यांची माया साधनेत विघ्ने आणून त्रास देते. पण भक्तांची मात्र भगवंताच्या ठिकाणी असलेली दृढबुद्धी कोणत्याही परिस्थितीत ढळत नाही. या कारणाने देह उपाधीचा त्याग करून ते हरीसारखेच पूज्य झाले.॥७५॥

शोधिती सत्त्व अतिसात्त्विकें। जे हरिभक्त हरिप्रेमाधिके।

जे झाले श्रीहरिसारिखे। त्यांचें स्वरूप सुखें शुक सांगे॥७६॥

ज्या भक्तांच्या ठिकाणी श्रीहरीची भक्ती उदय पावते, ते अत्यंत सत्त्वगुणी होतात. परंतु ते वैकुंठात राहिल्यामुळे त्यांच्या हरीविषयीच्या प्रेमात आणखी वाढ होते, ते श्रीहरीसारखेच होतात (सरूपता मुक्ती), त्यांचे स्वरूप कसे असते ते श्रीशुक आनंदाने सांगत आहेत.॥७६॥

श्लोक ११, १२ --

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः।

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः॥११॥

अन्वय - श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः, पिशङ्गवस्त्राः, सुरुचः, सुपेशसः, सर्वे चतुर्बाहवः, उन्मीषन् मणिप्रवेकः निष्काभरणाः, सुवर्चसः॥११॥

(अवदातः = निर्मल, शुद्ध, तेजस्वी. सुरुचः = दिव्य तेज. सुपेशसः = सुंदर, सुकुमार. निष्क = सुवर्ण. प्रवेकः = प्रमुख, उत्तम. सुवर्चसः = तेजस्वी.)

अर्थ - उज्वल श्यामकांती असलेले, कमलदलाप्रमाणे ज्यांचे नेत्र आहेत, ज्यांनी लालसर रेशमी वस्त्र परिधान केले आहे, सुंदर सुकुमार, दिव्य तेजस्वी असे ते सर्वजण चार बाहूंनी युक्त असून, झळकणारे उत्तम सुवर्णालंकार त्यांनी घातलेले आहेत.

प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः।

भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम्॥१२॥

अन्वय - प्रवाल वैदूर्य मृणालवर्चसः, परिस्फुरत् कुण्डल मौलिमालिनः, भ्राजिष्णुभिः यः परितः विराजते, लसत् विमानावलिभिः महात्मनाम्॥१२॥

(मौलि = शिरमुकुट. भ्राजिष्णु = तेजस्वी. लसत् = शोभणारा. मृणाल = कमळ.)

अर्थ - प्रवाल, वैदूर्य मृणालाप्रमाणे उज्वल कांतिमान असे ते (पार्षद), ज्यांनी कानात कुंडले, मस्तकावर मुकुट व गळ्यात माळा घातल्या आहेत, अशा त्या दिव्य तेजोमयी महात्म्यांच्या विमानावलीने तो परिसर शोभून दिसत आहे.

हरिभक्तांवे स्वरूप

हरिभक्त शोभायमान। हरिचरणीं आवडी गहन।

नित्य नवीन प्रेमें हरिदर्शन। तेणें हरिसमान स्वयें झाले॥७७॥

हरिभक्ताची आवड फक्त हरीची भक्ती करणे एवढीच असते. तो रोज नित्यनेमाने हरीचे दर्शन घेतो, पण ते घेत असताना प्रथमच हरीचे दर्शन घेत आहे अशा आनंदाने घेतो. वैकुंठातील सगळे भक्त हरिसमान झालेले असतात. हीच त्यांची शोभा आहे, हेच त्यांचे भूषण आहे॥७७॥

कीटकी भयें ध्याता भृंगीसी। तद्रूपता बाणली तित्येसी।

मां जे जीवें भावें भजती हरीसी। ते हरिपासी स्वयेंची येती॥७८॥

कीटकीच्या (छोटा किडा) मनात भुंग्याची भीती असते. भीतिपोटी ती सतत भुंग्याचे ध्यान करते व भुंगारूप होऊन जाते. त्याप्रमाणे जे हरीचे एकरूपतेने भजन करतात ते भक्तीच्या बळाने हरीपाशी, म्हणजे वैकुंठलोकात स्वतःच येतात. (सलोकता मुक्ती)॥७८॥

भजनें पावले हरिरूपासी। म्हणोनी झाले वैकुंठवासी।

यालागीं त्यांच्या स्वरूपासी। परीक्षितीपासी शुक सांगे॥७९॥

भगवंताच्या भजनाच्या योगाने असे भक्त हरीच्या स्वरूपाशी एकरूप झाले. या कारणास्तव ते वैकुंठवासी झाले. त्यांची वैकुंठलोकातील स्थिती श्रीशुक परीक्षितीला सांगत आहेत॥७९॥

वैकुंठवासी भक्तजन। घनश्याम राजीवलोचन।

गंभीरगिरा प्रसन्नवदन। शोभायमान निजतेजें॥१८०॥

वैकुंठवासी असलेल्या हरीच्या भक्तांचा वर्ण मेघासारखा श्यामल आहे. त्यांचे नेत्र कमळासारखे आहेत. त्यांच्या मुखमंडलावर प्रसन्नता असून त्यांची वाणी ज्ञानाने परिपूर्ण आहे. ते ज्ञानाच्या तेजाने शोभून दिसत आहेत॥१८०॥

मुकुटकुंडलें मेखळा। गळा आपाद रुळे वनमाळा।

कासे कसिला सोनसळा। जेवीं मेघमंडळामार्जीं वीज॥१८१॥

त्यांनी मस्तकावर मुकुट धारण केलेला आहे. कानात कुंडले, कमरेला मेखला तसेच गळ्यात पायापर्यंत रुळणाऱ्या रानफुलांच्या माळा धारण केल्या आहेत. जो मेघात चमकणाऱ्या विजेप्रमाणे झळकतो, असा पितांबर त्यांनी नेसलेला आहे॥१८१॥

आजानुबाहु भुजा चारी। बाहुअंगदे अतिसाजिरीं।

जडितमुद्रिका बाणल्या करीं। वीरकंकणावरी मणिमुद्रा॥१८२॥

ते चतुर्भुज असून चारही भुजा गुडच्यापर्यंत लांब आहेत. त्या भुजा बाहुभूषणामुळे अतिसुंदर दिसत आहेत. बोटांमध्ये रत्नजडित अंगठ्या घातल्या असून मनगटामध्ये वीरकंकण शोभून दिसत आहे॥१८२॥

सांवळी कमलमृणालें। तैसें मस्तकींचे केश कुरले।

कुंकुमांकित करचरणतळे। लाजली प्रवाळे अधरसंगें॥१८३॥

निळ्या कमळाचा देठ जसा शामल वर्णाचा दिसतो, त्याप्रमाणे त्यांच्या कुरळ्या केशांचा रंग आहे. त्यांचे तळहात व तळपाय कुंकवासारखी आरक्त आहेत, पायांवर कुंकू वाहिलेले आहे. त्यांच्या ओठांचा रंग असा लाल आहे की तो लालिमा पाहून प्रवाळेसुद्धा लज्जित झाली॥१८३॥

ललाटीं तिलक पिवळा। आपाददल वनमाळा।

वैजयंती रुळे गळा। घनसांवळा घवघवित॥१८४॥

कपाळावर पिवळा तिलक लावलेला आहे. सावळ्या रंगावर गळ्यातील वैजयंतीमाळ व पायापर्यंत रुळणाऱ्या वनमाळा शोभून दिसत आहेत॥१८४॥

ज्यांची वदतां सुंदरता। तंव ते पावले हरिस्वरूपता।

त्याहूनीया सुंदरत्व आता। बोलें बोलतां सलज्ज॥१८५॥

श्रीहरीच्या स्वरूपाशी एकरूप झालेल्या भक्तांचे सौंदर्य वर्णन करण्यासाठी शब्द नाहीत. ते पाहून सुंदरताही लाजली॥१८५॥

नवल त्यांची सुकुमारता। चंद्रकर खुपती लागता।

सेजेमार्जीं निजों जातां। गगनाची शून्यता सले त्यांसी॥१८६॥

त्यांची कांती इतकी कोमल मृदू आहे की चंद्राचे शीत असलेले किरणही त्यांना खुपतात, टोचतात. शय्येवर झोपावयास जावे तर अतिसूक्ष्म गगनाची मृदुताही त्यांच्या त्वचेला सहन होत नाही॥१८६॥

त्यांचिया अंगप्रभा। लाजोनी सूर्य द्वारा पै उभा।

ज्यांचिया निजतेजशोभा। हिरण्यगर्भा प्रकाश असे॥१८७॥

त्यांच्या देदीप्यमान अंगकांतीमुळे सूर्य लाजून दारातच उभा राहिला. त्यांच्या तेजाने सूर्याला प्रकाश

आहे.॥८७॥

ऐसें सुंदर आणि सुकुमार। निजभजनें भगवत्पर।

वैकुंठवासी अपार। हरिकिंकर विमानस्थ ते॥८८॥

श्रीहरीच्या भजनात तत्पर व तल्लीन असलेले वैकुंठातले भक्त अतिसुंदर व सुकुमार आहेत. अशा वैकुंठवासी भक्तांची संख्या पुष्कळ आहे. हे हरीचे दास वैकुंठातील विमानात बसून विहार करतात.॥८८॥

पूर्ण चंद्रप्रभेसमान। निजपुण्यें झळके विमान।

ऐसे विमानीं बैसोनी जाण। हरिसी आपण क्रीडती स्वयें॥८९॥

पूर्णचंद्राच्या प्रभेप्रमाणे स्वभावाने शीतल असलेले भक्त हरीसह स्वतः विमानात बसून गमन करत आहेत. या विमानाचे तेज भक्तांच्या पुण्याचे आहे.॥८९॥

पतिव्रतांचे निवासस्थान

जे शुद्धसत्त्वेकरूनी संपन्न। नुल्लंघत पतीचें वचन।

जे निर्विकल्प पतिव्रता पूर्ण। तिसी निवासस्थान वैकुंठ॥१९०॥

जी शुद्ध सत्त्वगुणाने युक्त आहे, जिच्या मनात पतीच्या वचनाविषयी विकल्प उठत नाही व पतीच्या आज्ञेचे जी उल्लंघन करीत नाही, तिला वैकुंठात स्थान मिळते.॥१९०॥

जे पतिपुत्रा आणि अतीता। भोजनी न देखे भिन्नता।

जे धनलोभाविण पतिव्रता। ते जाण तत्त्वता वैकुंठवासी॥१९१॥

जी स्त्री स्वतःचा पती, पुत्र व आलेला अतिथी यांना समान भोजन वाढते, त्यांच्यात भेद करीत नाही, पतीकडून धनाची अपेक्षा न करता जी पतिव्रता राहते, तिला वैकुंठात वास करण्याचे भाग्य लाभते.॥१९१॥

जे पतीतें मानी नारायण। जे कोणाचे न देखे अवगुण।

जे निर्मोह पतिव्रता पूर्ण। तिसी निवासस्थान वैकुंठ॥१९२॥

जी स्वतःच्या पतीला नारायणच मानते, कोणाचेही अवगुण पाहात नाही, जिला अजिबात मोह होत नाही, अशा पतिव्रतेला वैकुंठी निवास प्राप्त होतो.॥१९२॥

ज्यांसी निवास वैकुंठस्थान। ऐका त्यांचें वर्णन।

श्रीशुक सांगतसे आपण। सभाग्यपण त्यांचेंची॥१९३॥

ज्यांना वैकुंठात निवास करण्याचे भाग्य लाभते, त्यांचे वर्णन श्रीशुक आता करीत आहेत.॥१९३॥

श्लोक १३ --

विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः।

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः॥१३॥

अन्वय - उत्तमा प्रमदा द्युभिः विद्योतमानः यथा सुविद्युत् अभ्रावलिभिः नभः। यत्र रूपिणी श्रीः उरुगाय विभूतिभिः (भगवत्) पादयोः बहुधा मानं करोति॥१३॥

द्युभिः = तेज. प्रकाश = येथे सौंदर्य, वैभव. विद्योतमानाः = प्रकाश, तेज यांनी युक्त. उरुगाय = विस्तृत, अनेक.

अर्थ - लावण्यवती तरुणींच्या कान्तीमुळे तेजोमय (असा तो परिसर) जणू वीजांनी लखलखणाऱ्या मेघांनी भरलेल्या आकाशाप्रमाणे प्रकाशमान दिसतो आहे. येथे (वैकुंठलोकात) लक्ष्मी सुंदर रूप धारण करून

आपल्या अनेक विभूतीद्वारा भगवंताच्या चरणकमलांची सेवा करित असते.

पतिव्रतांचें वैकुंठलोकीचे स्थान

ज्या परमपुण्ये अतिपावन। त्या स्त्रिया वैकुंठीं विराजमान।

सौंदर्यगुणें विष्णुसमान। तेच विराजमान शोभे कैसें॥१४॥

ज्या स्त्रिया महापुण्यवान व त्यामुळे अत्यंत पवित्र झालेल्या आहेत, त्या वैकुंठात वस्तीला आहेत. गुण आणि सौंदर्याने त्या विष्णुसारख्याच आहेत.॥१४॥

लावण्य स्त्रियां केवीं दिसे। तेथें स्वयें स्वरूपें लक्ष्मी वसे।

तद्रूपें स्त्रिया सौंदर्य भासे। यापरी शोभतसे वैकुंठलोक॥१५॥

त्या स्त्रियांचे लावण्य कसे दिसते? तर वैकुंठलोकात राहणाऱ्या लक्ष्मीच्या लावण्याप्रमाणेच या स्त्रियांचे सौंदर्यही खुलून दिसते व त्यामुळे वैकुंठलोक शोभून दिसतो.॥१५॥

वैकुंठ नव्हे तें शुद्ध गगन। मेघस्थानीं गमे विमान।

तेथें विद्युल्लता स्त्रिया जाण। सौंदर्ये संपूर्ण झळकती त्या॥१६॥

ते वैकुंठ नव्हे तर शुद्ध स्वच्छ असे आकाश आहे. त्यात मेघरूपाने जणू विमान फिरते आहे. या आकाशातील विद्युल्लता (वीज) स्वतःच्या सौंदर्याने शोभून दिसणाऱ्या स्त्रिया आहेत.॥१६॥

इतरां ठायीं लक्ष्मी असे। तें ऐश्वर्ययोगें आभासे।

ते निजरूपें वैकुंठी वसे। यालागीं शोभतसे वैकुंठलोक॥१७॥

इतर सामान्य जीवांजवळ लक्ष्मीचा असणारा वास हा त्यांच्या ऐश्वर्याने कळून येतो. पण ती लक्ष्मी वैकुंठलोकांत स्वतः निवासास असल्याने तो सुशोभित झाला.॥१७॥

लक्ष्मीसी अतिशय लावण्य। यावया हेचि कारण।

सप्रेमे सेवी हरिचरण। यास्तव शोभमान अतिसौंदर्य॥१८॥

श्रीलक्ष्मीचे सौंदर्य खुलून येण्याचे महत्त्वाचे कारण आहे की ती प्रेमपूर्वक श्रीहरिचरणांची सेवा करीत आहे. म्हणून ती अतिशय सुंदर दिसत आहे.॥१८॥

जेणें सुख होय निजजीवा। ऐसी गोड हे हरीची सेवा।

मेळवुनी उत्तम वैभवा। रमा सद्भावा हरिचरणीं॥१९॥

ज्यामुळे जीवाला अतिशय सुख होते अशी ही हरीची सेवा अतिगोड, मधुर आहे. लक्ष्मीचे सर्व प्रेम, भाव, हे हरिचरणाशी आहेत. तिचे सर्वस्व म्हणजे हरिचरण आहेत. त्या चरणसेवेमुळे लक्ष्मीला वैकुंठाच्या वैभवाची प्राप्ती झाली.॥१९॥

श्लोक १४ --

प्रेङ्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती।

ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम्॥१४॥

अन्वय - प्रेङ्खं श्रिता या प्रियकर्म गायती कुसुमाकरानुगैः विगीर्यमाना, अखिलं सात्वतां पतिं, श्रियः पतिं, जगत्पतिं तत्र ददर्श॥१४॥

अर्थ - झोपाळ्यावर बसून भगवंताच्या लीलांचे गायन करणाऱ्या (लक्ष्मीच्या गायनाचे) भ्रमर अनुकरण करून लीला गायन करतात. सर्व भक्तांचे रक्षणकर्ते, लक्ष्मीपती, जगत्पती असे भगवंत वैकुंठभूमीमध्ये

विराजमान झालेले ब्रह्मदेवांना दिसले.

सर्वात्मनोहर शृंगारवनांतील लक्ष्मीची हरिसेवा

शृंगारवाटिकेमाजीं डोल्हारां। लावूनीयां सुवर्णसूत्रा।

लक्ष्मी निजभावे निजवरा। नानोपचारा सप्रेम भजे॥२००॥

शृंगारवनात सोन्याच्या दोरीनी झोपाळा बांधला आहे. या शृंगारवनात श्रीलक्ष्मी मनोभावे नाना उपचारांनी झोपाळ्यावर पडलेल्या स्वतःच्या पतीची (श्रीहरीची) सेवा करित आहे.॥२००॥

शृंगारवाटिकेचें वन। वसंते शृंगारिलें संपूर्ण।

पराग उधळती पुष्पांतोन। सुवासित पूर्ण वन झालें॥१०१॥

त्या शृंगारवाटिकेत वसंताचे आगमन झाले आहे व त्याने तिला शृंगारित केले आहे. येथील फुलांमधून पराग बाहेर पडत असून संपूर्ण वन सुवासिक झाले आहे.॥१०१॥

मृगमद अत्यंत शीतळ। ढाळीं झळके मलयानीळ।

पंचम कूजती कोकिळ। झंकारें अळिकुळ भ्रमती तेथें॥१०२॥

कस्तुरीमृगातील कस्तुरीप्रमाणे शीतल व मलयपर्वतावरून येणारा सुगंधित वारा श्रीहरीच्या कपाळावर खेळत आहे. कोकिळ पंचम स्वरात गायन करित आहेत. भ्रमरांचे गुणगुणणे ऐकू येत आहे.॥१०२॥

कुंकुमकेशरकस्तूरीगोळा। एकवटपर्णे कर्दम केला।

सुगंध चंदन उधळला। नाना सुमनमाळा सुवासित ते॥१०३॥

कुंकू, केशर व कस्तुरी एकत्र करून त्याचा गोळा तयार केला आहे (लेपासाठी). वातावरणात चंदनाचा सुगंध पसरला आहे. सुवासिक फुलांच्या माळा तयार केल्या आहेत.॥१०३॥

चंद्रकांतीचें शीतळ नीर। शुद्ध सुमनांचे विचित्र हार।

हंस त्राहाटिले शेजार। त्यावरी अरुवार शतपत्राचें॥१०४॥

चंद्रकांत मणी चंद्राच्या प्रकाशात पाझरल्यानंतर त्यातून बाहेर पडणारा रस जसा थंड असतो तसे वनातले वातावरण शीतल आहे. सुंदर फुलांच्या माळा सगळीकडे सोडल्या आहेत. शंभर पाकळ्यांची अत्यंत नाजुक कमळे फुलली आहेत व तेथे जवळच हंस विहार करित आहेत.॥१०४॥

ऐसी देखोनी शेज मनोहर। संतोषोनी पडुडला श्रीधर।

तेथे डोल्यारियाचा दोर। अन्तःस्थिर हालवी रमा॥१०५॥

सुंदर अशी सजवलेली शेज (झोपाळा) बघून आनंदाने श्रीधर त्यावर पडुडले. त्या झोपाळ्याचा दोर स्वतः रमा, जी अन्तःकरणात स्थिर आहे, ती हालवीत आहे.॥१०५॥

येथें हरिगुणचरित्र। शुक बोलती विचित्र।

हरिखें कूजताती मयूर। जेवीं कवीश्वर गर्जती नामें॥१०६॥

खूप छान कूजन करून पोपट हरीचे गुणवर्णन करित आहेत. ते ऐकून मोरही हरखून जाऊन कूजन करित आहेत. श्रेष्ठ कवी जसे माठ्याने हरीचे नाम घेतो, तसे हे वाटत आहे.॥१०६॥

कोकिळांचे पंचमस्वर। जैसैं सामगायन गंभीर।

मधुर भ्रमरांचें झणत्कार। सारंगधरगुण वर्णिती॥१०७॥

जसे सामवेदाचे गायन गंभीर असते, म्हणजे प्रत्येक स्वर व्यवस्थित लावून आलापीसह गायला जातो, तसे कोकिळांचे पंचमस्वरातील कूजन वाटत आहे. भुंग्यांचा मधुर असा गुंजारव जणू श्रीकृष्णाचे गुणवर्णन करित आहे असे वाटते.॥१०७॥

स्वानंदधुंद रमेकडून हरिगुणसंकीर्तन

ऐसे ऐकतां हरिगुण। रमा झाली स्वानंदें पूर्ण।

तेही संतोषोनी आपण। अगाध त्याचे गुण गाऊ लागली॥१०८॥

कवी, पोपट, मयूर इत्यादींनी केलेले श्रीहरीचे गुणवर्णन ऐकून लक्ष्मी आनंदित झाली. आनंदून तीही त्याचे गुणगान करू लागली.॥१०८॥

ऐकतां हरिनामगुणकीर्ती। ज्यासी उलहास नुपजे चित्तीं।

तो परम अभाग्य त्रिजगती। जाण परीक्षिती निश्चित तूं॥११॥

श्रीहरीचे गुण, नाम व कीर्ती ऐकून ज्याच्या मनात आनंद निर्माण होत नाही, तो त्रिलोकात अभागी आहे. हे परीक्षिती, तू ही गोष्ट लक्षात घे.॥१०९॥

मी हरीचें निजअर्धांग। म्हणे परी न देखें अंगसंग।

सांग नाहीं म्हणती श्रीरंग। व्यापुनी सर्वांगें वर्तवी माते॥१२१०॥

लक्ष्मी म्हणते, मी हरीची अर्धांगिनी आहे. परंतु मी त्यांना सर्व अंगांनी पाहू शकत नाही. ते ज्यावेळेस सगुण रूप धारण करतात, त्यावेळेस त्यांना श्रीरंग असे संबोधतात. निर्गुण रूपाला ब्रह्मपणाने ओळखतात. माझ्या सर्वांगाला व्यापून ते माझे चलनवलन किंवा व्यवहार घडवून आणतात.॥१२१०॥

माझें लावण्यसमर्थपण गुण। रमा आणि रमारमण।

अवघे श्रीहरिनारायण। माझें वर्ते मीपण तयाचेनी॥१११॥

माझे लावण्य, गुण, सर्वश्रेष्ठपणा, मी रमा व श्रीहरीला 'रमारमण' या नावाने संबोधणे हे सर्व श्रीहरीच आहे. मी जो 'मीपणा' म्हणते, तोही श्रीहरीच आहे.॥१११॥

त्यातें मी मानीं आपुला कांत। तंव मीपण नुरे त्या आंत।

मज सबाह्य श्रीभगवंत। असे वर्तत निजानंदे तो॥११२॥

श्रीहरीला मी माझा पती मानते. असे असूनही माझ्यात 'मीपणा' (पत्नीपणा) नाही. कारण आतबाहेर श्रीहरीच असल्याने सगळीकडे श्रीहरीचा आनंदच अनुभवास येत आहे.॥११२॥

आतां त्याची कीर्ति गावी कैसी। तंव वाच्य वाचक हृषीकेशी।

यास्थिती करितां कीर्तनासी। कीर्तिवंतासी निजलाभ होय॥११३॥

वाच्य, वाचक, हरिमय झाल्याने त्यांची कीर्ती कशी गावी? सर्व काही हृषीकेशमय असूनही श्रीहरीचे गुणगायन जो करील त्यास हरीचा लाभ होईल.॥११३॥

देवा तूं सर्वभूतनिवासी। म्हणतां भूतमात्रा नातळसी।

भूतें भूतात्मा तूंच होसी। नमो हृषीकेशी परमात्मया॥११४॥

देवा, तू सर्व भूतमात्रांमध्ये वास करतोस पण एकालाही सापडत नाहीस, समजून येत नाहीस. सृष्टीतील पंचमहाभूते व सजीव प्राणीमात्रातला जीवात्माही तूच होतोस. सर्व चर-अचर सृष्टीत तूच व्यापून आहेस. अशा आत्मरूप हृषीकेशा, तुला नमस्कार असो.॥११४॥

श्रीविष्णुची स्तुति

नमो आदिपुरुषा अव्यक्ता। सच्चिदानंदा गुणातीता।

विश्वात्मका सदोदिता। नमो अच्युता अव्यया तुज॥१५॥

हे अव्यक्त असलेल्या आदिपुरुषा, तुला नमन असो. तूच सच्चिदानंदस्वरूप आहेस. तू तीनही गुणांच्या पलीकडे आहेस. हे विश्वात्मक देवा, तू सदा (तीनही काळ) असणारा आहेस. तुझे स्वरूप अव्यय (ज्यात अव्यय म्हणजे खर्च किंवा उणेपणा नाही) व न ढळणारे (अच्युत) असे आहे. तुला वंदन असो.॥१५॥

तू योगीजनां अगोचर। वेदशास्त्रां नकळे पार।

भक्तजनासी प्रियकर। दिधला चरणादर निजसेवे त्वां॥१६॥

तू योग्यांना गोचर होत नाहीस, योगमार्गांनी तू जसा आहेस तसा कळत नाहीस. वेदशास्त्रांनाही तुझे खरे स्वरूप कळत नाही. तुझ्या भक्तांना तू फार प्रिय आहेस म्हणून चरणांची सेवा करण्याची संधी तू त्यांना दिलीस. त्यांना स्वतःच्या चरणाशी ठेवून घेतलेस.॥१६॥

हरिचरणसेवेपरता। ठाव नाहीं परमार्था।

मिथ्या मोक्षसायुज्यता। हाणती लाता हरिभक्त पै॥१७॥

श्रीहरीच्या चरणांच्या सेवेसारखे दुसरे परमार्थाचे साधन नाही. 'मोक्षाच्या मार्थी हाणू लाथा।' अशी या हरिभक्तांची स्थिती असते. हरीच्या चरणसेवेपुढे मोक्षही फिका वाटतो.॥१७॥

हातीं जोडल्या हरिचरण। भक्तां नाहीं जन्ममरण।

यापरता परमार्थ कोण। अभाग्य जन न मानिती हें॥१८॥

याच जन्मात हरिचरण जोडावे. हरीच्या चरणांची भक्ती करावी. असे केले असता भक्ताला पुन्हा जन्ममरणाच्या चक्रात अडकावे लागत नाही. याशिवाय दुसरा परमार्थ नाही. परंतु जे दुर्दैवी आहेत, त्यांना हे कळत नाही.॥१८॥

थिजलें विघरलें तूप देख। तैसैं सगुणनिर्गुण दोन्ही एक।

हे स्वयें जाणती हरिसेवक। नेणती नास्तिक वेदबाह्य जे॥१९॥

तूप थिजले काय किंवा पातळ झाले काय, तूप ते तूपच! तसे सगुण किंवा निर्गुण श्रीहरीच आहे. हे सार फक्त भक्त जाणतात. इतर नास्तिक किंवा वेदांचे प्रामाण्य नाकारणारे हे जाणत नाहीत.॥१९॥

सर्वाभूतीं वासुदेव। स्वतःसिद्ध असतां स्वयमेव।

हा भेदवाद्यां नुपजे भाव। हृदयस्थ देव दुणाविला स्वयें॥२०॥

सगुण निर्गुण एकच असलेला वासुदेव सर्व भूतमात्रांमध्ये कायमचाच आहे (अधिष्ठानरूपाने), पण पाहणाऱ्यांच्या मनात हा भाव नसतो. ते फक्त भेदच पाहतात. म्हणून हृदयस्थ देवापासून आपले आपणच लांब जातात.॥२०॥

भेदवादी अभेदवादी। वंदी अथवा जो कां निंदी।

तो भगवद्रूपचि त्रिशुद्धी। हें सर्वेचि विधी अनन्यभक्तां॥२१॥

ज्या जीवाची देवाकडे पाहण्याची दृष्टी भेदाची असते तो देवाची निंदा करतो. जो देव आणि मी एकरूपच आहोत अशा अभेददृष्टीने पाहतो, तो देवाला वंदनीय समजतो. वंदन करणारा कायिक, वाचिक व

मानसिक या तीनही पातळ्यांवर शुद्ध होतो. असे झाल्याने तो देवाचा अनन्य भक्त होतो. पण वंदणारा असो अथवा निंदणारा असो, शेवटी सर्व भगवद्रूपच आहेत.॥२१॥

भावें हरिभक्ती करितां। भेदीं प्रकटे अभेदता।

भक्तांसी नित्यमुक्तता। भावें भजतां हरिचरणीं॥२२॥

एकभावाने हरीची भक्ती केली असता भेदमय जगतातच अभेदाची प्रचीति येते. हरीचे भजन करणारे भक्त मुक्त होऊन जातात.॥२२॥

ज्ञानाभ्यासी विषय त्यागिती। त्यागिती ते अतिदुःख पावती।

भक्त विषय भगवंती अर्पिती। तेव्हांचि ते होती नित्यमुक्त॥२३॥

ज्ञानमार्गाने जाणारे साधक विषयांचा त्याग करतात. परंतु वैराग्य जर तेवढे स्थिरावलेले नसेल तर विषयत्यागाने दुःख होते. भक्त मात्र स्वतः भोगावयास आलेला विषय भगवंताला अर्पण करतात. मगच आपण सेवन करतात. असे केल्याने भोक्तेपण संपून जाते व ते नित्यमुक्त होतात.॥२३॥

ऐसें उल्हासें रमा बोले पूर्ण। माझा सदुरु स्वयें नारायण।

त्याचे सेवितां सद्भावें चरण। स्वयें ब्रह्मज्ञान पायां लागे॥२४॥

हे सर्व श्रीलक्ष्मी उल्हासाने बोलली. पुढे ती म्हणाली की, माझा सदुरु स्वतः श्रीनारायण आहे. त्यांच्या चरणांची सेवा केली असता ब्रह्मज्ञान आपले आपणच पायाला लागते. ब्रह्मज्ञान होते.॥२४॥

यापरी रमा आपण। आनंदे गाय हरीचे गुण।

हेही करावया गुणवर्णन। तो रमारमण वाचा वदवी॥२५॥

असे म्हणून रमा आनंदाने हरीचे गुणगान करू लागली. त्या गुणवर्णन करणाऱ्या वाणीला अधिष्ठान मात्र रमारमणाचे आहे. तोच वाणीकडून वदवून घेतो.॥२५॥

सांडूनियां अहंमती। रमा करी साकारस्तुती।

देव संतोषला निजात्मस्थिती। यालागीं श्रीपती बोलिजे त्यातें॥२६॥

स्वतःचा अहंकार सोडून लक्ष्मीने श्रीहरीची स्तुती केली. ही स्तुती ऐकून देवाला (हरीला) संतोष झाला. त्याच्या अधिष्ठानावरच लक्ष्मीचे कार्य चालते. म्हणून त्या देवाला श्रीपती असे म्हणतात.॥२६॥

श्रियेसी जे निजस्थिती। तिसी चाळविता निजात्मशक्ती।

यालागीं त्यातें श्रीपती। वेदशास्त्रार्थी बोलिजे॥२७॥

श्रिया म्हणजेच माया. सृष्टिप्रलयानंतर माया स्वरूपात विलीन होते. म्हणून ब्रह्मस्वरूप हेच श्रियेचे निजस्थान आहे. तो श्रीहरी आपल्या शक्तीने लक्ष्मीला चाळवतो. 'एकोऽहं बहुस्याम्' हे त्याचे चाळवणे म्हणजे चलनवलन घडवून आणणे. (चाळविता = कार्यक्षम करणारा) म्हणून त्याला श्रीपती असे वेदांनी म्हटले आहे.॥२७॥

न भागतां भक्तांची आर्ती। निवारी निजांगें कृपामूर्ती।

यालागीं त्यातें सात्वतपती। सज्ञान बोलती सद्भावें पां॥२८॥

भक्तांचे आर्त (इच्छा) पुरले नाही तर ते दुःख कृपामूर्ती असलेले भगवान स्वतः निवारण करतात. म्हणून श्रीहरीला 'सात्वतपती' (सात्वत = विष्णुउपासक, भक्त) असेही सज्ञान लोक संबोधतात.॥२८॥

याज्ञिक यागहोम करितां। कल्पनेसारिखें फळदाता।

यालागीं यज्ञपति तत्त्वतां। होय बोलता श्रीव्यास॥२९॥

याज्ञिक यज्ञयाग, होम करतात. त्या यागाला त्यांच्या इच्छेसारखे फळ देणारा यज्ञपती श्रीहरीच आहे असे श्रीव्यासांनी सांगितले आहे.॥२९॥

जग सृजुनी प्रतिपाळिता। शेखीं उदरीं सामाविता।

एवढी सत्ता श्रीभगवंता। यालागीं तत्त्वतां जगत्पती होय॥२३०॥

ब्रह्मदेव होऊन हा श्रीहरी सृष्टीची निर्मिती करतो, श्रीविष्णू होऊन प्रतिपाळ करतो. संहाराच्या वेळी रुद्ररूपाने सृष्टीला आपल्यात सामावून घेतो. ही सर्व सत्ता श्रीभगवंताचीच आहे. म्हणून तोच जगाचा पती, स्वामी आहे.॥२३०॥

ऐसा भक्तपती श्रीपती। यज्ञपति आणि जगत्पती।

भक्तांसमान वैकुंठपती। देखे प्रजापती टवकारला॥३१॥

असा हा जो भक्तांचा स्वामी, श्रियेचा स्वामी, यज्ञपती, जगताचा पती, वैकुंठात भक्तांसोबत राहणारा म्हणून वैकुंठपती, त्याला विधाता एकचित्त होऊन पाहत होता.॥३१॥

मार्गे बोलिले भगवद्भक्त। जे भजनभावे नित्यमुक्त।

ते हरिलागीं प्रिय सात्वत। ब्रह्मा देखत पार्षदगण॥३२॥

हरीच्या भजनाने भक्त हे नित्यमुक्त कसे होतात ते मागे सांगून झाले. ते विष्णुउपासक, हरीला प्रिय आहेत. श्रीविष्णूंना प्रिय असलेले पार्षदगण विधाता स्वतः पाहत होता. (पार्षदगण = श्रीविष्णूंचे गण, सेवक, सोबती)।

श्लोक १५ --

सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम्।

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम्॥१५॥

अन्वय - सुनंद, नंद, प्रबल, अर्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः विभुम् परिसेवितं। प्रसन्नहास, आरुण लोचन आननम् भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं॥१५॥

दृगासव = तालवृक्ष = ताड (ताठ - न वाकता - येथे स्थिरपणा हा अर्थ)

अर्थ - सुनंद, नंद, प्रबल, अर्हण इ. मुख्य पार्षद (उपासक) प्रभूंची सेवा करतात. प्रभूंचे प्रसन्न असे हास्यवदन, आरुण लोचन (मोहक, सुखकर वाटतात.) स्वतः भगवंत तालवृक्षाच्या स्थिरतेने आपल्या भक्तांवर कृपा करण्यासाठी नेहमीच उत्सुक असतात.

वैकुंठीचे मुख्य पार्षदगण

वैकुंठी हरिभक्त पूर्ण। ब्रह्मा देखताहे आपण।

त्यांचीं नांवे सांगू शके कोण। मुख्य पार्षदगण ते ऐका॥३३॥

वैकुंठात अनेक हरिभक्त असलेले ब्रह्मदेवाने स्वतः पाहिले. या पार्षदगणांपैकी मुख्य गण कोणते ते ऐका.॥३३॥

नंद सुनंद मुख्यत्वे पूर्ण। बल आणि प्रबलार्हण।

धाता विधाता निकटघन। जय विजय जाण द्वारपाळ॥३४॥

या गणांमध्ये नंद आणि सुनंद हे मुख्य आहेत. इतर गणांमध्ये बल, प्रबलार्हण, धाता, विधाता, निकट राहणारे आहेत. जय आणि विजय हे द्वारपाल आहेत.॥३४॥

चंड प्रचंड सुशील। भद्र सुभद्र पुण्यशील।

कुमुद कुमुदाक्ष सकळ। हा पार्षदमेळ श्रीहरीचा॥३५॥

सुशील असे चंड, प्रचंड; पुण्यशील असणारे भद्र, सुभद्र, कुमुद, कुमुदाक्ष हा सर्व श्रीहरीच्या पार्षदगणांचा मेळा आहे.॥३५॥

इहीं पार्षदगणांसमवेत। ब्रह्मा देखे श्रीभगवंत।

त्यातें भजता निजभक्त। स्वानंदयुक्त सर्वदा तो॥३६॥

या सर्व पार्षदगणांसमवेत ब्रह्मदेवाने श्रीहरींना पाहिले. अशा भगवंताचे भजन केले असता भक्त सर्वकाळ परमानंदाने युक्त होतो.॥३६॥

सप्रेम सद्भावी सात्विक। त्यांसीं सदा हरि सन्मुख।

तुष्टला होय प्राङ्मुख। निजानंदे सुख सर्वदा देत॥३७॥

हरीबद्दल ज्यांना नितांत प्रेम आहे, ज्यांचा भाव शुद्ध आहे व जे सत्त्वगुणी आहेत, त्यांना हरी सदोदित जवळच आहे, समोरच आहे. तो संतुष्ट झाल्यावर स्वतः आपल्या भक्तांना सर्व सुख देतो.॥३७॥

हरिदर्शनाचा महिमा

ज्याचे दर्शन स्वयें गोड। विसरवी अमृताची चाड।

पहातयाचें पुरे कोड। दृष्टी होय गोड देखणेंपणें॥३८॥

अमृताची गोडी विसरून जावी असे हरीचे दर्शन गोड, लोभस आहे. त्याला पाहताना दृष्टीचे सर्व लाड पुरविले जातात. दृष्टी गोड, तृप्त होऊन जाते.॥३८॥

त्या निजभक्तांचें ठायीं। नाममात्र स्मरतां देहीं।

मृत्यू रिघों न शके कांही। अमृतरूप पाही यापरी भक्त॥३९॥

त्या भक्तांची हरीच्या नामस्मरणामुळे पृथ्वीवरच अशी स्थिती होते की त्यांना मृत्यूही स्पर्श करू शकत नाही. ते अमृतरूप होऊन जातात.॥३९॥

ज्याचें नाम निवारी जन्ममरण। त्याचे भाग्यें झालिया दर्शन।

भक्तांसी तो सुप्रसन्न। प्रसन्नवदन गोविंद पै॥२४०॥

हरीचे नाम घेत घेतले असता जन्ममरण संपून जातात. पुन्हा या चक्रात सापडावे लागत नाही. त्याचे दर्शन मोठ्या भाग्यानेच होते. असा हा गोविंद प्रसन्नवदन आहे.॥२४०॥

आकर्ण विशालनयन। दोहीं प्रांतीं आरक्त पूर्ण।

यालागीं तो अरुणलोचन। स्वयें चतुरानन हरि देखे॥४१॥

त्याचे नयन आकर्ण आहेत. त्याच्या डोळ्यांना उगवत्या सूर्याप्रमाणे लालीमा आहे. अशा विशाल नयन असलेल्या हरीचे रूप ब्रह्मदेवाने स्वतः पाहिले.॥४१॥

श्लोक १६ --

किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पीतांबरं वक्षसि लक्षितं श्रिया।

अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृत्तं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः॥१६॥

अन्वय - पीताम्बरं, किरीटिनं, कुण्डलिनं, चतुर्भुजं, श्रिया वक्षसि लक्षितम्। आर्ध्य अर्हणीय परं आसनं
आस्थितम्। चतुः षोडश पञ्च शक्तिभिः वृतम्॥१६॥

अर्हणीय = पूज्य, वृतं = व्याप्त स्वीकृत, परम् = श्रेष्ठ

अर्थ - पीतांबर, किरीट, कुण्डले परिधान केलेल्या चार भुजा असलेल्या भगवंताच्या वक्षःस्थलावर लक्ष्मी
विराजमान आहे. ते एका पूज्य आणि श्रेष्ठ आसनावर बसले आहेत. पुरुष, प्रकृती, महत् तत्त्व, अहंकार
अशा चार; पंच ज्ञानेंद्रिये, पंच कर्मेंद्रिये, पंच तन्मात्रा, व मन अशा सोळा आणि पंचमहाभूते अशा शक्तींनी
हरी युक्त आहे. ह्या सर्व त्याच्या ताब्यात आहेत.

ब्रह्मदेवाला भगवंत कसा दिसला?

मागुतेनी तो कैसा भगवंत। निजभाग्यें विधाता देखत।

माथां मुकुट रत्नखचित। सुमनीं संयुक्त कबरीबंध पै॥४२॥

पुन्हा एकदा श्रीभगवंताचे रूप चतुरानन पाहू लागला. श्रीनारायणाने रत्नांनी मढवलेला मुकुट
मस्तकावर धारण केला होता. डोक्यावरच्या चुड्याभोवती फुलांच्या माळा घातलेल्या होत्या.॥४२॥

चतुर्भुज घनसांवळा। मकरकुंडलेंकौस्तुभ गळां।

वैजयंती वक्षस्थळा। आपाद वनमाळा रुळत॥४३॥

चतुर्भुज असलेल्या नारायणाचा वर्ण मेघांप्रमाणे सावळा होता. कानात मकराकार कुंडले होती.
गळ्यात कौस्तुभमणी व वैजयंतीच्या माळा आणि पायापर्यंत रुळणाऱ्या वनमाळा घातलेल्या होत्या.

विजू शरण आली हरीसी। अस्ता जाणें खुंटलें तीसी।

तैसा पीतांबर कासेसीं। दिव्य तेजेंसी तळपतसे॥४४॥

आकाशात चमकणारी वीज श्रीहरीला शरण आली. हरीच्या तेजापुढे ती आपले लोपणे विरली.
तिच्या तेजासारखा झळाळणारा पीतांबर श्रीहरीने नेसला होता.॥४४॥

नाभीं आवर्तला आनंद। परमानंदे वाढलें दोंद।

सर्वांगें सच्चिदानंद। स्वानंदकंद शोभतसे॥४५॥

श्रीहरीचे सगुण रूप पाहून विधात्याला परमानंद झाला. तो आनंद गगनात मावेनासा झाला. सत्-
चित्-आनंदरूप असलेला हरी स्वतःच्या आनंदाने शोभून दिसत होता.॥४५॥

पाहतां हरीचीं करतलें। संध्याराग लाजिन्नला पळे।

अधर आरक्तपोवळें। सुकुमार रातोत्पळें तैसें चरण॥४६॥

श्रीहरीच्या तळहाताचा लालसर रंग पाहून संध्याकाळच्या वेळी आकाशात दिसणारा रंगही क्षणभर
लाजला. त्याचे ओठ पोवळ्याप्रमाणे लालसर असून पाय चंद्रविकासी कमळाप्रमाणे कोमल होते.॥४६॥

चरणीं तोडर गर्जती देखा। ध्वजवज्रांकुशऊर्ध्वरेखा।

पाहतां पार्यींच्या सामुद्रिका। सनकादिकां आनंद बहु॥४७॥

पायांमध्ये तोडर वाजत होते. ध्वज, वज्र, अंकुश, सरळ उभी रेघ इ. शुभ चिन्हे हरीच्या पायांवर
होती. ती पाहिल्यामुळे सनकादिकांना अत्यंत आनंद होतो.॥४७॥

पडतां पार्यींच्या पायवण्यासी। शंकर वोढवी मस्तकासी।

तेणें शिवत्व आलें त्यासी। अद्यापी शिरीं वाहतसे॥४८॥

श्रीहरीच्या पायांपासून निघालेली गंगा श्रीशंकरांनी मस्तकावर धारण केली, त्यामुळे त्यांना शिवत्व आले. श्रीशंकर अद्यापीही ते चरणतीर्थ मस्तकावर धारण करून आहेत.॥४८॥

त्याचिये वक्षःस्थळीं वामा। वामांगीं बैसलीसे रमा।

तिच्या भाग्याची थोर सीमा। न वर्णवे महिमा श्रुतिशास्त्रां॥४९॥

त्याच्या हृदयाची स्वामिनी असलेली अत्यंत सुंदर लक्ष्मी त्याच्या डाव्या बाजूला बसलेली होती. श्रीहरीच्या वामांगी बसण्याच्या तिच्या भाग्याचे वर्णन श्रुती व वेदांतशास्त्रही करू शकत नाहीत.॥४९॥

रमा बैसतांचि अर्धांगीं। तिच्या निजशक्ती अनेगी।

उभ्या तिष्ठती निजविभागी। आज्ञाविनियोगी अधिकार त्यां॥२५०॥

श्रीलक्ष्मी हरीच्या वामांगी बसताच, तिच्या अंगी असलेल्या अनेक शक्ती आपापल्या जागी राहिल्या. त्यांना केवळ रमेच्या आज्ञा पाळण्याचाच अधिकार आहे. तिच्या आज्ञेशिवाय त्या स्वतः काही करू शकत नाहीत.॥२५०॥

अशा भगवंताजवळ सृष्टीच्या निर्मितीचे कार्य कसे चालते ते ब्रह्मदेवाला दिसले

श्रेष्ठ सिद्धासनीं आरोहण। रमासमवेत रमारमण।

तेथें सृष्टीचें कार्यकारण। ब्रह्मा आपण स्वयें देखे॥५१॥

लक्ष्मीसमवेत नारायण उच्च आसनावर बसलेले होते. तेथे सृष्टिनिर्मितीचे कार्य कसे होते व कारण काय आहे हे दोन्हीही ब्रह्मदेवाने पाहिले.॥५१॥

करावया सृष्टिसर्जन। ब्रह्मा पुढें देखें नारायण।

सृष्टीचें कार्यकारण। आपुलें आपण निजशक्ती दावी॥५२॥

सृष्टीची निर्मिती करण्यासाठी, तसेच सृष्टीनिर्मितीचे कार्य घडण्यासाठी कारण असलेली आपली शक्ती नारायणाने वापरताना ब्रह्मदेवाने स्वतः पाहिले.॥५२॥

चारी पांच आणि सोळा। ऐसा पंचविसांचा मेळा।

आज्ञाधारक हरिजवळा। विधाता डोळां स्वयें देखे॥५३॥

पुरुष, प्रकृती, महत्तत्त्व, अहंकार ही चार, पाच महाभूते व सोळा तत्त्वे (पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये, पाच तन्मात्रा व मन) असा पंचवीस तत्त्वांचा एक गट तयार झाला. हा गट आज्ञाधारकपणे हरिजवळ आलेला विधात्याने स्वतः पाहिला.॥५३॥

त्यांची शक्ति कोण कोण। कोण कार्य कोण कारण।

कैसें कैसें त्यांचें लक्षण। नामाभिधान तें ऐका॥५४॥

त्या प्रत्येकाची शक्ती किती, त्यांचे कार्य कोणते, कारण कोणते, त्यांचे लक्षण कसे हे आता विस्तृत ऐका.॥५४॥

प्रकृति पुरुषमहदहंकार। हा चतुःशक्तींचा प्रकार।

पंचशक्तींचाही विचार। जाण साचार महाभूतें॥५५॥

प्रकृती, पुरुष, महत् व अहंकार ह्या चार शक्ती आहेत. पाच महाभूतांनाही त्यांची त्यांची शक्ती आहे.॥५५॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियांचें लक्षण। अकरावें गणिजें पै मन।

पंचतन्मात्रा विषय जाण। यापरी संपूर्ण षोडशशक्ती॥५६॥

पाच ज्ञानेन्द्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये मिळून दहा व अकरावे मन, पंचमहाभूतांच्या शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध ह्या तन्मात्रा (अपंचीकृत पंचमहाभूते) अशा हरीच्या सोळा शक्ती आहेत.॥५६॥

या पंचविसांच्या पोटीं। ब्रह्मांडेंसीं उठिजे सृष्टी।

त्याही माजीं त्रिगुणत्रिपुटी। अतर्क्य दृष्टी विधाता देखे॥५७॥

या पंचवीस तत्त्वांमुळे अतर्क्य अनंत कोटी ब्रह्मांडांसमवेत सृष्टी निर्माण झालेली विधात्याने पाहिली. ही निर्मिती होताना त्यात सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांमुळे ज्ञान-ज्ञाता-ज्ञेय इ. त्रिपुटी निर्माण झालेल्या त्याने पाहिल्या.॥५७॥

श्लोक १७ --

युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम्।

तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतान्तरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः॥१७॥

अन्वय - इतरत्र च अध्रुवैः स्वैः भगैः युक्तम्, स्व एव धामन् रममाणम् ईश्वरम्। तत् दर्शन-आल्हाद परिप्लुप्त अन्तरः, हृष्यत् तनुः प्रेमभरा अश्रुलोचनः॥१७॥

अर्थ - इतरत्र न आढळणाऱ्या स्वतःच्या समग्र ऐश्वर्याने युक्त भगवान आपल्या नित्य आनंदमय स्वरूपात निमग्न असतात. त्यांच्या दर्शनाने (ब्रह्मदेवाचे) हृदय आनंदाने उचंबळून आले. शरीर पुलकित झाले. प्रेमाश्रूंनी डोळे भरून आले.॥१७॥

भगवंत हा षड्गुणयुक्त असल्याने त्याच्या भक्तांनाही

षड्गुणांची प्राप्ती होते

षड्गुणभाग्यें भाग्यवंत। यालागीं बोलिजे भगवंत।

ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्यवंत। यशश्रीमंत औदार्येसी॥५८॥

यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य या सहा भाग्यदायक गुणांनी युक्त असल्याने श्रीनारायणाला 'भगवंत' असे म्हणतात.॥५८॥

हे साही गुण भगवंतीं। सहज स्वाभाविक असती।

योगानें करितां भगवद्भक्ती। षड्गुणप्राप्ती तत्प्रसादें पै॥५९॥

हे सहा गुण भगवंतापाशी सहज, स्वाभाविकपणे आहेत. भक्ती करून त्याच्याशी योग साधला असता, एकरूप झाले असता भक्तालाही हे सहा गुण त्याचा प्रसाद म्हणून प्राप्त होतात.॥५९॥

सहज षड्गुण भगवंतीं। योगियां आगंतुक प्राप्ती।

भक्तांतें भगवंत म्हणती। जाण निश्चितीं या हेतु॥६०॥

भगवंतापाशी सहज असलेले हे सहा गुण भक्तियोग्यांना भक्तीमुळे प्राप्त होतात. त्यामुळे भक्तांनाही भगवंत म्हणतात हे लक्षात घे.॥६०॥

पावोनि षड्गुणप्राप्ती। भक्तांतें भगवंत म्हणती।

एके तयांची नामकीर्ती। संक्षिप्तस्थिती सांगेन तुज॥६१॥

हे षड्गुण भक्तांना प्राप्त झाल्यामुळे त्यांनाही 'भगवंत' म्हणतात. अशा भक्तांची नावे, त्यांची कीर्ती,

तुला आता संक्षेपाने सांगतो.॥६१॥

षड्गुणसंपन्न भक्तश्रेष्ठांची संक्षिप्त नामावली

वसिष्ठ वामदेव नारद। व्यास वाल्मीक प्रल्हाद।

शुक षड्गुणी प्रसिद्ध। इत्यादि अनुवाद भगवद्रूप पै॥६२॥

वसिष्ठ, वामदेव, नारद, व्यास, वाल्मीकी, प्रल्हाद हे सर्व भगवद्रूप झालेले षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भक्त आहेत.॥६२॥

अगाध हरीचें उदारपण। दासां देऊनियां षड्गुण।

भगवद्रूपीं परिपूर्ण। त्यांसी भिन्नपणें न देखें स्वयें॥६३॥

या श्रीहरीचे औदार्य समजण्याच्या पलीकडचे आहे. स्वतःच्या दासांना (दास्यभक्ती केल्याने विभक्तपणा जाऊन भक्त बनलेल्यांना) षड्गुण देऊन, तो आपल्याशी त्यांना एकरूप करून घेतो. तो त्यांना स्वतःहून वेगळे समजत नाही.॥६३॥

देऊनी षड्गुणसंपत्ती। भक्त भगवद्रूप होती।

त्यांची उरों नेदी भिन्न वृत्ती। चिदात्मस्थिती निजबोधें॥६४॥

स्वतःची षड्गुणसंपत्ती श्रीहरी भक्तांना देतो. भक्त भगवंताशी एकरूप होतात. या भक्तांची स्वतःची वृत्ती, त्यांचा मीपणा भिन्नपणे उरू देत नाही. ते भक्त आत्मबोधाने चिद्रूप म्हणजे ब्रह्मरूपच होतात.॥६४॥

औदार्यसिंधु भगवंत

नवल सामर्थ्याचें औदार्य। आपणांसगट दे षड्गुणैश्वर्य।

अभिन्नज्ञानें तेजवीर्य। परात्परवर्य महामहिमा॥६५॥

या श्रीहरीच्या औदार्याचे नवल आहे. तो स्वतःसकट आपले षड्गुण आपल्या भक्तांना देतो. भक्त त्याच्याशी एकरूप झाल्याने ते श्रीहरीसारखे तेजस्वी व महान होतात, श्रेष्ठ होतात.॥६५॥

मर्दुनी भक्तांचा जीवकण। भेद निरसुनी दे षड्गुण।

स्वयें स्वरूपीं रमारमण। स्वानंदमयपूर्ण परमात्मा॥६६॥

तो भक्तांच्या जीवभावाचे मर्दन करतो. त्यांचा जीवभाव घालवतो. भक्त व आपण स्वतः, यांच्यातील भेदाचे निरसन करून त्यांना षड्गुण देतो. श्रीहरी स्वतः जसा आनंदमय आहे तसा तो आपल्या भक्तांना आनंदरूप करतो.॥६६॥

अशा षड्गुणैश्वर्यसंपन्न नारायणाच्या दर्शनानें ब्रह्मदेव आत्मानंदीं रममाण झाला

यापरी श्रीनारायण। आनंदविग्रही चिद्धन।

त्यातें देखोनी चतुरानन। विस्मयें पूर्ण जाहला असे॥६७॥

असे श्रीनारायणाचे ज्ञानपूर्ण, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न व आनंदमय असे रूप पाहून ब्रह्मदेव विस्मयचकित झाला.॥६७॥

धवकरी देखिला हृषीकेशी। धवकरी सत्त्व दाटलें त्यासी।

प्रेम न सांवरें ब्रह्मयासी। सुखोर्मीसीं विव्हळ होत॥६८॥

सर्वांगसुंदरतेने इतरांना आकर्षून घेणारा हृषीकेशी पाहिल्यानंतर विधात्याच्या मनात सात्त्विक भाव दाटून आले. श्रीहरीबद्दलचे अतीव प्रेम त्याच्या अन्तःकरणात दाटून आले. त्या सुखाच्या उर्मींनी विधाता

व्याकृळ झाला.॥६८॥

घवघवीत शामसुंदर। देखतां मनीं मना विसर।

चढिला सुखाचा महापूर। त्यामार्जीं संसार बुडों पाहे॥६९॥

श्रीनारायणाचे सर्वांगसुंदर, श्यामवर्ण रूप पाहून विधात्याला स्वतःचा विसर पडला. अन्तःकरणात आनंदाचा महापूर आला. त्या आनंदात संसार बुडू पाहत आहे असा अनुभव ब्रह्मदेवाला आला.॥२६९॥

चित्त चिंतेसी विसरलें। अहंसोहं एक जाहलें।

बुद्धिबोधा खेंव पडिलें। भरितें दाटलें सत्त्वाचें त्या॥२७०॥

त्याचे चित्त चिंता करण्याचे विसरले. त्याचा अहं (जीवभाव) सोहंमध्ये (ब्रह्मरूपात) विलीन झाला. बुद्धी व बोध यांची मिठी पडली, ऐक्य झाले. सत्त्वगुण दाटून आला.॥२७०॥

निजात्मज्योती लखलखिली। तेणें हरिखे जीवदशा लाजिली।

देहीं देहत्वाची स्फूर्ती गेली। विषयाची झाली पहांट तेथे॥७१॥

स्वयंज्योतीच प्रकाशमान झाली-जीवपणा जाऊन आत्मदशा आली. त्या आनंदाने जीवदशा लाजली व आत्मदशा प्रगटली. 'देह म्हणजे मी' ही देहतादात्म्याची जाणीव गेली. आत्मसूर्य उगविल्याने विषयविकार मावळून गेले. विषय नाशिवंत आहेत अशा विचाराची पहाट झाली.॥७१॥

मोडिलें त्रिपुटीचें विंदान। मावळों लागे विकारभगण।

जीवाशिवा होऊं पाहे लग्न। मधुपर्क विधान शुद्धसत्त्वे केलें॥७२॥

दृश्य, द्रष्टा, दर्शन इ. सर्व त्रिपुटी मावळून गेल्या. कोमक्रोधादी विकारांच्या आधीन होणे कमी होऊ लागले. जीव व शिवाचे लग्न लागत आहे असा क्षण जवळ आला. जीव शिवरूपात एकरूप होऊ लागला. नववधूला मधाचे सेवन करवून 'संसार गोड होऊ दे' अशी अपेक्षा केली जाते त्याप्रमाणे जीव-शिवाच्या लग्नात जीव सुखरूप होऊ दे, अशी इच्छा केली गेली.॥७२॥

गुरुकृपा अरुणोदय होत। अज्ञानअंधार जाय तेथ।

इंद्रियें विषयीं नियुक्त। तीं उठूं पाहत निजबोधें॥७३॥

श्रीगुरुकृपारूपी सूर्योदय झाल्यावर अज्ञानाचा अंधार (तम) नाहीसा झाला. इंद्रिये ज्या ज्या विषयांसाठी नियुक्त केली होती, त्या त्या विषयांपासून ती परावृत्त होऊ पाहत होती. त्यांची निवृत्ती स्वरूपबोधामुळे झाली.॥७३॥

कंठी अतिबाष्प दाटला। तेणें शब्दव्यवहार खुंटला।

गदगदोनी रोमांचित जाहला। सर्वांगीं चालिला स्वेद कंप॥७४॥

कंठ दाटून आल्याने तोंडातून शब्द फुटेना. श्रीगुरुकृपेने स्वरूप अनुभव आला. त्यामुळे शरीर रोमांचित झाले. सर्व शरीर कंप पावू लागले व घामही येऊ लागला. अष्टसात्विक भाव जागृत झाले.॥७४॥

अंतरीं हर्ष कोंदाटोनी। आनंदाश्रु लोटलें नयनीं।

स्फुंदे सुखोर्मीच्या स्फुंदनीं। हर्षे विव्दळोनि विधाता पै॥७५॥

अन्तःकरणात अतिशय हर्ष दाटून आला, त्यामुळे डोळ्यातून आनंदाश्रु ओघळू लागले. सुखाच्या एकामागून एक उर्मी येऊन विधाता स्फुंदू लागला व त्याने तो अत्यंत हर्षभरित झाला.॥७५॥

ते सत्त्वावस्था आवरोन। अंगीचा स्वेद परिमार्जून।

ब्रह्मा सावधान होऊन। वंदी श्रीचरण नारायणाचे॥७६॥

या सत्त्वगुणाच्या अवस्थेला आवरून घेऊन त्याने (विधात्याने) शरीरावर आलेला घाम पुसला व सावधान होऊन त्याने श्रीनारायणांच्या चरणांना वंदन केले.॥७६॥

श्लोक १८ --

नमाम पादांबुजमस्य विश्वसृग्यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यते।

तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम्॥१८॥

अन्वय - यत् पारमहंस्येन पथ अधिगम्यते, विश्वसृग् अस्य (तत्) पादाम्बुजं नमाम। तदा निजशासन अर्हणम्, प्रीयमाणं तं प्रजाविसर्गे समुपस्थितम्॥१८॥

अर्थ - परमहंसांच्या निवृत्तीमार्गाने ज्या चरणकमलांची प्राप्ती होते, त्या विश्वनिर्मात्याच्या चरणांना (ब्रह्मदेवाने) वंदन केले. तेव्हा स्वतःच्या आज्ञेचे पालन करणाऱ्या प्रिय (ब्रह्मदेवाला) सृष्टिनिर्मितीसाठी आलेला पाहून भगवान (प्रसन्न झाले.)

अहंकारशून्य ब्रह्मदेवाचें नारायणाला नमन

जीं परमहंसप्रांजळें। योगवैराग्यज्ञानबळें।

पाविजेती हरीचीं पादयुगुळें। तीं चरणकमळें वंदिलीं भावें॥७७॥

जो श्रीनारायण परमहंसस्वरूप आहे, शुद्ध आहे, ज्याचे वैराग्य व ज्ञान यांचा परिपूर्ण विकास झालेला आहे, अशा श्रीहरीच्या पदकमलांना विधात्याने भक्तिभावाने वंदन केले.॥७७॥

जे वेदविवेकव्युत्पत्ती। जाणोनी सद्भावें भक्ति करिती।

ते भगवच्चरण पावती। ते प्रजापती वंदिता झाला॥७८॥

श्रीहरी हा वेदांचा प्रतिपाद्य विषय आहे. विवेकाने तो जाणता येतो. असे श्रीहरीचे सांग (यथार्थ) स्वरूप जाणून जे भक्त त्याची भक्ती करतात ते भगवंताशी एकरूप होतात. ज्या चरणांच्या सेवेने हे होते, त्या चरणांना प्रजापतीने वंदन केले.॥७८॥

हरिचरणद्वंद्वयुगुळे। वंदितांची भावबळें।

निर्द्वंद्व करिती तात्काळे। तीं चरणकमळें वंदिलीं॥७९॥

श्रीहरीच्या दोन्ही चरणांना भावपूर्वक वंदन केले असता जीव निर्द्वंद्व होतो. त्याचे द्वैत संपून जाते. कारण हे दोन चरण म्हणजे विवेक व वैराग्याचे द्योतक आहेत. त्या चरणांना प्रजापतीने वंदन केले.॥७९॥

हरिचरणपदद्वंद्व। वंदितां करी निर्द्वंद्व।

यालागीं स्रष्टा स्वानंद। भगवत्पद स्वयें वंदी॥८०॥

श्रीहरीच्या दोन्ही चरणांना वंदन केले असता जीवनातील द्वंद्व संपून जाते हे जाणून अति आनंदाने (निर्मिती करणारा - स्रष्टा) भगवत्पदांना विधात्याने वंदन केले.॥८०॥

भावें वंदिता हरिचरण। जगाचा स्रष्टा झाला आपण।

न करवे म्हणे सृष्टिसर्जन। त्या जगाचें दर्शन विधाता देखें॥८१॥

हरिचरणांना भावपूर्णतेने वंदन करून ब्रह्मदेव सृष्टीचा रचयिता झाला. मी या सृष्टीचे सृजन करू शकणार नाही असे त्याला वाटत होते पण आता त्याने रचना करण्याची सृष्टी कल्पनेने पाहिली.॥८१॥

न रचितां भूतभौतिककोटी। स्रष्टा देखे सकळ सृष्टी।

यालागीं विश्वदृक्दृष्टी। ब्रह्म्याची नामाटी सत्यत्वा आली।८२।

प्रत्यक्ष निर्मिती होण्याअगोदर विधात्याने सर्व सृष्टी कल्पनेने नजरेसमोर आणली म्हणून तो 'विश्वदृक्दृष्टी' झाला. तो रचयिता असल्याने त्याची 'ब्रह्मदेव', 'स्रष्टा', 'विधाता' इ. नावे सार्थ झाली.।८२

करितां हरिचरणीं नमन। विश्वद्रष्टा झाला आपण।

विश्वदृक् नामाभिधान। ब्रह्मयासी जाण या हेतू।।८३।।

हरिचरणांना नमन करून विधाता विश्वाचा द्रष्टा झाला म्हणूनच त्याला 'विश्वदृक्' हे नाव मिळाले. सर्व सृष्टी रचण्याच्या आगोदर ती पाहणारा म्हणून तो विश्वदृक्.।।८३।।

ब्रह्मा सद्भावे आपण। साष्टांग घाली लोटांगण।

तो भाव देखोनी नारायण। स्वानंदें पूर्ण संतुष्टला।।८४।।

ब्रह्मदेवाने पूर्ण शरणागत भाव ठेवून श्रीनारायणाला साष्टांग नमस्कार केला, लोटांगण घातले. त्याचा हा भाव पाहून नारायण संतुष्ट झाला.।।८४।।

ब्रह्मदेवाची पूर्णावस्था पाहून नारायणाचें त्याला आश्वासन

येऊनी ब्रह्मयाजवळी। कृपें अवलोकी वनमाळी।

संतुष्ट होऊनी त्याकाळी। म्हणे याची झाली परिपक्वदशा।।८५।।

ब्रह्मदेवाची पूर्ण शरणागतता पाहून श्रीनारायण विधात्याजवळ आले. कृपापूर्ण नजरेने त्यांनी त्याला न्याहाळले. ब्रह्मदेवाची परिपक्व दशा पाहून ते संतुष्ट झाले.।।८५।।

एवं करावया सृष्टिसर्जन। स्रष्ट्यासी स्वाधिकारी पूर्ण।

स्थापावया श्रीनारायण। आइका निजाश्वासन बोले तें।।८६।।

सृष्टीची निर्मिती करण्यासाठी विधाता आता पूर्ण अधिकारी झाला असे त्यांना जाणवले. त्याची 'स्रष्टा' या पदावर स्थापना करण्यासाठी श्रीनारायण त्याला उपदेश करू लागले.।।८६।।

श्लोक १९ --

बभाष ईषत्स्मितरोचिषा गिरा। प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन्।।१९।।

अन्वय - प्रीतमनाः प्रियः प्रियं करे स्पृशन् ईषत् स्मितरोचिषा गिरा बभाष।।१९।।

अर्थ - संतुष्ट झालेल्या भगवंतांनी प्रिय ब्रह्मदेवाचा हात प्रेमभराने हातात घेऊन, मंदहास्ययुक्त मधुरवाणीने उद्गार काढले।।१९।।

भगवंताची वाणी म्हणजे दिव्यामृतधाराच ती!

ब्रह्म्याच्या प्रीती पावला। प्रियवंतापरिस प्रिय मानला।

प्रीतीकरूनि करीं धरिला। प्रियकर झाला परमेष्ठी।।८७।।

श्रीनारायणाने ब्रह्मदेवास प्रिय मानले. आधीच्या सगळ्या प्रिय भक्तांपेक्षा विधाता अधिक प्रिय झाला, म्हणून अत्यंत प्रेमाने त्याच्या हातास धरले.।।८७।।

जो शब्द बोलिला निःशब्दाचा। वाचिक विश्वतोमुखाचा।

ज्याचेनी प्रकाशती चारी वाचा। तो वेदवाचा बोलता झाला।८८

ज्याच्यामुळे चारही वाणी बोलक्या होतात, जो विश्वाचे मुख आहे, ज्याच्या अधिष्ठानावर निःशब्द

शब्द बोलका होतो, असा वेदांनाही बोलविणारा नारायण बोलू लागला.॥८८॥

तो शब्दांचें निजजीवन। ज्याचेनी वाचा देदीप्यमान।

तो स्वयें होऊनि भगवान। हास्यवदन करूनि बोलत।॥८९॥

तो नारायण शब्दांचा आधार आहे. त्याच्यामुळेच वाणीला ओज प्राप्त झाले आहे. तो भगवान स्वतः सुहास्य मुखाने बोलू लागला.॥८९॥

श्रीभगवानुवाच

श्लोक २० --

त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया।

चिरंभूतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम्॥२०॥

अन्वय - सम्यक् वेदगर्भ चिरं भूतेन तपसा त्वया सिसृक्षया अहं तोषितः। कूटयोगिनां (अहं) तुस्तोषः॥२०॥

कूट = तुच्छ, सिसृक्षा = सृजनाची इच्छा करणारा

अर्थ - वेदांचे सम्यक् ज्ञान तू प्राप्त केले आहेस. खूप काळ तू तप केले आहेस. सृष्टी रचनेच्या इच्छेने केलेल्या (तुझ्या या तपाने) मी संतुष्ट झालो आहे. तुच्छ गोष्टींच्या प्राप्तीसाठी योगसाधना करणाऱ्यांना मी कधीच प्रसन्न होत नाही.॥२०॥

लहरी लोटली चित्सागरा। आनंदाचा सुटला झरा।

सुख मेघ गर्जे गंभीरगिरा। ऐशिया वरा रमाधव बोले॥२१०॥

ज्ञानसागरात ज्ञानाच्या लहरी उठू लागल्या. आनंदाचा जणू झराच वाहू लागला. पर्जन्यकालीन मेघ जसे गर्जना करतात, तसे सुखाचे मेघ गर्जू लागले. ज्ञानाने परिपूर्ण अशी श्रीनारायणाची वाणी वरील सर्व वर्णनाप्रमाणे वाटू लागली. रमेचा कांत असलेला श्रीहरी आता बोलू लागला.॥२१०॥

परमानंदाची आली भरणी। निजसुखाची उघडली खाणी।

तेवीं मृदुमंजुळमधुरवाणी। सारंगपाणी बोलतसे॥१९१॥

या ज्ञानसागरात परमानंदाची भरती आली. श्रीहरीचे बोलणे म्हणजे सुखाची जणू खाणच उघडली. आपल्या मृदु, मंजुळ व मधुर वाणीने शारंगपाणी बोलू लागला.॥१९१॥

तो स्वमुखें म्हणे ब्रह्मद्यासी। सृष्टिसर्जनसामर्थ्यासी।

तप केले माझे आज्ञेसीं। तेणें मी संतोषी बहुत झालों॥१९२॥

तो स्वतः ब्रह्मदेवाला म्हणाला की, सृष्टीची निर्मिती करण्यासाठी सामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून माझ्या आज्ञेने तू तप केलेस. त्या तपाने मी आनंदित झालो आहे.॥१९२॥

जेवीं कां निजबाळ तान्हें। नाचों लागे मातेचेनी वचनें।

तें देखोनियां पां नाचणें। सुखावे मनं माउली जैशी॥१९३॥

ज्याप्रमाणे आईचे बोलणे ऐकून छोटे बाळ नाचू लागते व ते नाचणे पाहून मातेचे मन सुखावते,॥१९४॥

तेवीं 'तप' माझें वचन। ऐकोनी केलें अनुष्ठान।

तेणें अनुष्ठानें मी आपण। जाणजे संपूर्ण संतोषलों॥१९४॥

त्याप्रमाणे 'तप कर' ही माझी आज्ञा ऐकून तू तपानुष्ठान केलेस. त्या अनुष्ठानाने मी पूर्णपणे संतुष्ट

झालो आहे.॥१४॥

जो मी तुझेनी तपें संतोषलो। प्रत्यक्ष तुजसी भेटलों।

तो मी हृदयस्थ दूर केलों। दुष्प्राप्य जाहलों कूटयोगियां॥१५॥

तुझ्या तपाने संतुष्ट होऊन मी तुला प्रत्यक्ष भेटलो पण स्वतःला योगी समजणाऱ्या दांभिकांनी, मी अन्तःकरणात सतत असूनही मला दूर केले, त्यांना मात्र मी प्राप्त होण्यास अवघड झालो.॥१५॥

माझी प्राप्ती कोणाला होत नाही?

जो विषय कल्पूनि चित्तीं। नाना तपें आचरतीं।

त्यांसी नव्हे माझी प्राप्ती। जाण निश्चितीं कूटयोगी ते॥१६॥

जे मनात विषयांची इच्छा धरून अनेक पद्धतीने तपाचे आचरण करतात, त्यांना माझी प्राप्ती होत नाही. ते खोटे योगी आहेत हे तू निश्चितपणे जाण.॥१६॥

ज्यां कनककांता आवडे चित्ती। ज्यांसी लोकेषणेची आसक्ती।

त्यांसी नव्हे माझी प्राप्ती। ते जाण निश्चितीं कूटयोगी॥१७॥

ज्यांना मनापासून स्त्री व संपत्तीची आवड आहे, त्यांना माझी प्राप्ती होत नाही. तसेच ज्यांना लोकांकडून बरे म्हणवून घेण्याची इच्छा आहे, त्यांनाही मी अप्राप्त असतो. ते खरे योगी नाहीत.॥१७॥

जो जग मानी अज्ञान। तेथें मी एकचि सज्ञान।

तो कूटयोगी संपूर्ण। कल्पांतींही जाण न पवे मातें॥१८॥

संपूर्ण जगातील लोकांना अज्ञानी समजून, त्यात 'मीच जीवब्रह्मैक्य साधलेले आहे, मीच ज्ञानी आहे' असे जो मानतो, अशा स्वतःला योगी समजणाऱ्यांना मी कल्पांत झाला तरी भेटत नाही.॥१८॥

कूट ऐसें देहातें म्हणती। त्या देहाची ज्या आसक्ती।

त्यासी कदा नव्हे माझी प्राप्ती। ते जाण निश्चितीं कूटयोगी॥१९॥

देहाला 'कूट' असेही म्हणतात. त्या देहाची ज्याना आसक्ती असते, जे आपल्या देहाशी तादात्म्य बाळगतात, त्यांना कधीही माझी प्राप्ती होत नाही. यामुळेच त्यांना 'खोटे योगी' (कूटयोगी) असे म्हणतात हे तू निश्चितपणे जाणून घे.॥१९॥

गारायण ब्रह्मदेवाला वर देण्यास उद्युक्त

ऐसी कूटयोगियांची स्थिती। देव सांगतसे प्रजापती।

तपें तुष्टला लक्ष्मीपती। होत वरदमूर्ती विधातया॥३००॥

अशी कूटयोग्यांची स्थिती श्रीहरीने प्रजापतीला सांगितली. विधात्याच्या तपाने संतुष्ट झाल्याने श्रीहरी ब्रह्मदेवासाठी 'वरदमूर्ती' झाला. (वरदमूर्ती = मनोवांछित वर देणारा.)॥३००॥

श्लोक २१ -

वरं वरय भद्रं ते वरेशं माऽभिवाञ्छितम्।

ब्रह्माच्छ्रेयः परिश्रामः पुंसो महर्शनावधिः॥२१॥

अन्वय - भद्रं ते। वरेशं माऽभिवाञ्छितं वरं वरय। ब्रह्माच्छ्रेयः पुंसः महर्शनावधिः परिश्रामः॥२१॥

अर्थ - तुझे कल्याण असो. वर देण्यास समर्थ अशा माझ्याकडून तुला हवा असेल तो वर माग. मानवाच्या सर्व श्रेयस्कर साधनांचे पर्यवसान माझे दर्शन हेच आहे.

संतोषे श्रीनारायण। ब्रह्मयासी म्हणे आपण।

जे अभीष्ट वांछी तुझे मन। तो वर संपूर्ण माग वेगीं॥१०१॥

आनंदित होऊन श्रीनारायण ब्रह्मदेवाला म्हणाले, तुला जो हवा तो वर तू लवकर माग.॥१०१॥

वरांमाजी वरिष्ठ। तुज जो वाटेल श्रेष्ठ।

मागतां अतिउत्कृष्ट। तोही उद्भट वर देईन मी॥१०२॥

सगळ्या वरांमध्ये श्रेष्ठ असा जो तुला वर वाटेल, तो वर तुला मी त्वरीत देईन.॥१०२॥

जाममहिमा

तंवचि प्राणी पावती श्रम। तंवचि देखती द्वंद्वविषम।

तंवचि भोगिती मरणजन्म। जंव श्रद्धें हरिनाम नये वाचें॥१०३॥

जोपर्यंत प्राणी हरीचे नाव श्रद्धेने घेत नाही, तोपर्यंत त्याला जन्ममरण अनिवारपणे भोगावे लागतात, द्वंद्वात्मक जीवन जगावे लागते व त्यामुळे त्यांना कष्ट होतात.॥१०३॥

तंवचि द्वंद्वद्वेषखोडी। तंवचि विषयाची गोडी।

तंवचि पापाची तथा कोडी। जंव नाम अवघडी नये वाचें॥१०४॥

द्वंद्वात्मक जीवन जगताना त्यात द्वेष, क्रोध इ. येतात. विषयांची गोडी वाटू लागते. विषयप्राप्तीसाठी विधि-निषेधांचा विचार केला जात नाही व त्यामुळे पापात भर पडते. या सगळ्याचा परिणाम म्हणून अन्तःकरण अशुद्ध होते व भगवंताचे नाम घेणे अवघड वाटू लागते.॥१०४॥

तंवचि भवभय लागे पाठीं। तंवचि मदमोह महाहटी।

तंवचि अविद्या हे लाठी। जंव मातें निजदृष्टी देखिलें नाहीं॥१०५॥

भक्ती करून जोपर्यंत ते मला येऊन मिळत नाहीत, तोपर्यंतच संसारभय पाठी लागते. मद, मोह इ. विकार हट्टीपणाने ठाण मांडून बसतात. अविद्या प्रबळ होते व जीवाची पाठ सोडत नाही.॥१०५॥

तंवचि कामक्रोधाची गोष्टी। तंवचि कल्पना नांदे पोटीं।

तंवचि अहंतेची दृढ गांठी। जंव मातें दृष्टी देखिलें नाहीं॥१०६॥

जोपर्यंत भक्त भगवंताशी एकरूपता साधत नाही, तोपर्यंतच काम क्रोध त्रास देतात. प्रपंचाविषयींच्या निरनिराळ्या कल्पना उठत राहतात. काम, क्रोध, संसारदुःख इ. असेल तेथे अहंकार असतोच.॥१०६॥

सकळ आश्रमांची अवधी। प्राण्यांसी दर्शनसिद्धी।

मज देखिलिया त्रिशुद्धी। आधिब्याधी बाधूं न शके॥१०७॥

ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ किंवा संन्यास यापैकी कोणत्याही आश्रमात जीव असेल व त्याने माझे दर्शन घेतले, (एकरूप झाला) तर मी निश्चितपणे सांगतो की मन व देह यांचे विकार बाधू शकणार नाहीत.०७

माझे नाम नाशी दुःखकोटी। त्या मज देखिलिया निजदृष्टीं।

संसार पळे उठाउठी। आश्रमाची गोष्टी उरे कोठें॥१०८॥

माझ्या नामाचे स्मरण केले असता कोट्यवधी दुःखे दूर पळून जातात. नामस्मरणाचा जर हा फायदा होतो, तर मग माझ्या स्वरूपाशी एकरूप झाल्याने संसार सत्यत्वाने कसा राहिल? संसार जर शिल्लक नाही तर आश्रमांची वार्ता तरी कुठे उरेल?॥१०८॥

श्लोक २२ --

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम्।

यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः॥२२॥

अन्वय - यद् रहसि उपश्रुत्य परमं तपः चकर्थ। मनीषितानुभावः अयं मम लोकावलोकनम्॥२२॥

रहसि = एकान्त, मनीषित = पण्डित = श्रेष्ठ ज्ञानी.

अर्थ - एकान्तात (माझी वाणी) ऐकून तू श्रेष्ठ तपाचरण केलेस. त्या योगानेच तुला हे, केवळ पण्डितांनाच प्राप्त होणारे वैकुंठ दर्शनाचे (माझ्या लोकाचे) सामर्थ्य प्राप्त झाले.

नारायण उवाच

तुझिया परमहिताकारणें। माझी इच्छा वैकुंठ दावणे।

यालागीं म्यां तुजकारणें। एकांतीं सांगें जाणें तपीं दीक्षा॥१०९॥

श्रीनारायण ब्रह्मदेवाला म्हणाले की, तुझ्या हितासाठीच तुला वैकुंठ दाखवावे अशी माझी इच्छा होती. म्हणून एकांतात तुला तपाची दीक्षा दिली.॥१०९॥

परी त्या तपाचें तपसाधन। भलें केलें तुवां अनुष्ठान।

यालागीं मी जाहलों प्रसन्न। वैकुंठदर्शन तुज देऊनी॥३१०॥

मी सांगितल्याप्रमाणे तू तपाचे अनुष्ठान केलेस. त्यामुळे मी प्रसन्न झालो व म्हणून तुला वैकुंठाचे दर्शन दिले.॥३१०॥

श्लोक २३ --

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते।

तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ॥२३॥

अन्वय - हे अनघ कर्मविमोहिते त्वयि, तत्र मया प्रत्यादिष्टम्। तपो मे हृदयम्। साक्षात् अहं तपसः आत्मा॥२३॥

अर्थ - हे निष्पाप ब्रह्मदेवा, सृष्टिरचनेच्या कार्याबाबत किंकर्तव्यविमूढ झालेल्या तुला तेव्हा मी तप करण्याची आज्ञा केली. तप हे माझे हृदय आहे. साक्षात् मी, तपाचा आत्मा आहे.

कर्तव्याचे निजकारण। तुज न करवे सृष्टिसर्जन।

त्या काळीं म्यां आपण। तप तप जाण उपदेशिलें॥११॥

तुझे कर्तव्य सृष्टी निर्मिती करणे हे आहे पण तुला ते करता येईना. त्यावेळेस 'तप, तप' असे म्हणून मी उपदेश केला.॥११॥

न करवे सृष्टिसर्जन। कर्ममोहें तूं अतिअज्ञान।

तेव्हांचि म्यां कृपेनें पूर्ण। तप तप संपूर्ण उपदेशिलें॥१२॥

कर्माच्या मोहाने तू अज्ञानी झालास. काय करावे, कसे करावे हे तुला सुचेना. तेव्हा मी कृपा करून तपाचा परिपूर्ण असा उपदेश केला.॥१२॥

तपःसामर्थ्य

त्या तपाची जाण महादीप्ती। तपामार्जी परमशक्ती।

तपें उपजे ज्ञानस्थिती। जाण निश्चितीं विधात्या॥१३॥

तपामध्ये मोठे तेज आहे. तपाच्या शक्तीमुळेच ज्ञान होते, भगवंत भेटतो हे तू निश्चितपणे समज.॥१३॥

साधुनी अंतरंग तप। तपें पूर्णज्ञानस्वरूप।

तपें होइजे सद्रूप। तपें निष्पाप झालासी तूं॥१४॥

अंतरंग तप साधल्यामुळे व विकारांवर विजय मिळविल्यामुळे तू पूर्ण ज्ञानी झाला आहेस. तपामुळे तू माझ्याशी एकरूप झाला आहेस व निष्पाप झाला आहेस.॥१४॥

अस्तित्व निश्चयें पूर्ण। नित्य वाहे अन्तःकरण।

या नांव गा तप जाण। शरीरशोषण नव्हे तप॥१५॥

‘अहं ब्रह्मास्मि’ या श्रीगुरूपदिष्ट श्रुतिवाक्याच्या अर्थाचा सतत मनात विचार बाळगणे, याला तप असे म्हणतात. केवळ शरीराला त्रास देणे म्हणजे खरे तप नव्हे.॥१५॥

यापरी तप ज्ञानरूप। ऐकें त्या तपाचा प्रताप।

तपोबळें मी चिद्रूप। सृष्टी अमूप घडीं मोडी॥१६॥

याप्रमाणे तप हे ज्ञानस्वरूप आहे. त्या ज्ञानरूप तपाच्या बळाने मी ही संपूर्ण सृष्टी निर्माण करतो व प्रलयही करतो.॥१६॥

श्लोक २४ --

सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः।

बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः॥२४॥

अन्वय - तपसा एव इदं सृजामि। तपसा विश्वं बिभर्मि। पुनः तपसा ग्रसामि। दुश्चरं तपः मे वीर्यं॥२४॥

अर्थ - तपोबळाने मी ही सृष्टी निर्माण करतो. तपाने तिचे धारण व पोषण करतो व पुन्हा तपानेच ती विलीन करतो. आचारावयास अत्यंत कठीण तप ही माझी एक शक्ती आहे.

ज्ञानतपाची पाहा थोरी। तेणें तपें मी श्रीहरी।

सृष्टि सृजीं पाळीं संहारीं। अंगींच्या अंगावरी अलिप्तपणें॥१७॥

माझ्या ज्ञानतपाची थोरवी पाहा. या तपामुळे मला श्रीहरी म्हणतात. या तपयोगाने मी माझ्या स्वरूपावरच, तिचा लेप लागू न देता सृष्टीची निर्मिती करतो, तिचे पालन करून तिचा संहारही करतो.॥१७॥

ऐसें तपाचें वीर्य पूर्ण। नेणती देहाभिमान।

यालागीं त्यांसी तपाचरण। दुस्तर जाण परमेष्टी॥१८॥

असे हे तपाचे महिमान, तेज आहे. देहाभिमानी लोकांना हे कळत नाही. विधात्या, त्यांच्यासाठी हे तपाचरण खूप अवघड आहे.॥१८॥

ज्यांसी विषयवासनासंताप। त्यांसी नकळे तपाचें निजरूप।

तें तूं आचरोनियां तप। होऊनि मातें आप पावलासी पै॥१९॥

ज्यांची विषयवासना प्रबळ आहे, ज्यांचे काम, क्रोध इ. शिल्लक आहेत, त्यांना या तपाचे स्वरूप कळणार नाही. त्या तपाचे प्रामाणिकपणे आचरण करून तू मला येऊन मिळालास.॥१९॥

ऐसें बोलिला नारायण। तेणें हरिखला चतुरानन।

पाहोनियां हरीचे वदन। काय आपण बोलत॥३२०॥

हे श्रीनारायणाचे बोलणे ऐकून विधाता हर्षित झाला. तो हरीचे मुख पाहातच राहिला आणि मग पुढे बोलू लागला - ॥३२०॥

श्लोक २५ --

ब्रह्मोवाच

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम्।

वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम्॥२५॥

अन्वय - ब्रह्मोवाच - भगवन् सर्वभूतानां गुहाम् अध्यक्षः अवस्थितः। अप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन हि वेद चिकीर्षितम्॥२५॥

अप्रतिरुद्ध = प्रति+रुद्ध -अटकाव करणे = अप्रतिहत, निरंकुश, सार्वभौम.

अर्थ - ब्रह्मदेव म्हणाले, 'भगवान्', आपण सर्व प्राणिमात्रांच्या अन्तःकरणात साक्षीरूपाने राहत असता. आपण आपल्या निरंकुश प्रज्ञेने (माझी) इच्छा जाणताच.

ब्रह्मदेवाकडून नारायणस्तुति व निजज्ञानप्राप्तीची अपेक्षा

तूं सर्वभूतां अधिष्ठान। भूतहृदयस्थ सज्ञान।

तुझेनि बुद्धीसी जाणपण। तुझेनि चेतन इंद्रियवर्ग॥२१॥

तू सर्व भूतमात्रांना अधिष्ठान आहेस. प्रत्येक भूतमात्रात ज्ञानरूपाने तूच आहेस. बुद्धीचे जाणणे म्हणजे ज्ञान करून घेणे. हे तुझ्यामुळेच असून इंद्रियांचा चेतविताही तूच आहेस.॥२१॥

तूं कर्माध्यक्ष तत्त्वतां। तेथे तूंचि कर्ता करविता।

तरी ऐके माझी अवस्था। तुज मी अच्युता सांगेन॥२२॥

तूच कर्माचा अध्यक्ष आहेस. म्हणून कर्माचा कर्ता व करविता तूच आहेस. हे अच्युता! माझी अवस्था तुला मी आता सांगतो, ती ऐक.॥२२॥

श्लोक २६ --

तथाऽपि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम्।

परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः॥२६॥

अन्वय - यथा तु अरूपिणः; तथा अपि ते परावरे रूपे जानीयां, हे नाथ, नाथमानस्य नाथितं नाथय॥२६॥

नाथ = मागणे, प्रार्थना करणे. नाथमान = याचक, अनाथ

अर्थ - जरी आपण अरूप (रूपरहित) आहात, तरी ही आपली जी श्रेष्ठतम रूपे आहेत ती जाणावीत असे मला वाटते. हे नाथ, अनाथ अशा मला आपण सनाथ करावे.

ऐसा स्वामी विश्वनाथ। तूं अनार्थांचा निजनाथ।

मज करावें जी सनाथ। ऐसें प्रार्थित उपतप्यमान॥२३॥

तू अनार्थांचा नाथ, विश्वाचा स्वामी आहेस. मला अनाथाला सनाथ करावे अशी प्रार्थना उपदेशाप्रमाणे तप करून शुद्ध झालेला विधाता करू लागला.॥२३॥

कां म्हणसी उपतप्यमान। मी केवळ जाहलों अज्ञान।

त्या मजवरी कृपा करून। निजगुह्यज्ञान सांगावें पै॥२४॥

मला तू तपःशुद्ध, ज्ञानी असे का म्हणतोस? मी तर केवळ अज्ञानीच आहे. पण तरीही अशा माझ्यावर कृपा करून मला आपले गुह्यज्ञान सांगावे.॥२४॥

कोणतें म्हणसी गुह्यज्ञान। तुझें सूक्ष्मस्वरूप निर्गुण।

आणि स्थूल तेंही तूंचि आपण। हें अभेद निजज्ञान सांगिजे मज।

ते गुह्यज्ञान कोणते म्हणशील, तर तुझे सूक्ष्म निर्गुण स्वरूप व सृष्टिरूपाने सगुण झालेले स्थूल स्वरूप या दोघांमधला अभेद मला सांगावा.॥२५॥

मी जडमूढ अति दीन। तुझें नाम हें दीनोद्धरण।

माझें समूळ निरसे अज्ञान। ऐसें गुह्यज्ञान उपदेशी॥२६॥

मी अज्ञानी असून दीन झालेलो आहे. तुझे एक नाव 'दीनोद्धरण' असल्याने माझे अज्ञान घालव व मला स्वरूपज्ञानाचा उपदेश कर.॥२६॥

स्थूलसूक्ष्म तुझेंचि रूप। रूपीं वतोंनी तूं अरूप।

हें तुझें ज्ञान निर्विकल्प। कृपानुरूप मज सांगे॥२७॥

स्थूल व सूक्ष्म ही दोन्ही तुझीच रूपे आहेत. रूपांमध्ये राहूनही तू अरूप आहेस. तुझे हे निर्विकल्प स्वरूप कृपा करून मला सांग.॥२७॥

श्लोक २७ --

यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम्।

विलुपन्विसृजन्गृह्णन्बिभ्रदात्मानमात्मना॥२७॥

श्लोक २८ --

क्रीडस्यमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते।

तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव॥२८॥

अन्वय - अमोघ संकल्पः क्रीडस्य ऊर्णनाभिः यथा ऋणुते, तथा आत्ममायायोगे नानाशक्ति उपबृंहितम्। विलुपन् विसृजन् गृह्णन् आत्मानं आत्मना बिभ्रद् तद्विषयां मनीषां मयि धेहि माधव॥२७,२८॥

अर्थ - आपण अमोघ संकल्प आहात. (आपले संकल्प सिद्धीस जातातच.) ज्याप्रमाणे कोळी आपल्या आपल्या तोंडातून धागा काढून जाळे विणतो, त्यात क्रीडा करतो व पुन्हा ते आपल्यातच लीन करून टाकतो, त्याप्रमाणे आपणही आपल्या मायेच्या योगाने ही सृष्टी निर्माण करता, तिचे धारण-पोषण करता व तिचा लयही करता. हे सारे आपण कसे करता? हे माधवा, आपण मला हे ज्ञान द्यावे अशी इच्छा आहे.

तूं चिन्मात्र मायायोगें। न होऊनि जग होसी अंगें।

ब्रह्मा विष्णु रुद्रादि वेगें। रूपें अनेगें तूं धरिसी॥२८॥

तू ज्ञानरूप आहेस. मायेच्या सहाय्याने तूच जग झाला आहेस पण तुझ्यात काहीही बदल झाला नाही. ब्रह्मा, विष्णू, रुद्र इत्यादी अनेक रूपे तू धारण करतोस॥२८॥

न मोडतां सोनेपण। जेवीं लेणें होय सुवर्ण।

तेवीं सोडुनि पूर्णपण। जग संपूर्ण तू होसी॥२९॥

सोन्यात (सोनेपणात) काहीही फरक न होता ज्याप्रमाणे सोन्याचे अलंकार तयार होतात, त्याप्रमाणे तुझा पूर्णपणा सोडल्यासारखा करून पण वास्तविक न सोडता, संपूर्ण जग तूच होतोस. (ॐ पूर्णमदः

पूर्णमिदम्--))॥२९॥

आपआपणावरी पाहे। उत्पत्ति स्थिती दाविसी लये।

हे नानाशक्तिसमुदाये। सद्रूपें स्वयें तूंचि होसी॥३३०॥

सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय हे सारे तूच तुझ्या अधिष्ठानावर दाखवितोस. तू सत् रूपाने जसा आहे तसा आहेसच पण आपल्या ज्ञानशक्ती, क्रियाशक्ती व द्रव्यशक्तींच्या सहाय्याने हे सारे तूच भासवितोस.॥३३०॥

ऐसें अलिप्तपणें क्रीडन। स्वयें क्रीडसी तूं आपण।

त्या क्रीडनाचें लक्षण। ऐक सावधान दृष्टांतें येणें॥३३१॥

जगाच्या उत्पत्ती, स्थिती व लयाचा हा खेळ तूच अलिप्तपणे खेळतोस. त्या क्रीडेचे स्वरूप दृष्टांतरूपाने सांगतो, ते ऐक.॥३३१॥

सकळसंकल्प तुझ्या पोटीं। तुज जंव सृष्टीची इच्छा उठी।

तंव ब्रह्मांडांचिया कोटी। चराचर दाटी स्वेच्छें दाटे॥३३२॥

सगळे संकल्प तुझ्याच पोटात आहेत. संकल्पांची सुरुवात तुझ्यापासूनच होते. तुला जेव्हा सृष्टी निर्माण करण्याची इच्छा होते, तेव्हा अनंत कोटी ब्रह्मांडात, चर आणि अचर रूपाने, सगळ्या भूतांची गर्दी होते.॥३३२॥

ऐसें संकल्पितसृष्टीसी। भूतभौतिकें तूंचि होसी।

नाना अवतार चरित्रेंसी। तुजमार्जी क्रीडसी तूंचि देवा॥३३३॥

तुझ्या संकल्पाने रचलेल्या या सृष्टीत भूत-भौतिक पदार्थ तूच होतोस. तूच प्रसंगाने अनेक अवतार घेतोस व धर्माचे व सज्जनांचे रक्षण करून दुष्टांचा नाश करतोस. ही लीलाचरित्रे तूच दाखवितोस. तूच असा स्वतःबरोबर खेळतोस.॥३३३॥

जैसी कांतणी स्वेच्छेकरिं। तंतु काढी मुखाबाहेरी।

त्यावरीच स्वयें क्रीडा करी। परतोनी निजउदरीं सामावी ते॥३३४॥

जशी कांतणी (कोळी) स्वतःच्याच तोंडातून चिकट सावरूपी धागा बाहेर काढते, त्याचे जाळे तयार करून त्यावर स्वतःच क्रीडा करते व परत तो धागा गुंडाळून घेऊन पोटात घालते,॥३३४॥

तये कांतणीपरी ऐसी। तुझी क्रिया हृषीकेशी।

कल्पादि खेळ हा मांडिसी। खेळोनी ग्रासिसी कल्पांतीं तूं॥३३५॥

त्याप्रमाणेच हे हृषीकेशा, तुझा हा खेळ आहे. तूच कल्प, युग इत्यादींच्या रूपाने हा खेळ मांडतोस. जग निर्माण करून खेळतोस व कल्पाच्या शेवटी त्याचा नाश करतोस.॥३३५॥

हात न माखोनी विश्व रचिसी। अमायिकत्वं विश्व पाळिसी।

ना नासितां हें संहारिसी। ऐसा होसी सत्यसंकल्प तूं॥३३६॥

हात न माखता (अकर्तेपणाने) या विश्वाची रचना करतोस. मायेला अंकित ठेवून (अलिप्ततेने) ह्या जगाचा तू सांभाळ करतोस व स्वतः जसाचा तसा राहून या जगाचा संहार करतोस. असा तू सत्यसंकल्प होतोस.॥३३६॥

ऐसा गुह्यज्ञाननिजठेवा। कृपा करूनियां मज द्यावा।

येच विषयी हो माधवा। मज करावा पूर्णानुग्रह॥३७॥

तुझ्या गुह्यज्ञानाचा असा हा ठेवा कृपा करून मला दे. हे माधवा, हीच माझ्यावर कृपा कर.॥३७॥

वर मगावया आज्ञा दिधली। यालागीं हे सलगी केली।

सत्य करावी ते वरदबोली। सांभाळी आपुली भाक स्वामी॥३८॥

‘काही वर माग’ म्हणून तुम्ही आज्ञा केलीत, म्हणून मी अशी सलगी करित आहे; वर मागत आहे. ‘वर माग’ हे आपले शब्द आपण खरे करावेत व वचनपूर्ती करावी.॥३८॥

मूळीं वरं वरय भद्रं ते। ऐसें बोलिलें वरदहस्तें।

तें सत्य करावें श्रीअनंतें। गौरवी मातें निजगुह्यज्ञानें॥३९॥

‘तू वर माग, तुझे कल्याण होवो’ असे आपण जे हात उभारून म्हणाला होतात, ते आपले बोलणे आता सत्य करावे. हे श्रीअनंता! आपण कृपामूर्ती आहात. गुह्यज्ञान सांगून मला जाणता करा.॥३९॥

वरदेश वदोनी जरी न देसी। तरी काय करावें हृषीकेशी।

समर्थीं वळावें निजभाकेसी। हेंचि आम्हांसी भांडवल पां॥३४०॥

‘वर देणारा देव’ असे म्हणवून घेऊन जर तुम्ही मला वर दिला नाहीत तर, हे हृषीकेशी, मी काय करावे? समर्थानी करूणा करावी, आपले वचन पूर्ण करावे हाच त्यांचा स्वभाव आहे. हा स्वभावच आमचे भांडवल आहे.॥३४०॥

तू सत्यसंकल्प भगवंत। तुझे वाक्य मिथ्या नव्हे येथ।

येणें गुणें भावार्थ निश्चित। गुह्यज्ञानार्थ आम्हां सांगे॥४१॥

तू सत्यसंकल्प भगवान आहेस. तुझे वाक्य कधीही असत्य होणार नाही. म्हणून तू बोलल्याप्रमाणे तुझे गुह्यज्ञान (आत्मज्ञानाचा उपदेश) आम्हाला सांग.॥४१॥

श्लोक २९ --

भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रितः।

नेहमानः प्रजासर्ग बद्धयेयं यदनुग्रहात्॥२९॥

अन्वय - भगवन् यद् अनुग्रहात् हि शिक्षितं अहं प्रजासर्ग अतन्द्रितः करवाणि नेहमानः बद्धयेयम्॥२९॥

अर्थ - भगवन्, आपल्या अनुग्रहामुळे मी सृष्टिनिर्मिती करण्यास पात्र झालो आहे. आपली कृपा असो द्यावी. त्यामुळेच हे कार्य करताना मी कर्तेपणाच्या अभिमानाने बांधला जाणार नाही.॥२९॥

भगवंता तू ऐसें म्हणसी। म्यां सृजूं सांगितलें सृष्टीसी।

तें करूं काय भ्यालासी। यालागीं पुससी तत्त्वज्ञान॥४२॥

हे भगवंता, तू म्हणशील की ‘मी तुला सृष्टी निर्माण करण्यास सांगितले, ते करायला तू घाबरलास का? आणि म्हणून मला तत्त्वज्ञान विचारत आहेस का?’॥४२॥

किंवा सृष्टी सृजूं उद्वेगला। यालागीं गुह्यज्ञान पुसों लागला।

म्हणसी आज्ञा ह्जळंघू केला। येणें न सांडिला सृष्टिक्रम पै॥४३॥

किंवा तुला असे वाटते का की याला सृष्टिनिर्मितीचा कंटाळा आहे म्हणून हा गुह्यज्ञान विचारावयास आला आहे? याने माझ्या आज्ञेचा भंग केला व तो व्यवस्थित क्रमाने सृष्टी निर्माण करीत नाही?॥४३॥

तुवां सृष्टी सृजूं सांगीतलीं। तें अनालस्यें मीं रचियेली।

परी निर्विघ्न पाहिजे निपजली। यालागीं वांछिली ज्ञानकृपा तुझी॥४४॥

तू सृष्टीची निर्मिती कर म्हणून सांगितलेस. मी आळस न करता निर्मिती केली. परंतु हे कार्य निर्विघ्नपणे पार पडावे यासाठी मी तुझ्या ज्ञानरूप कृपेची इच्छा केली.॥४४॥

कीं देवां तूं ऐसें मानिसी। सृष्टी करीन ते म्हणसी।

आणि पुनः पुन्हा का पुससी। गुह्यज्ञानांसी अत्यादरें॥४५॥

आणि हे देवा, तू असे मानतोस का की, 'मी सृष्टी करतो' असे म्हटलेस आणि तरी पुनःपुन्हा गुह्यज्ञान का विचारीत आहे?॥४५॥

निजज्ञानामुळे देहाभिमान होणार नाही

तुझे पावोनी गुह्यज्ञान। सृष्टी रचीन मी निर्विघ्न।

न पावतां तुझे ज्ञान पूर्ण। मानाभिमान मज बाधी॥४६॥

तुझ्याकडून आत्मज्ञानाचा उपदेश प्राप्त करून घेऊन मी निर्विघ्नपणे सृष्टीची रचना करीन. तुझ्या स्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान न होता मी सृष्टिरचना केली तर मान-अभिमान यांची मला बाधा होईल.॥४६॥

तूं जवळी असतां नारायण। बाधूं न शके मानाभिमान।

सृष्टी सृजतां तुज विसरेन। तेव्हां मानाभिमान बाधी कीं॥४७॥

तू प्रत्यक्ष नारायण जवळ असता मानाभिमान यांची बाधा मला होणार नाही. पण सृष्टीचे सृजन झाल्यानंतर मी तुला विसरेन तर मात्र मला अभिमानाची बाधा होईल.॥४७॥

म्हणसि कां होईल विस्मरण। अतर्क्य तुझे मायाविंदान।

तें वाढवील देहाभिमान। तुझी आठवण नुरवुनी पै॥४८॥

तुझे विस्मरण कसे होईल असे म्हणत असशील तर तुझी माया नावाची शक्ती अतर्क्य आहे. ती तुझे स्मरण घालवून देहाभिमान वाढवेल.॥४८॥

जैसी दीपासी काजळी। तैसी तुझी माया तुजजवळी।

देहाभिमानें सदा सकळी। मजही झांकोळी विषयासक्ती॥४९॥

ज्याप्रमाणे दिव्याच्या ज्योतीबरोबर काजळी असतेच, त्याप्रमाणे तुझी माया सतत तुझ्याजवळ आहे. दिव्याला काजळी धरली की उजेड कमी पडतो. तसे मायेमुळे तुझे स्वरूप नीट कळत नाही. या मायेचे कार्य म्हणजे सगळ्या जीवांना देहाभिमान धारण करावयास लावणे हे आहे. मलाही विषयासक्तीत गुंतवून ती तुझे स्मरण झाकोळून टाकील.॥४९॥

जें विषयाची अतिआसक्ती। तेचि मायेची दृढप्राप्ती।

ते समूळ निरसे विषयासक्ती। ऐसी ज्ञानस्थिती उपदेशी॥३५०॥

विषयांची अतिशय आसक्ती असली, म्हणजेच माया दृढ झाली आहे असे समजावे. या विषयासक्तीचा समूळ (निरास) नाश व्हावा असा ज्ञानोपदेश मला कर.॥३५०॥

काजळी आली दीपापासी। तेंचि आलेपन दीपप्रकाशीं।

तेवीं त्वन्माया तुजपासी। बांधी जगासी विषयासक्तीं॥५१॥

दिव्यामुळे दिव्याच्या काचेवर काजळी धरली की दिव्यावर झाकण पडल्यासारखे होऊन त्याचा

प्रकाश कमी होतो. तद्रूप ही तुझ्या अंकित असणारी माया जगाला विषयासक्तीत गुंतवते.॥५१॥

आतांचि मी स्वयें आपण। झालों होतों जडमूढदीन।

तुवां उपदेशिलें तपसाधन। तेव्हां तुझें दर्शन मज जाहलें॥५२॥

याआधीच मी जड-मूढ, अज्ञानी झालो होतो. तू 'तप कर' म्हणून उपदेश केल्याने मी तप केले व त्यायोगे तुझे दर्शन झाले.॥५२॥

'तपतप' म्हणतांही मजपासीं। त्या तुज न देखें मी हृषीकेशी।

अभिमानें भुलविलीं ऐसी। तुज हृदयस्थासी न देखती॥५३॥

तू 'तप कर' असे माझ्याजवळ येऊन बोललास. तरी हे इंद्रियांच्या स्वामी असलेल्या देवा, मी तुला पाहू शकलो नाही. देहाभिमानाने भूली पडल्यावर, तू हृदयात असूनही तुला कोणी पाहू शकत नाहीत.॥५३॥

ऐसा बाधक देहाभिमान। तो मायायोगें सबळ पूर्ण।

ते मायेचें होय निर्दाळण। तैसें गुह्यज्ञान मज सांगे॥५४॥

असा हा बाधक (जन्म-मरण-चक्रात अडकविणारा) देहाभिमान मायेमुळे अधिकाधिक घट्ट, दृढ होत जातो. या मायेचे पूर्ण निर्मूलन होईल असे आत्मज्ञान मला सांगावे.॥५४॥

कर्माकर्मीं तुझें स्मरण। असावें गा समसमान।

करितां सृष्टिसर्जन। न बाधी अभिमान तेचि सांगे॥५५॥

प्रत्येक कर्मात, तसेच अकर्मात तुझे समान रूपाने स्मरण असावे. सृष्टिनिर्मितीचे (सृजन) कार्य करताना या अभिमानाची बाधा मला होऊ नये असा उपदेश कर.॥५५॥

श्लोक ३० -

यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनम्।

अविकलवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः॥३०॥

अन्वय - सखा सख्युः इव ईश ते कृतः। भो यावत् ते परिकर्मणि स्थितः अविकलवः प्रजाविसर्गे जनम् विभजामि। मा मे समुन्नतः, अमदः, अजमानिनः॥३०॥

अर्थ - आपण (माझ्याशी) मैत्री करून मला आपला (जणू) मित्रच केले आहेत. जेव्हा सृष्टी-रचना करण्याच्या योगाने मी आपली सेवा करू लागेन आणि (पूर्वसृष्टीच्या गुणकर्मानुसार) जागरूकतेने (सावधपणे) जीवांचे विभाजन करू लागेन, तेव्हा (स्वतःला) जन्म-कर्मापासून स्वतंत्र (थोर-समुन्नत) आहे असा कर्तेपणाचा अभिमान (घमेंड) मला होणार नाही. (होऊ नये असे पाहा.)

अहंमद कां होईल म्हणसी। तुवां मज अहंकारियासी।

सखा मानोनि सख्यासी। ऐसिये स्थितीसी आणिलें त्वां॥५६॥

मी अहंकारी असून तू मला सखा मानलेस, सख्यत्वाचे नाते माझ्याबरोबर जोडलेस, मग मला अहंकार का व कसा होईल असे तुला वाटेल.॥५६॥

म्यां प्रजासृष्टि करावी। तेथें माझी श्रद्धा रिघावी।

यालागीं केली स्वभावी। निजगौरवीं मानेल पै॥५७॥

तू सांगितलेस त्यावर श्रद्धा ठेवून मी सृष्टिनिर्मिती करेन. पण या कामासाठी माझीच निवड केली म्हणून मला अभिमान होईल. कारण एखादे काम मनापासून (जीव ओतून) केले की चांगले होतेच. मग

आपोआपच कर्तेपणाचा अभिमान होतो.॥५७॥

ऐसियावरी सृष्टि करितां। अहं स्वतंत्र प्रजा करिता।

ऐसी माझी उत्कट अहंता। अंगीं तत्त्वतां वाढेल कीं॥५८॥

सृष्टी निर्माण केल्यावर 'मी स्वतंत्रपणे प्रजेची निर्मिती केली' असे वाटून माझ्यात सहज असलेली अहंता वाढीस लागेल.॥५८॥

श्रेष्ठापासूनी सन्मान। तोचि इतरांसी हृदयाभिमान।

तेणें धाकें कांपलें मन। तुज गुह्यज्ञान यालागीं पुसें॥५९॥

आपल्यापेक्षा श्रेष्ठांपासून सन्मान मिळाला तर इतर जनांसाठी तो सन्मानच अहंता वाढवितो. यास्तव माझा अहंकार वाढीस लागेल म्हणून मी धास्तावलो व तुला गुह्यज्ञान विचारीत आहे.॥५९॥

तुझे आज्ञे उल्लंघन घडावा। यालागीं सृष्टिक्रम म्यां सृजावा।

तोचि मानितां तुझी सेवा।अभिमान नीचनवा मजमाजीं उठी॥३६०॥

तुझ्या आज्ञेचे उल्लंघन घडू नये म्हणून मी क्रमाक्रमाने सृष्टीची निर्मिती करेन. ती तुझीच सेवा आहे असे मानत असतानाच तो नवीन अहंकार मला होईल.॥३६०॥

अभिमान यावयाचे काय कारण। सृजितां अधमोत्तमयोनीजन।

मी सृष्टिकरिता तुजसमान। अवश्य अभिमान येईल स्वामी॥६१॥

अभिमान होण्याचे काय कारण असे विचारशील तर, मी अधम आणि उत्तम योनीतील प्राण्यांची निर्मिती केल्यावर, 'मी सृष्टीचा निर्माणकर्ता आहे म्हणून मी तुझ्याइतकाच श्रेष्ठ आहे' असा अभिमान अवश्य मला होईल.॥६१॥

वृत्ति करूनियां अविकळ। सृजितां भूतजात सकळ।

तोचि अभिमानाचा जन्मकाळ। हें मज समूळ कळे देवा॥६२॥

स्थिर वृत्तीने सर्व भूतमात्रांची निर्मिती केली की तेथेच या अभिमानाचा जन्म होईल. हे देवा! हे मला कळत आहे.॥६२॥

तो अभिमान मज न यावा। यालागीं प्रार्थितसें तुज देवा।

आश्वासी पां ज्ञानगौरवा। श्रीवासुदेवा निजजनका॥६३॥

तो अभिमान मला होऊ नये म्हणून ज्ञानासाठी मी तुझी प्रार्थना करित आहे. हे माझ्या पित्या, श्रीवासुदेवा, ते श्रेष्ठ ज्ञान देण्याचे मला आश्वासन दे.॥६३॥

स्तुतीनें नारायण संतुष्ट झाला

एकोनी ब्रह्मयाची विनवण। परम संतोषाला नारायण।

त्यासी द्यावया निजज्ञान। स्वानंदपूर्ण तुष्टला असे॥६४॥

ब्रह्मदेवाची ही विनंती (विनवणी) ऐकून श्रीनारायण संतुष्ट झाला. आनंदरूप असलेला नारायण प्रसन्न होऊन त्याला गुह्यज्ञान देण्यास सिद्ध झाला.॥६४॥

कोणहाचें न लागतां मन। अनुष्ठित गुह्यज्ञान।

ते द्यावया श्रीनारायण। स्वानंदें पूर्ण संतुष्टला॥६५॥

हे आत्मज्ञान स्वीकारण्याची सहसा कोणाची तयारी नसते. त्यामुळे ब्रह्मदेवाने केलेल्या ज्ञानाच्या

मागणीमुळे (विनंतीमुळे) श्रीनारायण पूर्ण प्रसन्न झाले.॥६५॥

करितां नाना कर्माचरण। निजांगी न लागे कर्तेपण।

ऐसें अलिप्त निजज्ञान। द्यावया श्रीनारायण संतुष्टला॥६६॥

सर्व प्रकारची कर्मे करताना स्वतःकडे कर्तेपणाचा अभिमान येऊ नये अशा अलिप्तपणाने विधात्याने कर्मे करावी यासाठी स्वतःच्या निर्गुण स्वरूपाचे ज्ञान देण्यास श्रीनारायण तयार झाले.॥६६॥

देखोनी तेव्हां ब्रह्मयासी। अतिस्नेह भगवंतासी।

निजज्ञानधन देतसे त्यासी। जन्मला कुशी म्हणवूनियां॥६७॥

तेव्हा ब्रह्मदेवाला पाहून श्रीनारायणाच्या मनात अत्यंत प्रेम निर्माण झाले. स्वतःच्या कुशीतून (नाभीपासून) ब्रह्मदेवाचा जन्म झाला म्हणून अपत्यप्रेमाने श्रीनारायण ब्रह्मदेवाला स्वतःचे ज्ञानधन देण्यास सिद्ध झाले.॥६७॥

जैसा दिपला हरिणापुढे। पाहों विसरला आणिकेकडे।

तैसा आवडीच्यानि पडिपाडें। ब्रह्मयाकडे हरि पाहे॥६८॥

जसा हरिणासमोर दिवा नेला असता तो त्याच्याकडेच पाहात राहतो, इतरत्र पाहण्याचे भान त्याला राहात नाही, तसे अत्यंत आवडीने श्रीहरी ब्रह्मदेवाकडे एकटक पाहात होते.॥६८॥

कां चुंबकांचिया वाटा। लोह भवे न लागतां झटा।

तैसें झालें हो वैकुंठा। जिकडे पाहे स्रष्टा तिकडे देव॥६९॥

लोहचुंबकाने जसे काही विशेष कष्ट न करता लोखंड चारही बाजूंनी त्याला चिकटते, त्याप्रमाणे नारायणाला झाले. तो अत्यंत आवडीने ब्रह्मदेवाकडे पाहू लागला. ब्रह्मदेवालाही सर्वत्र श्रीहरीच दिसू लागला.॥६९॥

जेवीं आदित्याचीं फुलझाडें। नित्य सन्मुख सूर्याकडे।

तेवीं आवडीचेनि पडिपाडें। चतुर्मुखापुढें सन्मुख देखे॥७०॥

सूर्यफुले जशी कायम सूर्याकडे तोंड करून असतात, त्याप्रमाणे ब्रह्मदेवाबद्दलच्या प्रेमापोटी श्रीहरी त्याच्या समोर राहिला. तो जिकडे नजर वळवेल तिकडे त्याला श्रीहरीच दिसत होता.॥७०॥

उफराटी हे चाली कैशी। शौरी भुलला स्रष्ट्यासी।

येणें आवडलेपणें त्यासी। गुह्यज्ञानासी सांगेल पां॥७१॥

हा प्रेमाचा उफराटा (उलटा) व्यवहार कसा आहे पाहा. स्वतः श्रीनारायण (शौरी) विधात्याला भुलला, त्याच्या प्रेमात पडला. ब्रह्मदेव त्याला अतिशय आवडला म्हणून आता हरी विधात्याला गुह्यज्ञान सांगेल.॥७१॥

सांगावया त्या गुह्यज्ञानवाव। स्वयें तुष्टला श्रीवासुदेव।

येणे विरिंचीचा जीवभाव। स्वये स्वयमेव चमत्कारला॥७२॥

आत्मज्ञान सांगण्यासाठी मोठ्या आनंदाने स्वतः श्रीनारायण आतुर झाला. जीवभाव जाऊन आता आत्मभाव निर्माण होईल असे वाटून विधात्याला फार आश्चर्य वाटले.॥७२॥

पुढिले निरोपणीं आवडी। स्रष्टा उठिला धडफुडी।

अवधानाची परवडी। निजनिवाडी थोरावली पैं॥७३॥

पुढील विवेचन ऐकण्यासाठी विधाता खडबडून सिद्ध झाला. गुह्यज्ञान ऐकण्यासाठी त्याने चित्त एकाग्र केले.॥७३॥

देहावेगळें अन्तःकरण। करूनि निवडिलें अवधान।

श्रवणीं एकाग्रता पूर्ण। स्वयें संपूर्ण सरसावला॥७४॥

अन्तःकरणाला देहापेक्षा वेगळे करून म्हणजे देहाकडे लक्ष न ठेवता, त्याने श्रवणासाठी एकाग्रता साधली व पूर्णपणे सरसावून फक्त श्रवणावरच लक्ष केंद्रित केले.॥७४॥

अष्टदळें जैसीं कमळे। तैसे टवकारिले आठही डोळे।

चारी मुखें एके वेळें। सप्रेममेळें लांचावलीं॥७५॥

आठ पाकळ्यांचे पूर्ण विकसित झालेले कमळ जसे असावे, तसे विधात्याचे आठही डोळे विस्फारले गेले. चारी मुखे श्रीहरीकडे अत्यंत प्रेमाने पाहू लागली. अत्यंत आतुरतेने तो ऐकू लागला.॥७५॥

श्रीगुरु श्रीहरी तुष्टमान। देखोनि उठावले ते नयन।

श्रवणापूर्वीं आपण। दृश्यभेदाविण निजज्ञान सेवूं॥७६॥

श्रीगुरु श्रीहरी संतुष्ट असल्याचे पाहून ब्रह्मदेव श्रीहरीकडे आतुरतेने पाहू लागला. त्या डोळ्यांनी असा विचार केला की कानांनी ऐकण्यापूर्वीच आपण श्रीहरीशी वेगळेपणा न ठेवता, दृश्य न पाहता ज्ञान करून घेऊ.॥७६॥

श्रवणीं ऐसें तें शुभाक्षर। आम्हीच सेऊं साचार।

ऐसा दृष्टीचा चमत्कार। देखणेपणें द्वार श्रवणाचें व्यापी॥७७॥

कानांनी ते पवित्र वचन ऐकण्याआधी आम्हीच त्याचे ग्रहण करू. दृष्टीने असा चमत्कार केला की कानांनी ऐकण्याआधीच त्यांनी कानांनाही व्यापून टाकले, सर्व चित्तवृत्ती डोळ्यातच एकवटल्या.॥७७॥

घ्राण म्हणे मी सवेगें। सुगंधवृत्तीसीं धावेन वेगें।

श्रवणनयनांपुढे लगबगें। उभे स्वानंदयोगें सुखेसी पैं॥७८॥

घ्राणेंद्रिय म्हणाले. की मी सुगंधाचे ग्रहण करण्यासाठी वेगाने धावेन. कान व डोळ्यांच्या आधीच घाईने ज्ञानाचे ग्रहण करण्यासाठी त्यांच्यापुढे जाईन व सुखी होईन.॥७८॥

ऐकोनी सदुरूच्या गुह्यज्ञाना। रसना विसरे विषयवासना।

न चाखतां सदुरुगुह्यज्ञाना। ब्रह्मरस रसना सेवूं धावे॥७९॥

श्रीगुरूंकडून आत्मज्ञान ऐकल्याने रसना तिचे विषय अनुभवावयाचे विसरली. ती ब्रह्मरसाचेच सेवन करण्यासाठी धावू लागली. सदुरूंकडून मिळालेले गुह्यज्ञान अनुभवात परिवर्तित झाल्याने न चाखताही रसना ब्रह्मरसाचे सेवन करू लागली.॥७९॥

स्पर्श पांगला शरीरपांगें। देहबुद्धीसी घालूनि मार्गें।

स्पर्शावया लागवेगें। मी रिघेन सर्वांगें श्रीरंगसंगीं॥८०॥

देहबुद्धीला मागे ठेवून स्पर्शज्ञानवृत्ती सर्व शरीरभर विस्तारली. श्रीरंगाला स्पर्श करण्यासाठी घाईघाईने निघाली.॥८०॥

धन्य धन्य श्रीगुरूसप्रेमज्ञान। बाह्यांसी येतसे स्फुरण।

खेंव द्यावया आपण। भुजाहि सच्चिद्घन आलिंगू पाहती॥८१॥

ज्यांना ज्ञानदात्या श्रीगुरूंविषयी अत्यंत प्रेम असते, ते धन्य आहेत. सच्चिदानंदघन श्रीहरीला आर्लिगन देण्यासाठी, त्याला मिठीत घेण्यासाठी विधात्याच्या बाहूंना इच्छा झाली.॥८१॥

ऐसा इंद्रियांचा विवाद। ऐकोनि शब्द जाहला निःशब्द।

मौनें सेवावया परमानंद। हरिनामाचा छंद सर्वांगीं गर्जे॥८२॥

असा हा इंद्रियांचा वाद ऐकून, त्यांच्यातील हरिभेटीची चढाओढ पाहून शब्दही मौनावला, निःशब्द झाला. मौनात राहून परमानंद सेवन करताना हरिनामच सर्वांगातून गर्जत आहे, प्रत्येक इंद्रिय नामस्मरणात दंग आहे असा अनुभव आला.॥८२॥

ऐसा सर्वांगीं परिपुरता। सर्वांगें जाहला धडौता।

यापरी देखोनि विधाता। कळलें भगवंता परमार्था॥८३॥

अशा प्रकारे विधाता सर्वांगाने श्रवणासाठी सज्ज आहे, त्याला पूर्णपणे ज्ञानश्रवणाची इच्छा आहे हे भगवंताला कळले. (तो ज्ञानग्रहणासाठी अधिकारी आहे हे कळले.)॥८३॥

श्रवणीं जें पडेल वचन। तें तत्काळचि होईल आपण।

यालागीं निजगुह्यज्ञान। श्रीनारायण उपदेशी॥८४॥

जे वाक्य (वचन) कानावर पडेल, ते तो तत्काळ आत्मसात करील हे जाणून श्रीनारायण विधात्याला गुह्यज्ञान सांगू लागले.॥८४॥

ज्ञान देण्याला अधिकारी कोण?

ऐसा पुरता जो असेल। त्यासि सदुरुज्ञान गवसेल।

येन्हवीं आहाच बोलतां बोल। वाचेचें फोल करावें न लगे॥८५॥

असा एकाग्र चित्ताचा साधक असेल त्यालाच सदुरुकडून ज्ञानाची प्राप्ती होईल. असे नसता बोलणे निरर्थक होते. म्हणून श्रीगुरूंच्या शब्दांना वाया जाऊ देऊ नये.॥८५॥

यालागीं श्रद्धाळू सात्विक। गुरुसेवेचा नीच सेवक।

गुरुआज्ञेचा पाइक। तोचि निष्टंक ज्ञानार्थी॥८६॥

म्हणून श्रद्धाळू (वेद, देव व श्रीगुरूंवर श्रद्धा असलेला), सात्विक (सत्त्वगुणी), त्यांनी सांगण्याची वेळ येऊ न देता श्रीगुरूंची लहानात लहान सेवाही प्रेमाने करणारा, श्रीगुरूंची आज्ञा शिरसाबंध मानणारा जो असतो तोच खरा ज्ञानार्थी (ज्ञान ग्रहण करण्यास योग्य) असतो.॥८६॥

जो वीतरागी सविवेक। जो सद्भावें विश्वासिक।

जो लोकेषणेरहित रंक। तो निष्टंक ज्ञानार्थी॥८७॥

ज्याचा विवेक वैराग्यासहित असतो, ज्याचा संतांवर विश्वास असतो, ज्याच्या मनात लोकांकडून स्तुती करून घेण्याची इच्छा नसते, स्वतःकडेच जो कमीपणा घेतो तोच खरा ज्ञानार्थी समजावा.॥८७॥

विकल्पशून्य ज्याचें मन। वासनारहित निजभजन।

तो मुमुक्षुंमार्जीं चिद्रत्न। अधिकारी पूर्ण ब्रह्मज्ञाना॥८८॥

ज्याच्या मनात संकल्प-विकल्प नाहीत, गुरुवाक्याविषयी शंका नाहीत, जो वासनारहित होऊन माझे भजन करतो, तो मुमुक्षूंमध्ये रत्नासारखा शोभून दिसतो. तोच ब्रह्मज्ञानाचा खरा अधिकारी आहे.॥८८॥

ऐशीं विधात्याचीं पूर्ण लक्षणें। निर्धारूनि श्रीनारायणें।

त्यासि पूर्णब्रह्म निरूपणें। ज्ञानार्थ परिसणें सावधान श्रोतीं॥८९॥

अशी विधात्याची सगळी लक्षणे जाणून श्रीनारायण त्याला पूर्ण ब्रह्मज्ञान सांगू लागला. ते ज्ञान श्रोत्यांनी सावधपणे ऐकावे.॥८९॥

हें कल्पादीचें जुनाट ज्ञान। वक्ता स्वयें श्रीनारायण।

एका विनवी जनार्दन। श्रोतीं अवधान मज दीजे॥३९०॥

हे कल्पांच्या आधीचे पुरातन ज्ञान श्रीनारायण स्वतः वक्ता होऊन सांगू लागला. मी जनार्दन शिष्य एकनाथ लक्ष देण्यासाठी श्रोत्यांना विनंती करतो.॥३९०॥

गुरुवंदन

यदङ्घ्रिकमलद्वंद्वं द्वंद्वतापनिवारकं।

तारकं भवसिंधौ च श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम्॥

अन्वय - यद् अङ्घ्रिकमलद्वंद्वं द्वंद्वतापनिवारकम्। च भवसिन्धौ तारकं श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम्॥

अर्थ - ज्यांचे दोन्ही चरणकमल कोणत्याही प्रकारच्या बऱ्या-वाईट (परस्परविरुद्ध वस्तुद्वय) द्वंद्वापासून (संघर्ष) होणाऱ्या तापाचेह/ त्रासाचे निवारण करतात आणि या संसारसागरातून तारून नेतात त्या श्रीगुरूंना मी अन्तःकरणापासून वंदन करतो.

श्लोक ३०, चतुःश्लोकीमधील १--

श्रीभगवानुवाच

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितं।

सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया॥१॥

अन्वय - विज्ञानसमन्वितं, सरहस्यं, परमगुह्यं यद् ज्ञानं मया गदितं, तद् अङ्गं (त्वं) गृहाण॥१॥

अर्थ - विज्ञानसहित (= कर्म, योग, भक्ती आदि साधनांनी युक्त) अतिशय गोपनीय आणि सर्वश्रेष्ठ असे ज्ञान मी तुला सांगतो. त्याचे सर्व अंगांनी (बाजूंनी) तू ग्रहण कर.

जो ॐकाराचा तरुवरू। स्वानंद सुखाचा सागरू।

सत्यसंकल्प सर्वेश्वरू। तो परात्परू स्वमुखें बोले॥९१॥

जो ॐकाराचा आधार, आत्मसुखाचा सागर आहे, संपूर्ण सृष्टीचा नियंता आहे, ज्याचा संकल्प सत्य (नेहमी पूर्णत्वास जाणारा) आहे, असा भगवंत स्वतः बोलू लागला.॥९१॥

ज्ञानाची व्याख्या

शास्त्रव्युत्पत्ती व्याख्यान। जालिया वेदांतश्रवण।

त्यावर उठी जें जाणपण। त्या नांव ज्ञान शास्त्रोक्त॥९२॥

व्युत्पत्तीशास्त्रासहित वेदांताचे श्रवण करावे. वेदांताच्या तात्पर्याचा निश्चय करावा. हे सर्व झाल्यानंतर केवळ शब्दज्ञानामुळे, 'मी ज्ञानी आहे' अशी वृत्ती राहते. यालाच परोक्ष ज्ञान असे म्हणावे.॥९२॥

विषयवासनेविण। वृत्तीसी जें विवेकस्फुरण।

त्या नांव बोलिजे ज्ञान। सत्य जाण स्वयंभू॥९३॥

वृत्तीला विषयवासनेवाचून 'मी ब्रह्म आहे' असे विवेकयुक्त स्फुरण असते त्याला ज्ञान म्हणावे. हे ज्ञान सत्य अशा वस्तूचे असते. म्हणून हे ज्ञान सत्य आहे. या ज्ञानाच्या सत्तेवर व्यवहारातील सर्व ज्ञाने होतात, म्हणून हे ज्ञान स्वयंभू आहे.॥९३॥

चिद्रूपें वृत्तीचें स्फुरण। तें जाणिवें नाकळे ज्ञान।

तेंचि स्वयें होइजे आपण। त्या नांव विज्ञान विधातया॥९४॥

वृत्तीला केवळ चिद्रूपाचे स्फुरण आहे, 'मी ब्रह्म' असे स्फुरण उरले आहे, व नंतर त्यातील 'मी'ही नाहीसा झाला आहे, असे हे ज्ञान जाणिवेच्या कक्षेच्या पलीकडे आहे. ते आपण स्वतः होऊन राहणे यालाच हे विधात्या, विज्ञान असे म्हणतात.॥९४॥

हृदयीं जें आत्मपण। तें स्वयें होईजे आपण।

जेथें हारपे देहाचें स्फुरण। तें सत्य विज्ञान विधातया॥९५॥

अन्तःकरणात आत्मरूपाने असलेले स्फुरण, तेच आपण स्वतः होऊन राहणे यालाच 'ज्ञानाचे विज्ञान होणे' म्हणतात. या ज्ञानस्थितीत 'मी देह' किंवा 'माझा देह' या देहाविषयीच्या उर्मीही नसतात. त्यालाच 'विज्ञान स्थिती' म्हणावे.॥९५॥

जळीं मीनलिया लवण। सर्वांगें विरे संपूर्ण।

जळींचें हारपे क्षारपण। यापरी विज्ञान वस्तुत्वाचें॥९६॥

पाण्यात मीठ टाकले असता ते पाण्यात पूर्णपणाने विरघळून जाते. ते जसे पाण्यात सर्वांगाने विरघळून जाते, तसे जीवाचे जीवपण संपूर्ण बाधित होऊन जीवाला वस्तूचे ज्ञान होते. यालाच ज्ञानाचे विज्ञान असे म्हणतात.॥९६॥

देहींचें जाऊनि अहंपण। 'ब्रह्माहमस्मि' स्फुरे स्फुरण।

तें स्फूर्तिही विरे संपूर्ण। त्या नांव विज्ञान पूर्णत्वाचे॥९७॥

देहासंबंधीचा अहंभाव नाहीसा होतो. हा अहंभाव नाहीसा झाल्यावर 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव येतो. ही वृत्तीही संपूर्णपणे विलीन होते याला 'विज्ञान' असे म्हणतात.॥९७॥

ज्ञानप्राप्तीसाठी अत्यावश्यक असणाऱ्या भक्तीची लक्षणें

हे पावावया पूर्णप्राप्ती। भावें करावी भगवद्भक्ती।

तें भक्तीची निजस्थिती। ऐक तुजप्रती सांगेन॥९८॥

पूर्ण अशा ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती करून घेण्यासाठी भावयुक्त अन्तःकरणाने भगवंताची भक्ती करावी. ती भक्ती कशी हे आता तुला सांगेन.॥९८॥

भगवद्भाव सर्वाभूतीं। या नांव मुख्य माझी भक्ती।

हेंचि भजन ज्यासि अनहंकृती। विज्ञानप्राप्ती तें त्यासी॥९९॥

सर्व भूतमात्रांमध्ये भगवद्भाव ठेवणे हीच माझी मुख्य भक्ती आहे. ही भक्ती, हे भजन जो अहंकाररहित होऊन करतो, त्यालाच विज्ञान स्थितीची प्राप्ती होते.॥९९॥

हे भक्ती करी जो निजांगें। विज्ञान त्याच्या पायां लागे।

ते भक्ती उपजे जेणें योगें। ते भक्तिचि अंगे हरी सांगे॥१००॥

ही भक्ती जो काया, वाचा, मनाने करतो, विज्ञान (स्थिर बोध, अनुभव) त्याच्या पायाशी लागतो.

अन्तःकरणात अशी भक्ती कशी उपजेल ते भक्तीच्या अंग-उपांगासह श्रीहरी आता सांगत आहेत.॥४००॥

माझें नाम माझें स्मरण। माझी कथा माझें कीर्तन।

माझ्या चरित्रांचें पठण। गुणवर्णन नित्य माझें॥१०१॥

सतत माझे नाम घ्यावे, अखंड माझे स्मरण करावे, माझी कथा सांगावी, माझ्या लीलांचे कीर्तन करावे, माझ्या चरित्रांचे पठण करावे, सतत माझेच गुणवर्णन करावे.॥१०१॥

माझा जप माझें ध्यान। माझी पूजा माझें स्तवन।

नित्य करितां माझें चिंतन। विषयध्यान विसरले॥२॥

माझ्या नामाचा जप करावा. माझेच ध्यान करावे, माझी पूजा करावी, माझेच स्तवन करावे. अशा पद्धतीने सतत माझेच चिंतन केल्यामुळे विषयांचा विसर पडतो.॥१०२॥

भक्तांचें विषयसेवन। तेंही करिती मदर्पण।

या नांव भक्तीचीं अंगें जाण। स्वयें नारायण विधीसी सांगे॥३॥

भक्तांनी विषयांचे सेवन केले, विषय भोगले, तरी ते भोग तो मला अर्पण करतो. ही सर्वच भक्तीची अंगे आहेत. ही भक्ती स्वतः नारायण विधात्याला सांगत आहेत.॥१०३॥

ज्ञान विज्ञान उत्तम भक्ती। सांग सांगेन तुजप्रती।

कृपेनें तुष्टला कृपामूर्ती। धन्य प्रजापती निजभाग्यें॥४॥

ज्ञान म्हणजे काय, विज्ञान कशाला म्हणतात, भक्तीचे मुख्य अंग कोणते हे सर्व मी तुला पूर्णपणाने सांगेन असे ते म्हणाले होते. कृपामूर्ती श्रीनारायण संतुष्ट झाले त्यामुळे प्रजापती खरा भाग्यवान ठरला. धन्य झाला.॥१०४॥

जगाचें गुह्य मी आपण। त्या गुह्याचें गुह्य संपूर्ण।

पूर्ण गौप्याचें गुप्तधन। तुज मी सांगेन स्वयंभू॥५॥

सगळ्या जगाचे गुह्य (अधिष्ठान - गुप्त रूपाने) मी आहे. हे गुह्यज्ञान मी तुला सांगेन. जे ज्ञानधन आजवर कोणाला कळलेले नाही, ते गुप्तधन, हे स्वयंभू, मी तुला सांगेन.॥१०५॥

ऐसें गौप्याचें जें अति गौप्य। कोणा नाही सांगितलें अद्याप।

माझें निजानंदनिजरूप। तुज मी सुखरूप सांगेन॥६॥

असे गुह्यात गुह्य असलेले माझे स्वरूप मी अजूनपर्यंत कोणाला सांगितलेले नाही. ते माझे आनंदस्वरूप मी तुला आनंदाने सांगेन.॥१०६॥

कृपेने तुष्टला जनार्दन। जीवीं जीव घालूं पाहे आपण।

आकळावया ज्ञान विज्ञान। अनुग्रहपूर्ण आवडी करी॥७॥

श्रीजनार्दन पूर्ण संतुष्ट होऊन विधात्यावर कृपा करीत होते. ब्रह्मदेवाचा जीवभाव नष्ट करून आत्मभाव देऊ पाहत होते. त्याला ज्ञान व विज्ञान यांचे यथार्थ स्वरूप कळावे म्हणून विधात्यावर मोठ्या प्रेमाने अनुग्रह करीत होते.॥१०७॥

आवडीं सदुरुनाथु। जंव मस्तकी न ठेवी हातू।

तोंवरी शिष्याचा निजस्वार्थु। पूर्ण परमार्थु सिद्धी न पवे॥८॥

जोपर्यंत श्रीगुरु शिष्याबद्दलच्या प्रेमाने त्याच्या मस्तकावर हात ठेवीत नाहीत, अनुग्रह करीत नाहीत,

तोपर्यंत शिष्याच्या स्वार्थाचा विषय जो परमार्थ, तो सिद्धीस जात नाही. पूर्णत्वास पावत नाही.॥१०८॥

यालागीं श्रीनारायण। वरदहस्ते संपूर्ण।

अनुग्रही चतुरानन। तेंचि निरूपण श्रीशुक सांगे॥१०९॥

यास्तव श्रीनारायण ब्रह्मदेवाच्या डोक्यावर आपला कृपाहस्त ठेऊन त्याला अनुग्रहित करित होते. ह्याविषयीचे निरूपण श्रीशुक परीक्षितीला सांगू लागले.॥१०९॥

श्लोक ३१, चतुःश्लोकीतील २--

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्॥११॥

अन्वय - यावान् अहं यथा भावः यद् रूप गुण कर्मकः तथा एव तत्त्वविज्ञानम् ते मद् अनुग्रहात् अस्तु।२।
अर्थ - मी जेवढा आहे (विस्तार), माझे जे लक्षण आहे, माझी जेवढी रूपे, जसे गुण, जशा लीला आहेत, त्या तत्वांना (ते सर्व) तू माझ्या कृपेने जाणून घे.॥११॥

नारायण म्हणाले 'माझ्या अनुग्रहानें तूं माझ्यासारखाच हो'

मी जेवढा जैसा तैसा। जग न होऊनि जगत्वाऐसा।

ऐसा स्वरूपतेचा पूर्ण ठसा। तुज प्राप्त हो हे दशा अनुग्रहें माझ्या॥१४१०॥

मी जेवढा व्यापक व जसा आहे, जसा मी प्रत्यक्षात जग न होता जगाच्या आकाराने दिसतो, तशीच माझ्या स्वरूपाची (सत्-चित्-आनंद) पूर्ण अवस्था तुला माझ्या अनुग्रहाने प्राप्त होवो. तू ही माझ्यासारखाच हो.॥१४१०॥

सत्त्वगुणेंवीण सत्त्वस्थिती। जेणें करीं धरी हरी त्रिजगती।

परी आंगीं न लागे अहंकृती। हा भाव प्रजापती प्राप्त हो तुज॥११॥

सत्त्वगुणावाचूनही सत्त्वस्थिती जसे श्रीविष्णू तीन लोकांची स्थिती अधिष्ठान होऊन टिकवून ठेवतात, माझ्यामुळे सृष्टी आहे असा अभिमान त्यांना नसतो, त्याप्रमाणे संपूर्ण सृष्टी निर्माण केल्याचा अहंकार तुला न व्हावा.॥११॥

मी सगुण निर्गुण रूपें धरीं। परी न विकारें रूपाकारीं।

ये स्वरूपतेची निजथोरी। प्राप्त हो झडकरी विधात्या तुज॥१२॥

मी सगुण होतो व अधिष्ठानरूपाने निर्गुण असतोच. मीच या दोन्ही रूपांना धारण करतो. परंतु या दोन्हीमुळे 'खरा मी' विकारी होत नाही. अशा माझ्या स्वरूपाची थोरवी (अनुभव) तुला हे विधात्या! त्वरित प्राप्त व्हावी.॥१२॥

रूपीं असोनि अरूपता। गुणीं वर्तोनि गुणातीतता।

हे मदनुग्रहें पूर्णावस्था। पावसी तत्त्वतां परमेष्ठी तूं॥१३॥

रूप धारण करूनही अरूपता किंवा गुणांमध्ये वावरत असूनही गुणातीतता अशी परिपूर्ण स्थिती तुला माझ्या अनुग्रहाने मिळेल. रूप व गुण ह्यांनी तू ललित होणार नाहीस, त्यांच्यात अडकणार नाहीस.॥१३॥

जेवी जळीं असोनि गगन। वोलें हो न जाणे आपण।

तेवीं माझे कर्माचरण। अकर्तात्मता पूर्ण परमात्मयोगें॥१४॥

ज्याप्रमाणे पाण्यात आकाश व्यापून असते पण ते ओले होत नाही, त्याप्रमाणे माझे कर्माचे आचरण

आहे. मी परमात्मा सर्व कर्मात असूनही अकर्ता आहे.॥१४॥

सृष्टिस्रजनालागीं तत्त्वतां। सकळ कर्मीं अकर्तात्मता।

मदनुग्रहें पावसी विधाता। म्हणोनि माथां ठेवला हात॥१५॥

‘सृष्टी निर्माण करण्याचे कर्म करूनही माझ्या कृपेने तू अकर्ता होशील’ असे म्हणून नारायणाने विधात्याच्या मस्तकावर हात ठेवला. त्याच्यावर अनुग्रह केला.॥१५॥

कृपा पद्महस्त ठेवितां माथां। ब्रह्मावबोध पावे विधाता।

करस्पर्शें निवाला विधाता। तें सुख सांगतां सांगतां नुरे॥१६॥

भगवंतांनी आपल्या कृपेचा वरदहस्त विधात्याच्या मस्तकावर ठेवल्याबरोबर त्याला ब्रह्मज्ञानप्राप्ती झाली. त्या स्पर्शाने तो पूर्णपणे निवून गेला, शांत झाला. त्या सुखाची अनुभूती त्याला सांगता येईना.॥१६॥

एवं स्वयंभू ऐशिया परी। संबोधूनि केला ब्रह्माधिकारी।

हे जाणोनि आपली थोरी। पूर्णत्वाचा करी प्रबोध त्यासी॥१७॥

याप्रमाणे भगवंताने उपदेश द्वारा विधात्याला ब्रह्मज्ञानी केले. आपले स्वतःचे श्रेष्ठत्व जाणून, विधात्याला पूर्णत्वाचा बोध केला.॥१७॥

सद्गुरूनें अनुग्रहिल्यापाठीं। शिष्याची स्वरूपीं प्रवेशे दृष्टी।

हें पुरुषोत्तम जाणोनि पोटीं। करसंपुटी आश्वासिला॥१८॥

श्रीगुरूंनी कृपा केली असता शिष्याची मती ब्रह्मस्वरूपात प्रवेश करू शकते, त्याच्या दृष्टीला सर्वत्र ब्रह्मच दिसते, हे पुरुषोत्तम भगवंतानी जाणले व विधात्याच्या मस्तकावर आपले दोन्ही हात ठेवले.॥१८॥

विष्णुविरिंचीसंवादकथन। कल्पादीचें जुनाट ज्ञान।

तेथें श्रोतीं द्यावें अवधान। आनंदघन वोळला॥१९॥

भगवान आणि विधाता यांच्या संवादातून पुरातन ज्ञानाचा झरा बाहेर येत आहे. जुनाट ज्ञान म्हणजे सृष्टीच्या आधीपासून असलेले व सृष्टीच्या नंतरही राहणारे ज्ञान. प्रत्यक्ष आनंदघन असलेला भगवंत ते ज्ञान कृपा करून सांगत होता. श्रोत्यांनी ते लक्षपूर्वक ऐकावे.॥१९॥

साचचि ब्रह्मा जन्मला पोटीं। यालागीं हरीशी कळवळ मोठी।

गुह्यज्ञानाची गोड गोष्टी। उठाउठी हरी सांगें॥४२०॥

असा ज्ञानाधिकारी ब्रह्मदेव पोटी जन्माला आला म्हणून श्रीहरीला त्याच्याविषयी कळकळ, प्रेम निर्माण झाली. त्यामुळे आता हरी विधात्याला रसाळ असे गुह्यज्ञान सांगू लागला.॥४२०॥

पुत्र जाहला ब्रह्माधिकारी। येणें उल्हासे श्रीहरी।

जें गुह्यज्ञान असे जिव्हारीं। तें काढूनि बाहेरी सांगे तयासी॥२१॥

स्वतःचा पुत्र ब्रह्मज्ञान ऐकण्याचा अधिकारी झाला, म्हणून श्रीहरी संतोषला. स्वतःच्या हृदयात जे ज्ञान इतका काळ ठेवले होते, ते ज्ञान तो विधात्याला सांगू लागला.॥२१॥

विधात्यासि विचारितां। स्वयें देवचि माता पिता।

तो उभयस्नेहो एकात्मता। निजगुह्य तत्त्वतां सांगेल त्यासी॥२२॥

तसे पाहिले तर देवच त्याची आई व वडीलही होते. माता व पिता या दोघांच्या एकवटलेल्या प्रेमाने श्रीहरी ते गुह्यज्ञान सांगेल.॥२२॥

श्रीहरीस पुत्रस्नेह अमुप। त्यासि दाटूनि सांगे 'तप तप'।
आपलें दाखवूनि निजरूप। ज्ञान निर्विकल्प आदरें सांगें॥२३॥

श्रीहरीला पुत्रप्रेम खूपच होते. त्याने विधात्याला 'तप तप' असे सांगून तो अधिकारी झाल्यावर आपले निर्गुण निराकार स्वरूप दाखविले व निर्विकल्प ज्ञान आदराने सांगू लागला.॥२३॥

पित्यानें जोडिलें जें वित्त। पुत्र अधिकारी होय तेथ।
यालागीं गुह्यज्ञान समस्त। देईल निश्चित विधातयासी॥२४॥

पिता जे धन कमावतो, त्या धनाचा पुत्र अधिकारी (वारस) होतो. या नियमाप्रमाणे श्रीहरी आपले ज्ञानधन विधात्याला निश्चितच देईल.॥२४॥

आत्मज्ञान चार श्लोकांत नारायणानें शब्दबद्ध केलें

इतरांसी ज्ञान सांगतां। अमुप वाढेल ग्रंथकथा।
पुत्रस्नेहें कळवळोनि आतां। चौंश्लोकीं निजात्मता उपदेशी देवो॥२५॥

इतरांना ज्ञान सांगावयाचे झाले तर ते मोठ्या विस्ताराने सांगावे लागेल कारण त्याशिवाय ते त्यांना कळणार नाही. परंतु विधाता अधिकारी होता. पुत्रस्नेहामुळे मोठ्या कळवळ्याने श्रीनारायण चार श्लोकातच हा ज्ञानोपदेश सांगेल.॥२५॥

यालागीं श्रोते सज्जन। धांवा पावा सावधान।
कल्पादी जें पुरातन। अनादि ज्ञान हरी सांगे॥२६॥

यास्तव हे श्रोते हो, तुम्ही त्वरेने सावधान व्हा. कल्पाच्या आधीपासून असलेले ज्ञान श्रीहरी आता सांगतील.॥२६॥

ज्ञानधन नारायण। देऊं रिघे पुत्राकारणें।
एका जनार्दनाचे तानें। विभागी परी नेणें वांटा मागों॥२७॥

ज्ञानधन असे नारायण पुत्राला ज्ञान सांगण्यास निघाले. म्हणून मीही, जनार्दनस्वामींचे तान्हे बाळ, कळत नसले तरी त्या ज्ञानाचा वाटा मागत आहे.॥२७॥

यालागीं श्रीजनार्दनें। मन्हाटी वाटा मजकारणें।
दीधला ज्ञानें समसमानें। माउली जाणे कदां तान्हें न करी॥२८॥

म्हणून सदुरू श्रीजनार्दनांनी त्या सर्व ज्ञानाचा वाटा मराठीतून मला दिला. आईच आपल्या बाळाला काय हवे ते जाणू शकते.॥२८॥

तें श्रीनाथांनीं मराठींत रूपांतरित केलें

यालागीं संस्कृताचा ज्ञानार्थू। मन्हाटियामार्जी सांगतू।
निडारिला घमघमितू। असे नांदतु परमानंदें॥२९॥

म्हणून आता संस्कृतात असलेल्या ज्ञानभांडाराचा अर्थ मराठीत सांगत आहे. त्याचा दरवळ परमानंदरूपाने सगळीकडे पसरला आहे.॥२९॥

पाहातां चारी श्लोक नेमस्त। तेणें हाता चढे परमार्थ।
थोडेनि जोडे निजस्वार्थ। संसाराचे खत समूळ फाटे॥४३०॥

हे चारही श्लोक सावकाशपणे नीट पाहिले असता परमार्थ हाताशी येतो. थोडक्या शब्दात मोक्ष

साधतो. या ज्ञानाने संसाराचे अज्ञान हे मूळ उन्मळून पडते. संसार ज्यावर लिहीला आहे तो कागदच फाटून जातो.॥४३०॥

विषयाचें धरणें उठी। अहंकाराची विरे गांठी।

हे चतुःश्लोकींची गोष्टी। सर्वथा धाकुटी म्हणों नये॥३१॥

अन्तःकरणात धरणे धरून बसलेले विषय उठून जातात. अहंकाराची पकड नाहीशी होते. हे सर्व चतुःश्लोकीच्या अभ्यासाने साधते. चारच श्लोक आहेत म्हणून या ग्रंथाला मात्र लहान समजू नये.॥३१॥

हे चतुःश्लोकी भागवत। स्रष्ट्याशी सांगे श्रीभगवंत।

तेथें श्रोतीं व्हावें दत्तचित्त। श्रवणें परमार्थ जीवासी जोडे॥३२॥

हे चतुःश्लोकी भागवत विधात्याला श्रीभगवंत सांगत आहेत, तेथे श्रोत्यांनी आपले चित्त ठेवावे. याच्या श्रवणाने जीवांना परमार्थ सहज साध्य होईल.॥३२॥

पुढील ज्ञान सांगावयासी। अनुग्रहिले विधातयासी।

मग उल्लासें हृषीकेशी। काय त्यापासीं बोलत॥३३॥

पुढचे ज्ञान सांगण्यासाठी विधात्यावर कृपा केली व पूर्ण उल्लासाने हृषीकेशी बोलू लागले.॥३३॥

पूर्णबोधाचा ज्ञानोपदेश

जें समस्त ज्ञानाची आदी। जें सृष्टिकर्माचेही आधीं।

ते स्वरूप सांगेन त्रिशुद्धी। आइक सुबुद्धी विधातया॥३४॥

हे सद्बुद्धी असलेल्या विधात्या, जे ज्ञान सृष्टीतल्या सर्व ज्ञानाचे मूळ आहे, सृष्टी निर्माण होण्याच्या आधीपासून आहे, असे तीनही काळात असलेले शुद्ध स्वरूपज्ञान तुला निश्चयाने सांगतो ते ऐक.॥३४॥

जें निजज्ञानाचें निजमूळ। जें विज्ञानाचें परिपक्व फळ।

जें स्वरूप शुद्ध केवळ। सांगेन अढळ आत्मभू तुज॥३५॥

हे माझ्या पुत्रा, जे माझ्याही ज्ञानाचे उगमस्थान आहे, ज्ञान स्थिर झाल्याने जे परिपक्व फळाप्रमाणे रसाळ, मधुर आहे, असे तत्त्व, असे स्वरूपज्ञान तुला आता सांगतो.॥३५॥

जें समस्त गुह्यांचें निजसार। जें प्रेमाचें निजभांडार।

ज्याचा वेदशास्त्रां नकळे पार। ते परात्पर सांगेन॥३६॥

जगातील ज्या ज्या गोष्टी गुह्य समजल्या जातात, त्यांचेही जे सार आहे, जे प्रेमाचे भांडार आहे, ज्याचा वेदशास्त्रालाही अंतपार लागत नाही, ते ज्ञान मी तुला सांगेन.॥३६॥

जो आनंदाचा निजानंदू। जो बोधाचाही निजबोधू।

जेणें होय परमानंदू। तो पूर्णबोधू परियेसी विधातया॥३७॥

सृष्टीतील सर्व आनंदाचा जो आनंद आहे, आनंदाचे मूळ आहे, जो सर्व ज्ञानांचे उगमस्थान आहे, ज्याच्याशी एकरूप झाल्याने परमानंद होतो व ज्ञाता आनंदरूपच होतो, त्या पूर्णबोधाची अवस्था विधात्या, मी तुला सांगतो.॥३७॥

जें सुखाचें परमसुख। जें अमृताचें निजपीयूख।

जेणें निवारे जन्मदुःख। तें ब्रह्मतारक ऐक विधात्या॥३८॥

जे सुखाचे सुख आहे (सुखरूप) जे अमृताचेही अमृत आहे, ज्याच्याशी एकरूपता साधल्याने

जन्मदुःख नाहीसे होते, ते ब्रह्मज्ञान, विधात्या, तू ऐक.॥३८॥

जें मनें नाहीं देखिलें। जें बुद्धीनें नाहीं ओळखिलें।

तें निजस्वरूप आपुलें। सांगेन संचलें परमेष्टी॥३९॥

जे तत्त्व मनाला दिसत नाही, ज्याचे बुद्धीला आकलन होत नाही, ते आपले व्यापक स्वरूप, हे चतुरानना, मी तुला सांगतो.॥३९॥

ज्यापूर्वी कोणी नाहीं। शेवट ठाई न पडे कांही।

ऐसे स्वरूप जें कांहीं। तें सांगेन पाही परमेष्टी॥४०॥

ज्या स्वरूपापूर्वी कोणीही नाही, ज्याचा शेवट कोठे आहे हे कळत नाही, अशा स्वरूपाविषयी मी तुला सांगतो, असे श्रीहरी म्हणाले.॥४०॥

मीचि एकू असुळ विसुळू। मीचि एकू सकळीं सकळू।

मीचि एकू सूक्ष्मस्थूळू। तें स्वरूप प्रांजळू परियेसी॥४१॥

एक मीच सगळ्यांमध्ये व्यापून आहे. मी स्थूल आहे आणि सूक्ष्मही आहे. असे हे शुद्ध स्वरूप तुला सांगतो.॥४१॥

श्लोक ३२, चतुःश्लोकीतील ३ --

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परं।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥३॥

अन्वय - अहं एव असम, एव अग्रे, न अन्यद्, यत् सत् असत् परम् पश्चात् अहं यदा एतद् च यः अवशिष्येत सः अहं अस्मि॥३॥

असम - आकार, संख्या इ. नी भिन्न

अर्थ - या सृष्टीच्या अगोदर केवळ एकटा मीच होतो. (आकार, संख्या इ. नी भिन्न असे दुसरे कोणी वा काहीच नव्हते.) सत्, असत्, परम् असेही माझ्या व्यतिरिक्त काहीच नव्हते. हे जे सृष्टीनिर्मितीनंतर दिसते आहे ते मीच आहे आणि (प्रलयानंतर) जे काही राहिल ते मीच असेन.

गारायण म्हणाले - 'सृष्टीपूर्वी मी स्वानंदस्थित होतो'

सृष्टीपूर्वी मी निजरूप। शुद्धब्रह्म निर्विकल्प।

स्वानंदकंद स्वरूप। पूर्णत्वे पूर्ण अमूप मीचि स्वयें॥४२॥

सृष्टीपूर्वी मी स्वतःच्या शुद्ध, निर्विकल्प अशा स्वरूपस्थितीत होतो. माझे हे स्वरूप केवळ आनंदरूप होते. पूर्णपणा माझ्या रूपाने पूर्ण झाला होता. मीच सर्वत्र भरून राहिलेला, व्यापक होतो.॥४२॥

न पेरितां उंसाचीं कांडीं। रस न चाखतांही तोंडीं।

जैशी आहे उंसाची गोडी। तेवीं स्वानंदस्थिती चोखडी पूर्वी माझी॥४३॥

उसाची कांडी जमिनीत न पेरता किंवा उसाची गोडी तोंडाने न चाखताही, उसाची गोडी ही 'गोडी' या स्वरूपात जशी कायम असते, तशी माझी पूर्वापारची आनंदरूपता आहे. तो आनंद काही असण्यावर अगर काही मिळण्यावर अवलंबून नाही. आनंद हे माझे स्वरूप आहे.॥४३॥

बोल न येतां वाचे आंतू। बोलें न बोलतां ते मातू।

ते काळींचा जैसा शब्दार्थू। तेवीं मी अच्युतू सृष्टीपूर्वी॥४४॥

शब्द वाणी मार्फत बाहेर पडण्याच्या अगोदर त्याचा अर्थ जसा माहित असतो व तो बोलल्यावर प्रगट होतो, तसा मी अच्युत सृष्टिपूर्वी सत् रूपाने आहे.॥४४॥

दृष्टी न रिघतां दृष्टीसी। भेटी न होतां दृश्यासी।

ते देखणी स्थिती जैसी। तेवीं मी अच्युत सृष्टिपूर्वी॥४५॥

डोळ्यामार्फत दृष्टी बाहेर न पडता, दृष्टीला दृश्याची भेट न होता ती दृक्‌रूपाने, ज्ञानरूपाने जशी असते, तसा मी अच्युत सृष्टिपूर्वी चित्-रूपाने आहे.॥४५॥

न निफजतां निशाणासी। घावो न घालितां तयासी।

तैं त्या नादाची स्थिती जैशी। तेवी मी हृषीकेशी सृष्टिपूर्वी॥४६॥

एकाही वाद्याचा आवाज न होऊ देता किंवा तालवाद्यावर घाव न घालताही जसा नाद हा 'नाद' स्वरूपात असतो, तसा मी सृष्टिपूर्वी अव्यक्त आहे.॥४६॥

रसीं न येतां रसत्वासी। रसनेनें न चाखतां त्यासी।

तैं त्या स्वादाची स्थिती जैशी। तेवीं मी हृषीकेशी सृष्टिपूर्वी॥४७॥

रस रसत्वास न येताही, रसनेने त्याला न चाखताही जसा स्वाद असावा, तसा मी हृषीकेश सृष्टिपूर्वी आहे.॥४७॥

स्त्रीपुरुष जो बोधू। न होतां रतीरमणसंबंधू।

ते काळीं जैसा असे आनंदू। तेवीं मी परमानंदू सृष्टिपूर्वी॥४८॥

स्त्री-पुरुषाना रतिक्रिडा न करताही जसा केवळ परस्परांच्या ज्ञानाने आनंद मिळतो, तसा सृष्टिपूर्वी मी परमानंदस्वरूप आहे.॥४८॥

न निपजतां चराचर। न होतां घटमठादि आकार।

गगन जैसें निर्विकार। तेवीं मी चिदंबर सृष्टिपूर्वी॥४९॥

ज्यावेळेस चराचर सृष्टीची रचना झालेली नव्हती, घट, मठ इत्यादी विविध आकार निर्माण झालेले नव्हते, त्यावेळी त्याला 'घटातील आकाश', 'मठातील आकाश' इत्यादी उपाधिसापेक्ष बोलण्यापुरतेही विकार नव्हते. तसा मी उपाधिनिरपेक्ष निर्विकार गगनासारखा आहे.॥४९॥

पूर्वीं म्हणावयाचें लक्षण। नसतां सत्‌असत्‌ कारण।

मी परमानंदें परिपूर्ण। या नांव जाण सृष्टिपूर्वी॥४५०॥

'पूर्वी' असे म्हटले कारण, 'सृष्टी निर्माण झाली' असे सांगून शास्त्रवेत्ते सृष्टिनिर्मितीची कारणे 'सत्', 'असत्', 'ईश्वर' इत्यादी अनेक पद्धतींनी वर्णन करतात. अशी कोणतीही कारणे नसताना, सृष्टी नसतांना मी सत्-चित्-आनंदरूपाने अखंड आहे.॥४५०॥

सत्‌ म्हणजे सूक्ष्ममूळ। असत्‌ म्हणजे नश्वर स्थूळ।

या अतीत मी निर्मळ। या नांव केवळ सृष्टिपूर्वी॥५१॥

सत्‌ म्हणजे अविनाशी सूक्ष्म तत्त्व किंवा सृष्टीचे मूळ. असत्‌ म्हणजे विनाश पावणारी संपूर्ण स्थूळ सृष्टी. पण खरा 'मी' मात्र या दोन्हींच्याही पलीकडे असलेला, या दोन्हींचा संबंध नसलेला निर्मळ आहे. म्हणून 'सृष्टिपूर्वी' असे म्हटले.॥५१॥

सूक्ष्म स्थूल माया घटी। माझ्या निजांगें जगत्वं उठी।

माझे पूर्णत्वाचे पोटीं। भासली सृष्टी तेही मीचि॥५२॥

माझ्या पूर्ण स्वरूपात, माझ्याच अधिष्ठानावर माया स्थूल आणि सूक्ष्म सृष्टी भासवते. भासणारे जगही मीच आहे कारण मीच फक्त पूर्ण आहे, सर्वव्यापी आहे.॥५२॥

सांजवेळें पडिला दोर। त्यातें म्हणती सर्प थोर।

तेवीं पूर्णब्रह्म परमेश्वर। त्या मातें संसार मानवी म्हणती॥५३॥

सांजवेळेस वाटेत पडलेला दोर पाहिला असता जाणतेही त्याला सर्प समजतात. त्याप्रमाणे मी पूर्ण ब्रह्म असताना माझ्या ठिकाणी संसार आहे, मी सामान्य मनुष्यासारखा आहे असे समजतात.॥५३॥

भिंतीवेगळें चित्र नुठी। तेवीं मजवेगळी न दिसे सृष्टी।

मी जगद्रूप जगजेठी। माझिया निजपुष्टी जगत्व जगा॥५४॥

भिंतीवर काढलेल्या चित्रात भिंतीशिवाय काहीही नसते. त्याचप्रमाणे या जगात माझ्याशिवाय काही नाही. जगताला सत्ता, स्फूर्ती माझीच आहे.॥५४॥

जगाचें जें नांवरूप। तो मी परमात्मा चित्स्वरूप।

माझ्या निजांगाचें स्वरूप। तें विश्वरूप स्वयें भासे॥५५॥

जगाच्या नावाने व रूपाने जे काही दिसते ते सर्व माझेच स्वरूप आहे. माझ्या एका अंशावर हे विश्व भासते.॥५५॥

जेवीं सुवर्णाचें केलें लेणें। तें सोन्यावेगळें होऊं नेणें।

तेवीं माझेनि पूर्णपणें। जगाचें नांदणें मद्रूपें नांदे॥५६॥

सुवर्णाचे कितीही अलंकार केले तरी सुवर्णापेक्षा ते वेगळे असत नाहीत. तसे मी एकटाच पूर्णत्वाने व्यापक आहे. त्यामुळे जगही माझ्यावरच राहते, ते मत्स्वरूपच आहे.॥५६॥

गोडी तेचि साखर देख। तेवीं चिदात्मा मी तेचि हे लोक।

जगासी मज वेगळिक। अणुमात्र देख असेना॥५७॥

ज्याप्रमाणे गोडी व साखर वेगळी नसतात, त्याप्रमाणे हे सर्व लोक म्हणजे मी आत्माच आहे. जगाला माझ्याहून वेगळे अस्तित्व नाही.॥५७॥

जेवीं सोनेचि अलंकार। तेवीं संसार मी सर्वेश्वर।

मजवेगळा वेव्हार। नाहीं अणुमात्र भवभावा॥५८॥

जसे सोनेच अलंकार होते, तसा मी सर्वेश्वर हे जग होतो. या भवसागरात माझ्याशिवाय वेगळे काहीही नाही.॥५८॥

जेवीं तंतूवेगळा नव्हे पट। मृत्तिकेवेगळा नव्हे घट।

अक्षरावेगळा नव्हे पाठ। तेवीं मी चिद्रूपें प्रगट संसार भासे॥५९॥

ज्याप्रमाणे वस्त्र हे तंतूशिवाय असूच शकत नाही, घट हा मातीहून वेगळा असत नाही, पाठ अक्षरांशिवाय नसतो, त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष भासणारा संसार माझ्याहून वेगळा नाही.॥५९॥

जो मी सृष्टिपूर्वीं एकला। एकपणेंचि असें संचला।

तो मी सृष्टी आकारें आकारला। परी दुजा नाहीं आला वटीं बीज जेवीं॥६०॥

जो मी सृष्टिपूर्वी एकटा होतो, तसाच ही सृष्टी आकाराला आलेली असतानाही एकटाच आहे. मी सृष्टीच्या आकाराने आकाराला आलो असे जरी वाटले, तरी वडाचे बी जसे वेगळेपणाने आकारास येते तसा मी वेगळेपणाने आकारास येत नाही.॥४६०॥

जैशा वटाचिया पारंबिया। वटीं वटरूप निघालिया।

तैसा मी संसारा यया। स्थूलसूक्ष्ममायाकारणरूपें॥६१॥

वडाच्या पारंब्या जशा वडाच्या झाडातून 'वड' म्हणूनच निघतात व वटरूपच असतात, तसा स्थूल-सूक्ष्म अशा संसाराचे माया कारण आहे पण मी मायेचे कारण आहे. त्यामुळे मी मायेसह संसाराला व्यापून आहे.॥६१॥

पारंबिया नांवाच्या भिन्नता। हरीचिना स्वस्वरूपता।

तेवीं स्थूलसूक्ष्म माया म्हणतां। माझी चित्सत्ता खोडेना॥६२॥

मूळ झाडापासून पारंब्या जरी वेगळ्या दिसल्या तरी त्या वडपणा सोडत नाहीत, तसे माया स्थूल-सूक्ष्म सृष्टी निर्माण करित असली तरी माझी अखंडता त्यामुळे मोडत नाही.॥६३॥

तेवीं जंगमस्थावरादि आकारें। अंडजस्वेदजादिसाकारें।

सृष्टी भासली सृष्ट्याकारें। जाण साचारें मद्रूप जग॥६३॥

या सृष्टीतील सगळे जड-चेतनादी आकार, अंडज-स्वेदज-जारज व उद्भिज या चार प्रकारांनी निर्माण होणारे चेतन प्राणी इत्यादी सर्व 'सृष्टी' म्हणून भासत असले तरी ते मद्रूपच आहेत.॥६३॥

कूर्म आपुल्या स्वभावा। लपवी इंद्रियें अवयवां।

प्रगट करीतसे तेव्हां। दुजयाचा यावा स्पर्शला नाहीं॥६४॥

दुसरा आहे असे वाटले असता कासव आपल्या स्वभावानुसार आपली इंद्रिये लपवते पण ते स्वरूपाने बदलत नाही. ज्यावेळेस दुसरे कोणी नसते, त्यावेळेस ते पुन्हा आपले अवयव प्रगट करते.॥६४॥

तेवीं जगदाकारें होता। कां आकारलोपे अलोपता।

माझी न मोडे अद्वैतता। ऐशी चित्सत्ता संचली॥६५॥

तसे जगाच्या आकाराने मी नामरूपास आलो किंवा प्रलय झाला म्हणजे लोप पावलो असे नाही. माझी निराकार अद्वैत स्थिती कधीही मोडत नाही. मी सत्-चित्-आनंदरूपाने प्रगटच आहे.॥६५॥

कां सूक्ष्मतंतू एकवटू। सहस्रसंख्या होय पटू।

तेवीं सृष्ट्याकारें स्पष्टू। भासे मी प्रगटू परमात्मा स्वयें॥६६॥

हजारो सूक्ष्मतंतू एकत्र आल्याने कापड नावाची वस्तू होते. तसा मी परमात्मा अत्यंत सूक्ष्म असलो तरी सृष्टीच्या नामरूपात्मक आकाराने स्पष्टपणे दिसतो.॥६६॥

एवं मीचि मी सृष्ट्याकारा। भूतभौतिकादिपसारा।

विषम आकारविकारा। नाना कल्लोळ सागरा मार्जी जैसे॥६७॥

समुद्रात वेगवेगळ्या आकाराच्या लाटा दिसतात पण त्या समुद्राहून वेगळ्या नसतात, त्याप्रमाणे मीच एकटा सृष्टीतील सर्व भूतभौतिक पसऱ्याच्या रूपाने आहे.॥६७॥

जें अद्वितीय अत्यंतिक। निर्विकल्प वस्तु एक।

तेंचि केवीं जालें अनेक। तदर्थींचा देख दृष्टांत दाखवूं॥६८॥

मूळची निर्विकल्प, एकमेव अद्वितीय असलेली वस्तू अनेक कशी झाली ते आता एका दृष्टांताने सांगतो.॥६८॥

पहातां जे गोडी उंसी। तेचि गोडी ओसंडे रसीं।

ते गोडी बांधयासी। गूळीं गूळरूपें गुळासि झाली॥६९॥

उसात जी गोडी असते तीच आणि तेवढीच गोडी क्रमाने रसात व गुळात असते.॥६९॥

त्या स्वादाची साखर केली। तेचि गोडी नाबद जाली।

ऐशी नानाकारें रूपा आली। परी गोडी ते संचली जैशी तैशी॥४७०॥

त्या रसाची साखर केली असता ती गोडीच खडीसाखररूपाने असते. अशी विविध आकाराने रूपास आली तरी ती गोडी जशीच्या तशीच राहते.॥४७०॥

तेवीं मी चिद्रूपें प्रबळ। स्वयें जालों सूक्ष्मस्थूळ।

मायागुणें सृष्टी सकळ। चित्सत्ता केवळ मीचि भासें॥७१॥

तसा मी माझ्याच ज्ञानरूपतेमुळे माया योगाने स्थूल-सूक्ष्म सृष्टी झालो असलो, तरी तिच्यात माझीच ज्ञानसत्ता दिसून येते.॥७१॥

कां मृत्तिकेचीं गोकुळें केली। नाना नामाकारें पूजिलीं।

परी मृत्तिकेपणा नाहीं मुकलीं। तेवीं सृष्टी जाली मद्रूपें सकळ॥७२॥

मातीची गोकुळे तयार करून गोप, गोपी, गाई, वासरे इत्यादी वेगवेगळ्या नावाने व आकाराने त्यांचे पूजन केले, तरी त्यात एक मातीच असते, त्याप्रमाणे सृष्टी माझ्याच स्वरूपाने आकारास आली आहे.॥७२॥

यापरी गा सृष्ट्याकारें। असिजे मीयां श्रीधरें।

तेचि सृष्टीनंतरें उरे। स्वरूप साचोकारें चिन्मात्र माझें॥७३॥

येणेप्रमाणे सृष्टीच्या आकाराने मीच श्रीधर असतो व तेच माझे चिन्मात्र स्वरूप सृष्टीनंतर राहते.॥७३॥

जेवीं कां कुलालाचें चक्र। गरगरा भोंवें चक्राकार।

भंवोनि रहातां स्थिर। उरे पै चक्र चक्ररूपें॥७४॥

कुंभाराचे चक्र फिरवले असता गरगरा फिरते व अखंड दिसते. त्याचे फिरणे थांबल्यावर ते स्थिर होते व चक्ररूपाने राहते.॥७४॥

तेवीं नामरूप संबंध। जाऊनि भूतभौतिकभेद।

अंतीं उरे मी परमानंद। स्वानंदकंद निजरूपें॥७५॥

त्याप्रमाणे प्रलयकाळी नाम, रूप यांचा भूतभौतिक पदार्थांशी असलेला संबंध संपतो, चर-अचर हा भेदही संपतो व शेवटी मी परमानंदरूप आनंदकंद एकमेव असा राहतो.॥७५॥

दोर भासला सर्पाकारू। सर्परूपें भासे दोरू।

दोरी लोपल्या अजगरूं। अंतीं उरे दोरू दोररूपें॥७६॥

मंद अंधारात दोरीच्या ठिकाणी जेव्हा सर्प भासतो, तेव्हा तो दोरच सर्परूपाने भासतो. त्यावेळी दोरीचे ज्ञान होत नाही, केवळ सर्पच दिसतो. पण हा भास मावळला असता फक्त दोरीच दोरीरूपाने असते.॥७६॥

जळींचिया जळगारा। भासती नानाकार अपारा।

अंतीं विरोनियां साचारा। उरती त्या नीरा नीररूपें॥७७॥

पाण्याच्या बनलेल्या गारा असंख्य व विविध आकारांनी भासतात. परंतु शेवटी त्या विरघळून गेल्या असता पाणीरूपानेच उरतात.॥७७॥

तेवीं सृष्टी आदिमध्यअंती। मीच एक भासें चैतन्यमूर्ती।

हें सत्य जाण प्रजापती। इतर उपपत्ती ते वावो॥७८॥

त्याप्रमाणे सृष्टीच्या आधी, सृष्टी असतेकाळी व सृष्टीनंतर चिद्रूप मीच एक असतो. विधात्या, हे सत्य तू लक्षात घे. सृष्टीविषयी इतर जे काही कार्यकारण संबंध व त्याविषयी अनेक युक्त्या सांगितल्या जातात, त्या फुकट आहेत.॥७८॥

जेवी सुताचिये सुतगुंजे। आदिमध्यअंती नाहीं दुजे।

तेवीं म्यां एकले अधोक्षजें। सृष्टीचा होइजे आदिमध्यअंतू॥७९॥

जसे सुताच्या गुंडीत सुरुवातीला, मध्ये व शेवटी फक्त सूत असते, तसे सृष्टीच्या आदि, मध्य व अंती फक्त मीच एकटा असतो.॥७९॥

हो कां ज्याचें नांव म्हणती लुगडें। तें पाहों जातां सूतचि उघडें।

तेवीं जग पाहतां धडफूडें। आद्यंतीं चोखडें निजरूप माझें॥४८०॥

ज्याला 'लुगडे' असे म्हणतात, ते पाहायला गेले तर स्पष्ट, उघडे सूतच असते. तसे जगाच्या पसान्यात, त्याच्या सुरुवातीला व शेवटीही माझेच रूप स्वच्छपणे असते.॥४८०॥

यालागीं सृष्टिआदी मीचि असें। सृष्टिरूपें मीचि भासें।

अंतीं सृष्टिचेनि नाशें। म्यां उरिजे अविनाशें अच्युतानंते॥८१॥

म्हणून सृष्टीच्या आधी मीच असतो, सृष्टिरूपाने मीच भासतो व सृष्टीच्या नाशानंतरही कधीही नाश न पावणारा, कुठेही न हलणारा व ज्याला शेवट नाही, असा मीच एकमेव उरतो.॥८१॥

माया म्हणजे काय?

हे माझिया स्वरूपाची स्थिती। सत्य सत्य यथानिगुती।

तुवां माया पुशिली प्रजापती। तेही उपपत्ती ऐक सांगेन॥८२॥

ही माझ्या स्वरूपाची सत्य स्थिती सविस्तर सांगून झाली. हे विधात्या, तू मायेचे स्वरूप विचारलेस म्हणून त्याचे विवरण ऐक.॥८२॥

अथाऽऽत्ममायायोगेन। हा मायाविषयक प्रश्न।

ब्रह्मेन पुशिला आपण। तें मायेचें लक्षण सांगतां नये॥८३॥

ब्रह्मदेवाने ज्या मायेच्या प्रभावाने हा मायाविषयक प्रश्न विचारला, त्या मायेचे लक्षण सांगता येत नाही.॥८३॥

माया सत् ना असत्। शेखीं नव्हे सदसत्।

माया मिथ्यत्वाचें मथित। जाण निश्चित विधातया॥८४॥

माया सत्ही नाही व असत्ही नाही. ती सत् व असत् या दोघांच्याही लक्षणांशी जुळत नाही. ती सदसत्ही नाही कारण अशी कोणतीही वस्तू नसते. ती मिथ्यत्वाचे सार आहे हे तू निश्चितपणाने जाण.॥८४॥

सत् म्हणों तरी जीत नसे। असत् म्हणो तरी शस्त्रें न नासे।

आधीं असे पाठीं नसे। ऐसें मढेंही न दिसे मायेचे डोळां॥८५॥

तिला सत् म्हणावी तर ती अस्तित्वात नाही. असत् म्हणावी तर कोणत्याही शस्त्राने तिचा नाश संभवत नाही. प्रथम ती आहे व नंतर नाही म्हणावे तर (नाशानंतर, मरणानंतर) तिचे मढेही डोळ्यांना दिसत नाही इतकी ती नाही.॥८५॥

माझे मायेचे निरूपण। वेद बोलों न शके आपण।

लक्षितां मायेचें लक्षण। राहिलें सज्ञान आरोगूनि मुग॥८६॥

अशा या माझ्या मायेचे निरूपण वेदही करू शकत नाही. मायेचे स्वरूप लक्षात घेता घेता काही बोलता येत नसल्यामुळे ज्ञानीही मूग गिळून गप्प राहिले.॥८६॥

माया वांझेचें लाडिके बाळ। माया गगनसुमनाची माळ।

माया मृगजळाचें शीतळ जळ। माया तें केवळ गंधर्वनगर॥८७॥

माया वांझ स्त्रीचे लाडके बाळ आहे. आकाशात उमलणाऱ्या फुलांची माळ आहे. भर दुपारी भासणाऱ्या मृगजळाच्या तलावातील थंडगार पाणी आहे. माया ढगातील गंधर्वनगराप्रमाणे केवळ भासमान आहे.॥८८॥

माया रज्जूसर्पाचें मृदु अंग। माया शुक्तिकारजताची सांग।

माया आकाशीचें मर्गजलिंग। माया मत्त मातंग वोडंबरीचा॥८८॥

माया रज्ज्वर भासणाऱ्या सर्पाच्या मृदू अंगाप्रमाणे आहे, शिंपीवर भासणाऱ्या चांदीप्रमाणे चकचकीत आहे. आकाशात भासणाऱ्या पाचूच्या शिवलिंगाप्रमाणे आहे. ती जादुगाराच्या खेळातील हत्तीप्रमाणे आहे. थोडक्यात, ती अस्तित्वात नाही.॥८८॥

माया स्वप्नींची सोनकेळी। माया आरशाची चाफेकळी।

माया कमठघृताची पुतळी। माया मृगजळींची सोंवळी स्वयंपाकिण॥८९॥

माया स्वप्नातल्या सोनकेळ्यांप्रमाणे आहे, आरशात प्रतिबिंबित होणाऱ्या चाफेकळीसारखी आहे. कासवीच्या दुधापासून काढलेल्या तुपाच्या बाहुलीप्रमाणे आहे. अशी ही माया मृगजळाचे पाणी वापरून स्वयंपाक करणारी सोवळी स्त्री आहे.॥८९॥

माया असत्याची निजमाये। माया बागुला प्रतिपाळी धाये।

माया चित्रींची दीपद्राक्ष खाये। माया मुख्यत्वे राहे मिथ्यत्वापाशीं॥४९०॥

माया असतला जन्माला घालते म्हणजे तीही अस्तित्वात नाही. लहान बालकांना भिती दाखविण्यासाठी जसा प्रत्यक्षात नसलेला बागुलबुवा सांगितला जातो, तशी ही माया आहे. ही माया चित्रातील द्राक्षे खाते. माया मिथ्यत्वाजवळच राहते. म्हणजे मायेचे स्वरूप मिथ्या आहे.॥४९०॥

ऐशिये मायेचे निरूपण। मी निरोधूं न शके आपण।

तरी तुझ्या प्रश्नालागीं जाण। कांहीं उपलक्षण सांगेन॥९१॥

अशा या मायेचे निरूपण मी करू शकत नाही. तू प्रश्न विचारलास म्हणून तिची काही लक्षणे सांगतो, ज्यावरून तुला ती ओळखता येईल.॥९१॥

श्लोक ३३, चतुःश्लोकीतील ४ --

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चाऽऽत्मनि।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽभासो यथा तमः॥४॥

अन्वय - ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत च आत्मनि, तद् च आत्मनः मायां विद्यात्। यथा आभासः, यथा तमः॥४॥

ऋत - योग्य, सत्य, पूजनीय. अर्थ - हेतू, इच्छा, उद्देशून, -च्यामुळे.

अर्थ - सत्य काय ते समजून घे. परमात्म्याच्या ठिकाणी जे काही प्रतीतिला येते तो आभास, मिथ्या ज्ञान किंवा भ्रम. प्रतीतिला येत नाही तो अंधार, म्हणजेच अज्ञान. ती माया आहे हे समजून घे. (परमात्माच फक्त आहे तरी तो दिसत नाही. हे व जे इतर काही जाणवते ते सर्व मायेमुळेच).

मायेचे उपलक्षण कोणतें?

मी परमात्मा जो आधिष्ठान। त्या मज सत्यार्थातें न देखोन।

जें जें देखिजे द्वैतभान। माया जाण विरिंची॥९२॥

हे विधात्या! मी जो अधिष्ठानभूत परमात्मा आहे, त्या मला सत्य स्वरूपाने न जाणता जे जे द्वैताचे भान होते, ती सर्व माया आहे.॥९२॥

कनक बीज सेऊनि पुरें। तंव आपण आपणां विसरे।

जें जें देखों लागे दुसरें। व्याघ्र वानरें ससे मासे॥९३॥

धोत्र्याचे बी खाल्यावर माणसाला भ्रम होतो. असा भ्रम झाल्यावर स्वतःचे भान पूर्णपणाने विसरले जाते व स्वतःतच दुसरे म्हणजे वाघ, वानर, ससे, मासे इ. पाहू लागतो.॥९३॥

तेवीं निजात्मयाचेनि विसरे। जें जें देखों लागे दुसरें।

ते माझी माया निजनिधरिं। जाण साचोकारें विधात्या॥९४॥

त्याप्रमाणे स्वतःच्या आत्मस्वरूपाला विसरल्यामुळे जे जे दुसरेपणाने पाहिले जाते ते ते माझी माया आहे असे हे विधात्या, तू जाण.॥९४॥

निजरूपें असतां दोरू। तो न देखोनि म्हणे सर्प थोरू।

तेवीं माझे मायेचा विकारू। नाथिला संसारू यापरी दावी॥९५॥

पडलेल्या दोराला पाहून दोराच्या जागी सर्प आहे असे वाटते. त्याप्रमाणे संसार हा माझ्या मायेचा विकार आहे. ती नसलेला संसार दाखविते.॥९५॥

गगनी चंद्र एक असे। तिमिरदृष्टिदोषें दुजा भासे।

तेवीं द्वैताचेनि अभासें। माया उल्हासे भवभावरूपें॥९६॥

आकाशात एकच चंद्र असतो पण दृष्टिदोषामुळे दोन भासतात. तसा द्वैताचा आभास माया अती उल्हासाने व भावरूपाने दाखविते.॥९६॥

सूर्यउदयीं जगप्रकाशें। अंधाच्या ठायीं अंधकार दिसे।

आत्मा न देखोनि तैसे। माया उल्हासे भवभावरूपें॥९७॥

सूर्याचा उदय झाला असता त्याच्या प्रकाशात जग दिसते. परंतु अंध माणसाला सूर्योदय झाला तरी अंधारच असतो त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाच्या ऐवजी माया हीसेने प्रपंच पसारा दाखवते.॥९७॥

सूर्य जेव्हां न देखणें। तेव्हां तम वाढे प्रबळपणें।

सूर्य जे काळी देखणें। तेव्हां तमाचें जिणें नाहींचि होये॥९८॥

ज्यावेळेस आकाशात सूर्य नसतो, तेव्हा अंधार पसरतो. सूर्य प्रकाशमान झाला असता अंधार नाहीसा होतो, त्याचे अस्तित्त्वच संपते.॥९८॥

माया कोठें असते व कोठें नसते?

तेवीं मज आत्म्याचें अदर्शन। तेंच मायेचें प्रबळपण।

आपुल्या स्वरूपाचें विस्मरण। ते माया जाण विरिंची॥९९॥

त्याप्रमाणे आत्म्याचे अज्ञान असणे हेच माया प्रबळ होण्याचे कारण आहे. हे ब्रह्मदेवा! आपल्या स्वरूपाचे विस्मरण होणे हीच माया आहे.॥९९॥

स्वरूप स्वयें आनंदघन। नित्यनिर्मम स्फुरण।

तें स्वरूपां स्फुरे जें मीपण। तें जन्मस्थान मायेचें॥१००॥

आत्मस्वरूप स्वतः आनंदघन आहे. तेथे 'स्व'ची जाणीवही नसते. अशा स्वरूपात मीपणाचे जे स्फुरण होते, तेच मायेचे जन्मस्थान आहे.॥१००॥

स्वरूपां अभिमानाचें स्फुरण। ते माया मुख्यत्वे संपूर्ण।

केवळ जें निरभिमान। तेथें माया जाण असेना॥१०१॥

ब्रह्मस्वरूपावर 'अहं'रूपाने होणारे 'मी आहे' हे जे स्फुरण, तीच माया आहे. अभिमानाच्या एकाही छटेवाचून असणारी निरभिमानाची स्थिती जेथे असते, तेथे माया अस्तित्वात नसते.॥१०१॥

सत् असत् विवंचना। करितां माया नये अनुमाना।

त्या मायेच्या निजलक्षणा। सांगेन चतुरानना तें ऐक॥१०२॥

ती सत् का असत् इत्यादी प्रकारे तिचा शोध घेऊ जावे तर मायेचा अंदाज लागत नाही. त्या मायेचे लक्षण हे चतुरानना, तुला सांगतो.॥१०२॥

विषयविषयिक कल्पना। ते अविद्या जाण चतुरानना।

अहमात्मैकभावना। ते जाण कमलासना सद्विद्या॥१०३॥

हे कमळात आसनस्थ झालेल्या चतुरानना! पंचविषयांविषयी होणारी कल्पना म्हणजे अविद्या आहे असे तू जाण. त्या उलट, 'मी आत्मा आहे' अशी भावना असणे ही सद्विद्या आहे.॥१०३॥

विषयविषयिक कल्पना। त्या स्थूलमायेचे लक्षणा।

निजात्मविषयी भावना। ते जाण चतुरानना मूळमाया॥१०४॥

विषयांविषयी होणारी कल्पना हे स्थूलमायेचे स्वरूप आहे. मी ब्रह्म आहे इत्यादी प्रकारच्या विचाराला मूळमाया म्हणतात.॥१०४॥

आपुली कल्पना विधातया। ते जाण मुख्यमाया।

विद्याअविद्या दोन्ही या। विवंचिलिया वृत्तीच्या॥१०५॥

आपली प्रपंचाबद्दल होणारी कल्पना ही मुख्य माया आहे. विद्या व अविद्या या दोन्ही अन्तःकरणाच्या वृत्ती आहेत.॥१०५॥

जेथें विषयकल्पनेची वस्ती। तो आतुडला मायेचे हातीं।

जो निर्विकल्प निश्चितीं। माया त्याप्रती असेना॥१०६॥

जो विषयांविषयी असलेल्या कल्पनेतच रमतो, तो मायेच्या हातचे खेळणे बनतो. ज्याची कल्पना विराम पावली आहे, त्याच्यासाठी माया नसते.॥१०६॥

जैशी छाया रूपापाशीं। नातळत वर्ते देहासरसी।

ब्रह्मीं माया जाण तैशी। असे अहर्निशीं मिथ्यात्वे॥१०७॥

जशी देहाची छाया देहाला स्पर्श न करता सतत देहाबरोबरच असते, तशी ब्रह्मस्वरूपात माया ही ब्रह्माला स्पर्श न करता शक्तीरूपाने कायम असते. ती ब्रह्माहून भिन्न नसली तरी ती कायम टिकणारी नाही, तिचे स्वरूप सांगता येण्यासारखे नाही म्हणूनच तिला मिथ्या म्हणतात.॥१०७॥

सदा छाया सरशीं असतां। कोणी न करी छायेची वार्ता।

तेवीं जाण गा तत्त्वतां। मायेची वार्ता ब्रह्मीं नाहीं॥१०८॥

सावली बरोबर असली तरी तिच्याबद्दल कोणीच काही विचार करित नाही, अगदी त्याचप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपात मायेबद्दल काहीच बोलता येत नाही.॥१०८॥

छाया व माया यांच्यात साम्य

छाया कोठें असे कोठें नसे। धाली भुकेली ज्याची तो न पुसे।

ब्रह्मीं मायेचें जाण तेंसें। स्फुरणही नसे सत्यत्वे॥१०९॥

छाया कोठे आहे, कोठे नाही, कोठे गेली असे कोणीही विचारत नाही. ज्याची ती छाया आहे, तोही, 'ती जेवली का? का भुकेलेली तशीच राहिली' अशी चौकशी करित बसत नाही कारण छाया हे प्रकाश सापेक्ष अंधाराचे स्वरूप आहे. ती प्रकाश असतो तोपर्यंतच असते. सत्यत्वाने नसते. तसेच ब्रह्मस्वरूपात मायेचे स्फुरणही सत्य नाही.॥१०९॥

माझी छाया मजसर्वें आहे। हेहि आठवण कवणा कल्पांतीं नोहे।

यापरी ब्रह्माचे ठायीं पाहे। स्फूर्तिही न साहे मायेची॥११०॥

माझी छाया माझ्याजवळ आहे याची अगदी कल्पांती सुद्धा आठवण नसते. याचप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी मायेची आठवणसुद्धा सहन होत नाही.॥११०॥

निजछाया शस्त्रें न तुटे। पर्वतभारें कदा न दटे।

काष्ठें कुटितां न कुटे। लोटितां न लोटे अणुमात्र॥१११॥

आपली सावली शस्त्राने तुटत नाही, पर्वताच्या भारानेही दबत नाही, लाकडाने कुटली तरी कुटली जात नाही, बाजूला केली तरी अणुभरसुद्धा बाजूला होत नाही.॥१११॥

तेवीं निरसावया निजमाया। वाट न चले गा उपाया।

ते उपाय येती अपाया। साधनीं माया ढळेना॥११२॥

या मायेचे निरसन करण्यासाठी जो जो उपाय करावा तो तो अपाय होतो. कोणत्याही साधनांनी मायेचा पगडा कमी होत नाही.॥११२॥

निजछाया तोडावया निवाडें। जें आणजे त्यावरी छाया पडे।

परी छाया तळीं सापडे। तें साधका नातुडे निजसाधनें॥११३॥

आपली छाया तोडण्यासाठी जे जे शस्त्र आणावे त्यावर आपलीच सावली पडते. पण सूर्य डोक्यावर आला असता छाया पायाखाली सापडते. मायेचे निवारण मात्र साधकाला कोणत्याही साधनाने करता येत नाही.॥१३॥

छाया ज्याची त्यातळीं दडे। तेवीं ब्रह्मीं माया समूळ उडे।

माया दुजेपणें पाहातां पुढें। अधिक वाढे अनिवार॥१४॥

ज्याची सावली त्याच्याच पायाखाली येते, तेथे दिसेनाशी होते, त्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपात ही माया समूळ नाहीशी होते. या मायेकडे द्वैतभावाने पाहिले असता ती अनिवारपणाने वाढते, अधिकच फोफावते.॥१४॥

छाया जो धरूं पाहे पुढें। धरूं जातां अधिक वाढे।

तेवीं माया साधनीं नातुडे। जाण फुडें परमेष्टी॥१५॥

आपल्या पुढे पडलेली सावली धरायला गेलो तर ती आणखी पुढे सरकते. त्याप्रमाणे कोणत्याही साधनाने माया आटोक्यात येत नाही असे हे विधात्या, तू जाण. तिचे मिथ्यात्व अनुभवानेच पटवून घ्यावे लागते.॥१५॥

तेवीं करावया माया निरसन। साधन तितुकें मायिक जाण।

जेणें होय मायेचें निर्दळण। तें साधका लक्षण लक्षेना॥१६॥

मायेचे निरसन करण्याकरिता जे जे साधन अवलंबावे, ते सर्व मायेच्याच प्रांतातील असते. मायेचा निरास होईल असा एकही उपाय साधकाच्या लक्षात येत नाही.॥१६॥

लटिकेपणें पहातां छाया। स्वयें लोपे लाजोनिया।

तेवीं मिथ्यात्वे पाहतां माया। जाय हारपोनियां परब्रह्मीं॥१७॥

आपल्या छायेकडे 'ही खोटी आहे' अशा दृष्टीने पाहिले असता ती लाजून लोप पावते, असून काही फरक पडत नाही. त्याप्रमाणे मायेला मिथ्या दृष्टीने पाहिले असता ती ब्रह्मस्वरूपामध्ये विलीन होऊन जाते. ती ब्रह्मरूप आहे हे कळून तिचा त्रास होत नाही.॥१७॥

देह लक्षितां मिथ्या छाया। स्वरूप लक्षितां मिथ्या माया।

हें सत्य जाण विधातया। छाया माया समान॥१८॥

देहाला पाहिले असता छाया मिथ्या आहे, हे लक्षात येते, तद्वत ब्रह्मस्वरूप जाणले असता माया मिथ्या आहे असे लक्षात येते. हे विधात्या, छाया व माया दोन्ही समान आहेत हे सत्य तू लक्षात घे.॥१८॥

सद्गुरुचरणसेवेनें मायेचा निरास होईल.

एवं निजात्मप्राप्तीवीण। नव्हे निजमाया निर्दळण।

ते आत्मप्राप्तीलागीं जाण। सद्गुरुचरण सेवावे॥१९॥

म्हणून माझ्या प्राप्तीशिवाय माझ्या मायेचा निरास होऊ शकणार नाही. यास्तव आत्मप्राप्तीसाठी सद्गुरुचरणांची सेवा करावी.॥१९॥

सद्भावें करितां गुरुभजन। गुरुभक्ताचे निजचरण।

माया स्वयें वंदी आपण। माया निर्दळण गुरुदास्यें॥२०॥

पूर्ण शरणागतीने, अन्तःकरणात श्रद्धा धरून श्रीगुरूंचे भजन केले असता ही माया स्वतः गुरुभक्ताचे

चरणांशी नतमस्तक होते. श्रीगुरूंचे दास्यत्व केले असता मायेचे निर्दाळण होते.॥५२०॥

एवं सदुरुकृपेपुढें। माया मशक बापुडे।

त्याच्या वचनार्थें सुरवाडें। मायाही रोकडें ब्रह्म होये॥२१॥

सदुरूंच्या कृपेपुढे माया चिलटाप्रमाणे सामान्य आहे. त्यांच्या बोलण्याविषयी श्रद्धा बाळगून त्यांच्याकडून बोधामृत ऐकले असता माया प्रत्यक्ष ब्रह्मच होते.॥२१॥

जेवीं उगवलिया सुभानु। अंधार होय प्रकाशघनु।

तेवीं बोधा आलियां गुरुवचनु। माया परिपूर्ण ब्रह्म होय॥२२॥

जसा सूर्यादय झाल्यानंतर अंधार प्रकाशात परिवर्तित होतो तसे सदुरूंचे बोधामृत श्रद्धापूर्वक ऐकले व आचरणात आणले असता माया ब्रह्मरूप होते.॥२२॥

एवं आत्मयाचें निरूपण। उत्पत्तिस्थितिज निधन।

तुज म्यां सांगितलें संपूर्ण। सत्य जाण स्वयंभू॥२३॥

याप्रमाणे आत्मस्वरूपाचे विवेचन करून मी तुला सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती, लय सांगितले. हे स्वयंभू, ते स्वरूपच फक्त सत्य आहे असे तू जाणून घे.॥२३॥

तंव श्रोते म्हणती नवलावो। मायेचा अनिर्वाच्य भावो।

तिचा साधूनी अभावो। ग्रंथान्वयो निर्वाळिला॥२४॥

यावर श्रोते म्हणाले की हे नवलच घडले. पाहू जाता माया मिथ्या आहे, ती दिसते पण वास्तविक नाही. ह्या तिच्या अभावाकडे लक्ष ठेवून तू मागील पुढील संदर्भांसहित ग्रंथार्थ व्यवस्थित सांगितलास.॥२४॥

न संडिता पदपदार्था। मायानिरूपणाच्या अर्था।

साधूनियां निश्चितार्था। यथार्थ ग्रंथा चालविलें॥२५॥

मूळ श्लोकातील कोणत्याही पदाचे विवरण करणे न सोडता मायानिरूपण व्यवस्थित अर्थासह सांगितलेस. संस्कृत श्लोकांचा निश्चितार्थ सांगून मूळ ग्रंथाचा अर्थ योग्य पद्धतीने प्राकृतात सांगितलास.॥२५॥

तुझेनि मुखें श्रीजनार्दन। वक्ता जहाला संपूर्ण।

हे आम्हासि पावली खूण। रसाळ निरूपण स्वानंदयुक्त॥२६॥

तुझ्या मुखातून प्रत्यक्ष सदुरू श्रीजनार्दनच बोलत आहेत. तेच या निरूपणाचे खरे वक्ते आहेत. तुझे रसाळ व स्वानंदाने परिपूर्ण विवेचन ऐकताना आम्हाला याची खात्री वाटत आहे.॥२६॥

बाप निरूपण सखोल। पेलत स्वानंदाचे पेल।

येताति सुखाचे डोल। येकेक बोल ऐकतां॥२७॥

मुळात निरूपण अतिशय सखोल आहे. ते शब्द आनंदाने झेलताना सुखाने डोलावेसे वाटते. एकेक शब्द अत्यंतिक सुखाची अनुभूती देऊन जातो.॥२७॥

येणें चतुःश्लोकींचेनि अर्थें। जें सुख जालें आमुतें।

तें सुख सांगावया येथें। वाचाळपणातें वाचा विसरे॥२८॥

तुझ्याकडून चतुःश्लोकी भागवताचा अर्थ ऐकून जे सुख आम्हाला झाले, त्याचे वर्णन करावयास सदा वाचाळ असणारी वाणी विसरून गेली.॥२८॥

चतुःश्लोकीचें गोष्टीसाठीं। वाचे पडिली वळवटी।

स्वानंद न समाये पोटीं। परमानंदें सृष्टी परिपूर्ण जाली॥२९॥

चतुःश्लोकी भागवताचे निरूपण ऐकत असताना आम्हाला अति हर्ष झाला त्यामुळे वाणीचे व्यवहार थांबले. आनंद गगनात मावेनासा झाला. सगळी सृष्टी जणू परमानंदाने परिपूर्ण झाली आहे, असा अनुभव आला.॥२९॥

हे ऐकोनि संतवचन। हर्षला एका जनार्दन।

जेवीं ऐकता घनगर्जन। स्वानंदपूर्ण मयूरासि उपजे॥५३०॥

असे हे संतांचे वचन ऐकून श्रीजनार्दनस्वामींचे शिष्य श्रीएकनाथ हर्षित झाले. पावसाळी मेघांची गर्जना ऐकली असता मोर जसा आनंदाने नाचतो, त्याप्रमाणे हे घडले.॥५३०॥

तेणें स्वानंदें पूर्ण। अभिवंदिले श्रोतेसज्जन।

नमस्कारूनियां संतचरण। माझे विनवण अवधारा॥३१॥

श्रोत्यांचे आश्वासक बोल ऐकून श्रीनाथमहाराजांना आनंद झाला. सज्जन श्रोत्यांना अभिवादन करून, त्यांच्या चरणांना नमस्कार करून, नाथांनी श्रोत्यांना विनंती केली -॥३१॥

श्रीनाथांचें मनोगत

माझे हेंचि मनोगत। संतुष्ट व्हावे साधुसंत।

यालागीं श्रीभागवत। आरंभिला ग्रंथ भावार्थेसी॥३२॥

श्रीनाथमहाराज म्हणतात की साधुसंतांनी संतुष्ट व्हावे हेच माझे मनोगत आहे. यासाठी मी चतुःश्लोकी भागवताचा भावार्थ सांगण्यास सुरुवात केली.॥३२॥

ऐकोनियां वचनासी। साच देखोनि सद्भावासी।

अतिसंतोष सज्जनांसी। रिझोनि ग्रंथार्थेसी बोलते जाले॥३३॥

श्रोतेसज्जन ग्रंथ सांगण्यातील माझा भाव पाहून संतुष्ट झाले. श्रीभागवताची वचने ऐकून ते त्यात रमले व म्हणाले,॥३३॥

श्रोत्यांकडून ग्रंथाची स्तुति

अगा तुझे एक एक अक्षर। क्षराक्षरातीत पर।

येणें ग्रंथार्थे साचार। आम्ही अपार सुखी जालों॥३४॥

अरे, तुझे एक एक अक्षर क्षर-अक्षर यांच्या पलीकडील परावाणीतून स्फुरलेले आहे. तू सांगितलेला ग्रंथार्थ ऐकून आम्ही अपार सुखी झालो.॥३४॥

देऊनि पदपदार्थाचा झाडा। करूनि श्लोकार्थ उघडा।

ब्राह्मब्रह्मींचा निजनिवाडा। दाऊनि चोखडा रचिला ग्रंथू॥३५॥

श्लोकातील प्रत्येक पदाचा अर्थ व्यवस्थित समजेल असा सांगितल्यामुळे श्लोकार्थ नीट समजला. ब्रह्माचे स्वरूप तसेच मायेचे स्वरूपही नीटपणे कळेल अशी ग्रंथाची तू रचना केली आहेस.॥३५॥

ग्रंथ स्वानुभवे रसाळ। आनंदरसें घोळिले बोल।

परमानंदाचे कळोळ। ग्रंथार्थी केवळ रूपासी आले॥३६॥

मुळात चतुःश्लोकी भागवत हा ग्रंथ अनुभवातून आलेला असल्याने अत्यंत रसाळ आहे. त्यातून तुझे

बोल आनंदरसात घोळल्याप्रमाणे आहेत. त्यामुळे ग्रंथार्थरूपाने केवळ परमानंदाचे कल्लोळ शब्दरूपास आले आहेत.॥३६॥

ऐसे संतोषोनि सज्जन। स्वानंदें जाले तुष्टमान।

तेणें सुखेंशी संपूर्ण। एकाजनार्दन ग्रंथासि वदवी॥३७॥

येणे प्रकारे संतसज्जन आनंदाने संतुष्ट झाले. हे पाहून श्रीजनार्दनही आनंदित झाले व आपल्या शिष्याकरवी - एकनाथांकरवी पुढील ग्रंथ वदवून घेऊ लागले.॥३७॥

स्वानंद वोसंडला ग्रंथीं। तेणें विराली ग्रंथार्थस्फुर्तीं।

दूरी ठेली श्लोकसंगती। क्षमा संतीं मज कीजे॥३८॥

ग्रंथ सांगताना माझ्या आनंदाला भरती आली व ग्रंथ सांगण्याचे विस्मरण झाले. त्यामुळे श्लोकांची संगती जरा बाजूला पडली. तरी संतश्रोत्यांनी मला क्षमा करावी.॥३८॥

आतां पुढील निरूपण। भुतीं प्रविष्ट अप्रविष्टपण।

स्वयें सांगे श्रीनारायण। सावधान अवधारा॥३९॥

आता यापुढे 'सर्व भूतांमध्ये असूनही मी त्यांच्यात कसा नाही' याचे निरूपण स्वतः श्रीनारायण सांगणार आहे. तरी श्रोत्यांनी लक्ष देऊन एकावे.॥३९॥

श्लोक ३४, चतुःश्लोकीतील ५--

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम्॥५॥

अन्वय - यथा महान्ति भूतानि उच्चावचेषु भूतेषु अनुप्रविष्टानि अप्रविष्टानि तथा तेषु न॥५॥

उच्चावच - लहान-मोठे, उंच-सखल

अर्थ - प्राण्यांच्या पंचमहाभूतात्मक, लहान मोठ्या शरीरात आकाशादी पंचमहाभूते प्रवेश करतात असे वाटते. (आपल्यावर पंचमहाभूतांचे 'शरीर' हे कार्य दिसते. जसे माती या कारणावर घट हे कार्य.) पण प्रत्यक्षतः ती प्रवेश करीत नाहीत. (ती कारणरूप आहेत म्हणजे ती असतातच. 'वेगळेपणाने प्रवेश केला' असे होत नाही. जसे घटात मातीने प्रवेश केला असे नसून घटरूपाने मातीच असते.) त्याप्रमाणे प्राण्यांच्या शरीराच्या दृष्टीने मी 'आत्मा'रूपाने त्यांच्यात प्रवेश केला आहे असे वाटते. आत्मदृष्टीने पाहता माझ्याव्यतिरीक्त दुसरी काहीच वस्तू वा व्यक्ती नसल्याने माझा त्यांच्यात प्रवेश झालेलाच नाही.

जो मी परमात्मा हृषीकेशी। न रिघोनि रिघालों सृष्टीसी।

नातळोनि चाळीं जगासी। ते दृष्टांतेंसी स्थिती सांगों॥५४०॥

मी इंद्रियचालक परमात्मा, सृष्टीत न राहूनही सृष्टीत कसा असतो, सृष्टीला स्पर्शही न करता सृष्टीचे चलन-वलन कसे करतो ते दृष्टांताने सांगतो.॥५४०॥

येथें महाभूतें जैशीं। उच्चनीच देहासरसीं।

प्रवेशलीं दिसती कार्येसी। कारणस्थितीसी अप्रविष्ट॥४१॥

कारणरूपाने प्रविष्ट न झालेली पंचमहाभूते कार्यरूपाने उच्च-नीच देहांमध्ये जशी प्रविष्ट झालेली दिसतात,॥४१॥

तैसा मीही याचि परिपाठीं। जगी प्रवेशलों कार्यदृष्टी।

कारणरूपें मीचि सृष्टी। मज प्रवेशावया शेवटीं ठावो कैचा॥४२॥

तसाच मीही या सृष्टीमध्ये कार्यरूपाने प्रवेश केला आहे. तिचे कारण पाहू जाता मीच सृष्टी झालो आहे. मीच सर्वकाही असल्याने मला प्रवेशास वाव कुठला?॥४२॥

सागर पाहतां दृष्टीं। उठती कल्लोळांच्या कोटी।

तो सागरू कल्लोळाच्या पोटीं। केवीं उठाउठी समावे॥४३॥

समुद्रामध्ये अनेक तरंग उठतांना दिसतात. तो सागरच कल्लोळांच्या रूपाने दिसतो पण सागर तरंगात प्रविष्ट होईल का? मावेल का?॥४३॥

कार्यदृष्टीं पाहतां पाही। भूतें प्रवेशलीं माझ्या ठायीं।

कारणत्वें भूतहृदयीं। मी असोनि नाही प्रवेशलों॥४४॥

तसे कार्याच्या दृष्टीने पाहिले तर सर्व भूतांचा माझ्यात प्रवेश झालेला आहे. ती माझ्यावरच भासतात. प्रत्येक भूतामध्ये कारणरूपाने मीच आहे पण मी त्यांच्यात असूनही माझा त्यांच्यात प्रवेश झालेला नाही.४४

यापरी मी सृष्टीसी। प्रवेशलों कार्यदृष्टीसी।

कारणत्वें सृष्टी मी आपैसी। मज प्रवेशासी भिन्नत्व नाहीं॥४५॥

याप्रमाणे कार्यदृष्टीने मीच या सृष्टीत व्यापून आहे. कारणरूपाने मीच सृष्टी आहे. सृष्टीचे अभिन्न निमित्त व उपादान कारणही मीच आहे. त्यामुळे मला प्रवेश करण्यास वेगळी जागाच नाही.॥४५॥

येथें कार्य म्हणजे तें कायें। औट हातामाजीं गवसूनि ठाये।

मानी 'मी इतुकाचि आहे'। या नांव पाहे कार्य म्हणजे॥४६॥

या सृष्टीत कार्य म्हणजे काय आहे? तर साडेतीन हाताच्या देहामध्ये राहून, देहाविषयी 'हाच मी' असे जीव समजतो. यालाच कार्य असे म्हणावे.॥४६॥

अद्वैतीं देखणें विषम। द्वैतबुद्धीचा दारुण भ्रम।

सत्य मानी रूपनाम। कार्यसंभ्रम या नांवें॥४७॥

एक अद्वैत तत्त्वच फक्त असताना त्यात विषमता पाहणे हा द्वैतबुद्धीमुळे घडून येणारा भ्रम आहे. रूप व नामालाच खरेपणा देऊन जीव देहबुद्धी स्वीकारतो हेच मायेचे भ्रमजन्य कार्य आहे.॥४७॥

देहांसी इंद्रियवृत्ती। चळती माझिया चिच्छक्ति।

त्या मज चालकातें नेंणती। हे देह अहंकृती या नांव कार्य॥४८॥

देह व इंद्रियांच्या वृत्तींचे कार्य माझ्या ज्ञानशक्तीने चालते. पण मला चालकालाच कोणी ओळखत नाही. यालाच देहाचा अहंकार असे म्हणावे.॥४८॥

कार्य म्हणजे तें ऐसें। कारण तूं म्हणसी कैसें।

जेणें मी निजात्मा दिसें। अद्वैतविन्यासें अप्रविष्ट॥४९॥

ज्याला 'कार्य' म्हणतात ते असे आहे. कारण कसे, असे तू विचारशील तर आत्मरूप मीच या लीलासृष्टीला व्यापून असलो तरी माझा अद्वैतपणा त्यामुळे मोडत नाही. मी प्रत्यक्षात सृष्टी निर्माण करून नंतर तिच्यात प्रवेश करतो असेही नाही. ॥४९॥

व्याप्य मजवेगळें उरों लाहे। मा मी व्यापकू व्यापूनि राहें।

हे वार्ता मजमार्जी न साहे। जगद्रूप मी स्वयें चिदात्मा एक॥५५०॥

व्यापण्यासाठी माझ्याहून भिन्न काही असते, तर मी ते व्यापून 'व्यापणारा' असे म्हणून घेऊ शकलो असतो. पण व्याप्य-व्यापक हे बोलणे सुद्धा मला सहन होत नाही कारण चैतन्यस्वरूप मीच सगळीकडे आहे. माझ्याहून भिन्न 'जग' असे काही नाही.॥५५०॥

कोटि घट प्रवेशता गगनीं। गगन अप्रविष्ट घटीं प्रवेशोनी।

तें जैसैं स्वयें पूर्णपणीं। तेवीं मी जगीं पूर्णत्वे पूर्ण॥५१॥

व्यापक आकाशात अनेक घट निर्माण होतात. ते गगन प्रत्येक घटात प्रविष्ट असूनही जसे प्रत्यक्षात घट झाल्यावर आत प्रवेश करीत नाही, तसा मी पूर्णपणे जगात असूनही नंतर त्यात शिरत नाही. माझ्यावरच जग भासू लागते. जगामुळे माझे पूर्णत्व, अद्वयत्व इ. बिघडत नाही.॥५१॥

म्हणशी तूं पूर्णत्वे एकवद। तन्ही पर्वत पाषाण कां स्तब्ध।

वृक्षवल्ली इत्यादि मुग्ध। सज्ञानशुद्ध एक कां म्हणसी॥५२॥

तू म्हणशील की, तूच पूर्णत्वाने एकटा सृष्टीत आहेस असे म्हणतोस तर पर्वत इ. स्तब्ध स्थिर असतात, वृक्षवल्ली इ. मुग्ध असतात, (त्यांना स्वतःचे स्वरूप कळत नाही.) आणि काहीना थोडे काहीना उत्तम ज्ञान असते, हे कसे? ज्ञानरूप तू त्यांच्यात असताना असे कसे होते?॥५२॥

अनेकीं एकत्व परिपूर्ण। तेचि अर्थीचें निरूपण।

आतां एक सावधान। विरिंची तुज मी संपूर्ण सांगेन॥५३॥

हे विधात्या, सावधपणे ऐक. अनेकत्वामध्ये एकत्व कसे परिपूर्णपणाने आहे याचे संपूर्ण विवेचन तुला सांगतो.॥५३॥

अग्नि सोज्वळ ज्वाळा दिसे। अथवा धूम्रांकित भासे।

कां खदिरांगारीं उल्हासैं। इत्यादि विलासैं अग्नि तो येकु॥५४॥

अग्नीच्या प्रत्यक्ष ज्वाळा दिसल्या किंवा तो धुराने झाकलेला दिसला अथवा निखाऱ्यांच्या रूपाने दिसला तरी तो एकच अग्नी असतो.॥५४॥

आदळीं उठती खळाळ। वोधीं दिसे अतिचंचळ।

डोहीं राहिलें निश्चळ। त्रिविधभेदें जळ एकचि जैसैं॥५५॥

तसेच पाणी लाटांच्या रूपाने दिसले, ओढ्यातून खळाळत वाहताना दिसले अथवा डोहात निश्चळपणाने राहिले, तरी ह्या तीनही प्रकारात पाणी ते पाणीच!॥५५॥

घटमठादि महाकाश। इत्यादि भेदें एक आकाश।

तेवी विकाररूपें मी ईश। नादें अविनाश अविकारित्वें॥५६॥

किंवा घटात व्यापून राहिलेले घटाकाश, मठात व्यापून राहिलेले मठाकाश विश्वात व्यापून राहिलेले महदाकाश हे आकाशरूपाने एकच असते तसा विकाररूप होऊन मी ईश्वर होतो असे वाटते परंतु वास्तविक मी अविनाशी आहे व अविकारीपणाने जसाच्या तसा राहतो.॥५६॥

यालागीं अप्रविष्टपणें संचलें। माझें मजवरी स्वयंभ रचिलें।

जैसे अथावीं घट बुडविले। तेथे भरोनिया भरलें एकत्वे जळ॥५७॥

याप्रमाणे मी तिच्यात प्रविष्ट न होता, माझ्याच स्वरूपावर ही सृष्टी रचली. पण मी स्वयंभू जसाच्या तसाच राहिलो. जसे खोल पाण्यात घट बुडविला असता, घटाच्या आत-बाहेर पाणीच व्यापून राहते, तसे मीच सृष्टीच्या आत-बाहेर आहे. सृष्टीत ओतप्रोत मीच आहे.॥५७॥

पोळीआंतील गव्हांशी। सबाह्याभ्यंतरी कणिक जैशी।

तेवीं मी सृष्टिकार्यासी। प्रवेशोनि पूर्णत्वेंसी अप्रविष्ट॥५८॥

पोळीच्या आत व बाहेर जशी गव्हाची कणिकच फक्त असते, तसा मी सृष्टिरूपी कार्यात प्रवेश करूनही प्रवेश करित नाही. मी तिच्यापासून पूर्णपणे अलिप्त आहे.॥५८॥

कार्यकारणविन्यासें। जग नांदे सावकाशें।

तो जगद्रूप मीचि असें। सहज समरसें परमात्मा॥५९॥

सृष्टीचे कार्य व कारणाच्या रूपाने या जगात मीच फक्त नांदत आहे. जगाच्या रूपाने मीच असल्याने सृष्टी सहजच माझे स्वरूप आहे.॥५९॥

मजहूनि कांहीं वेगळे असे। मा मी जाऊनि त्यांत प्रवेशें।

अथवा न प्रवेशतु असें। सावकाशें वेगळा कीं॥५६०॥

मी प्रवेश करू शकेन असे माझ्याहून वेगळे काही नाही. किंवा मी प्रवेश करित नाही असेही वेगळेपणाने काही नाही.॥५६०॥

मेघमुखींची गार दुर्लभ। तीमार्जीं गोंठूनि जळथेंब।

ते गारेतें निर्धारितां सर्व अंभ। तेवीं जाणा स्वयंभ चित् स्वयें।६१॥

ढगातून पडणारे पाणी गोठते व त्याचीच गार तयार होते. त्या गारेत अंतर्बाह्य पाणीच जसे असते तसा ज्ञानरूप मी सृष्टीच्या आतबाहेर व्यापून आहे.॥६१॥

तेवीं जन तोचि जनार्दन। जनार्दन स्वये जन।

ऐसा जनार्दन अभिन्न। जर्गीं प्रवेशोनि अप्रविष्ट॥६२॥

सृष्टीतील जीव म्हणजेच मी जनार्दन आहे. मी म्हणजेच सृष्टीतील जीव आहे. अशा पद्धतीने जगापासून मी वेगळा नाही. जगात प्रत्यक्ष प्रवेश न करताही मी त्याच्यात आहे.॥६२॥

ऐसे सावळेनि सुंदरें। बुद्धिबोध प्रबोधचंद्रें।

सांगितलें ज्ञान नरेंद्रे। कृपा उपेंद्रे प्रजापतीसी॥६३॥

असे सावळ्या, सुंदर, सुकुमार, सर्व जनांचा शास्ता असलेल्या, बुद्धीला ज्ञान होण्यासाठी तिचे ज्ञानरूप अधिष्ठान असलेला जो नारायण, त्याने प्रजापतीवर कृपा करून ते ज्ञान त्याला सांगितले.॥६३॥

येथें सृष्टीची स्थिती ते ऐशी। मी जगद्रूप हृषीकेशी।

हेंही तूं जरी न कळे म्हणसीं। तें प्राप्ति उपायाशी सांगेन॥६४॥

याप्रमाणे सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती मीच आहे. मीच जगद्रूप आहे. हे तुला कळले नसेल तर आता तुला ते कळण्याचा आणखी उपाय सांगतो.॥६४॥

माझी प्राप्ति कोणाला होत नाही?

मज जाणावयालागीं। अभिमानें कष्टले हठयोगीं।

अहंतेनें न पावोनि मातें मार्गीं। वंचले विभागीं काळवंचनेच्या॥६५॥

माझे खरे स्वरूप जाणण्यासाठी हठयोगी साधनेचे कष्ट करतात. परंतु त्यांना सिद्धी, सामर्थ्य इत्यादींचा अभिमान असतो. त्या अभिमानाने मला प्राप्त होण्याऐवजी ते काळाच्या गर्तेत सापडतात.॥६५॥

मज पावावयाकारणें। दाटोनि ते देहाभिमानें।

स्वकर्में शिखासूत्र त्यजणें। तें मज पावणें खुंटलें त्यांचें॥६६॥

माझी प्राप्ती होण्यासाठी स्वकर्माचा - आश्रम व वर्ण यांना धरून असलेली दैनंदिन पूजा, संध्या, वैश्वदेव इ. नित्य आणि विहित कर्मांचा त्याग करावयाची गरज नाही. पण देहाभिमानाने फुगून जर संन्यास घेतला व असा त्याग केला, तर त्यांना माझी प्राप्ती होणार नाही.॥६६॥

न जिणतां कामक्रोधासी। एकाकी जाला संन्यासी।

देहाभिमानें ग्रासिलें त्यासी। क्रोधलोभांसी स्वयें विकला॥६७॥

एखादा काम, क्रोधांना न जिंकता अचानक संन्यासी झाला तर तो देहाहंतेमुळे कामक्रोधांना स्वतःहून विकला जातो, त्यांचा गुलाम होतो.॥६७॥

संन्यासी स्वप्नीं विषय देखे। तरी विरजाहोम केला हें लटिकें।

तेणें अधोगती यथासुखें। विषयअभिलाखें आणिली घरां॥६८॥

जो संन्यासी स्वप्नामध्ये विषयच पाहतो, त्याचा विरजाहोम (संन्यास घेण्याच्या वेळी जो होम केला जातो व जेथे विधिवत् पूर्वाश्रमींचे नाव, घर इ. सर्वांचा संबंध संपतो) सर्वथा खोटा म्हणावा. कारण स्त्रीपुत्रादिकांचा प्रत्यक्ष त्याग जरी केलेला दिसला तरी मनातून ते विषय टाकलेले नसतात. विषयांच्या आसक्तीमुळे त्याने जणू अधोगतीलाच आमंत्रण दिलेले असते.॥६८॥

माझा निश्चयो नाहीं मनें। आम्ही सज्ञान ज्ञानाभिमानें।

देह दंडितां पुरश्चरणें। क्रोधाचें नागवणें नागवी कामू॥६९॥

आत्मरूप 'मी'चा दृढनिश्चय झालेला नसतो व आम्ही ज्ञानी आहोत असा अभिमान मिरविला जातो. एखाद्या मंत्राचे पुरश्चरण करीत असतानाही देहास काही त्रास झाला तर अशा शब्दज्ञान्यांचा काम-क्रोध अनावर होतो.॥६९॥

मंत्राची बीजाक्षरें। चित्स्वरूपज्ञान गंभीरें।

हें नेणोनि जापक निदसुरे। जपमाळाद्वारें भ्रमणीं पडिले॥५७०॥

कोणत्याही मंत्राची बीजाक्षरे (उदा. ॐ, ह्रीम् इ.) ज्ञानस्वरूप असतात, त्यात खोल अर्थ असतो. पण हे माळ घेऊन जप करणाऱ्या अज्ञान्याला समजत नाही. आपण ज्याचा जप करतो, त्याचे स्वरूप न कळता नुसत्याच जपमाळा ओढीत राहतो. आपण मोठे साधन करतो असे त्याला वाटते पण तो जप फलीभूत होत नाही.॥५७०॥

एकीं शाब्दिकशास्त्रमूर्दीं। ज्ञातेपणाची उभविली गुढी।

पडतां कामक्रोधांची धाडी। स्वयें चरफडी देहलोभें॥७१॥

कोणी एक शब्दज्ञानात पारंगत होऊन स्वतःच्या ज्ञातेपणाची गुढी उभारतो. मी खूप ज्ञानी आहे असा टेंभा मिरवतो पण काम, क्रोधादिकांची धाड पडल्यावर, म्हणजे ते प्रबळ झाल्यावर देहाचा लोभ कायम असल्याने चरफडत बसतो.॥७१॥

‘शब्दादेवाऽपरोक्षधीः’ । हे सत्य सच्छास्त्रोक्ती ।

शब्दी शब्दविद्या नेणती । यालागीं न पवती अपरोक्षसिद्धी ॥७२॥

शब्द हे अपरोक्ष ज्ञान करून घेण्याचे माध्यम आहेत. शब्दांनी शास्त्र समजते. परंतु शब्दांनी प्रत्यक्ष ब्रह्मानुभव येत नाही. शब्दांशिवाय परोक्ष ज्ञान नाही हे खरे पण शब्द म्हणजे अपरोक्षानुभूती नव्हेत. ॥७२॥

सत्य कापुसाचीं वस्त्रें होतीं । परी कापूस नेसतां नागवे दिसती ।

तेवीं शब्दविज्ञानस्थिती । त्यां शाब्दिकां अंतीं अपरोक्ष कैचें ॥७३॥

कापसापासून वस्त्रे तयार होतात हे खरे. म्हणून कोणी कापसाने अंग झाकण्याचा प्रयत्न केला तर ते नागवेच राहतील. त्याप्रमाणे शब्दाने ज्ञान होते म्हणून शब्दज्ञानातच अडकून पडणाऱ्याला अपरोक्षज्ञान कसे मिळणार? ॥७३॥

चाटु नाना मधुरस वाढी । परी चाटु खातां न लभे गोडी ।

तेवीं शब्दें स्वानंदजोडी । चवी चोखडी शब्दीं नाहीं ॥७४॥

आचारी षड्रसांनी युक्त अन्न बनवितो परंतु त्याने ते खाल्ले नाही तर तो रसांचा आनंद घेऊ शकत नाही. त्याप्रमाणे केवळ शब्दज्ञानाच्या मागे लागलेल्याला अपरोक्षानुभूतीचा आनंद मिळू शकत नाही. ॥७५॥

या रितीं हे साधनधर्म । आचरतां नाना कर्म ।

माझे प्राप्तीचें निजवर्म । नेणती संभ्रम देहाभिमानी ॥७५॥

या पद्धतीने ‘साधना’ म्हणून विविध कर्मे करित राहतो व देहाभिमानात अडकून पडतो. वर्म न जाणता हे सारे केल्याने तो मला प्राप्त होऊ शकत नाही. ॥७५॥

माझी पावावया निजप्राप्ती । अन्वयें करावी माझी भक्ती ।

व्यतिरेकें माझी स्वरूपस्थिती । सांगेन तुजप्रती गुह्य माझें ॥७६॥

माझ्याप्रत येण्यासाठी ‘मी सर्वत्र व्यापून आहे’ अशी माझी अन्वयरूपाने भक्ती करावी. पण आधी व्यतिरेकरूपाने माझे स्वरूप कसे आहे ते तुला आता सांगतो. ॥७६॥

श्लोक ३५, चतुःश्लोकीतील ६ --

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥६॥

अन्वय - यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा । तत्त्वजिज्ञासुना एतावद् एव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां आत्मनः जिज्ञास्यम् ॥६॥
अर्थ - जे नेहेमी सर्वदा सर्वठिकाणी असते ते आत्मतत्त्व होय. तत्त्वजिज्ञासूनी अन्वयव्यतिरेकाच्या साहाय्याने (अन्वय - सर्व ठिकाणी असते. व्यतिरेक - कोठे असते कोठे नसते.) ते जाणून घ्यावे.

तत्त्वजिज्ञासीं तत्त्वज्ञानें । अन्वयें सर्वत्र मज भजणें ।

व्यतिरेकें मज जाणणें । अविकारपणें तें ऐक ॥७७॥

जे ज्ञानी तत्त्वाची जिज्ञासा करतात व तत्त्वरूप होतात, ते अन्वयाने माझेच सर्वत्र भजन करतात. एका मलाच पाहतात. म्हणून आता अन्वय कसा व मी कसा विकारी नाही, माझ्याहून जग कसे वेगळे आहे हा व्यतिरेक ऐक. ॥७७॥

सृष्टि आदि मी स्वयंभू असें । सृष्टिरूपें मी स्वयें आभासें ।

सृष्टीचे निःशेष नाशें । म्यां उरिजे अविनाशें अविकारित्वें ॥७८॥

सृष्टीच्या अगोदर मी नित्यत्वाने असतो. सृष्टीच्या रूपाने माझाच आभास होतो. सृष्टीचा नाश झाल्यानंतरही मीच अविनाशी, अविकारी असा एकटा उरतो.॥७८॥

अन्वय जाणणें जयातें। वस्तूपासोनि तत्त्वे समस्ते।

उपजती तद्रूप निश्चितें। कार्यकारणत्वे अभिन्न।॥७९॥

अन्वय म्हणजे तरी काय? तर एका ब्रह्मवस्तूपासून पंचभूते व सर्व सृष्टी निर्माण झाली आणि ज्याच्यापासून जे निर्माण होते ते तद्रूपच असते. एक कारण व दुसरे कार्य अशी भिन्नता अज्ञान्याला असते. कारणाचा कार्यात समावेश असतो. यासाठी उदाहरण -

श्वानारूढ खंडेरावो। सुवर्णाचा करविला पहाहो।

तेथें पहातां श्वान आणि देवो। सुवर्णान्वयें अभिन्न।॥८०॥

श्वानावर आरूढ असलेल्या खंडोबाची सोन्याची मूर्ती केली. या मूर्तीत खंडोबा आणि श्वान यामध्ये सोन्याहून दुसरे काहीही नाही. म्हणून खंडोबा आणि श्वान यात सुवर्णाचा अन्वय आहे व त्यादृष्टीने दोघात काहीच फरक नाही.॥८०॥

जेवीं तांब्याचा केला नाग। फणा पुच्छ मध्यभाग।

पहातां तांबेचि सर्वांग। तेवीं अन्वयें जग मद्रूप सर्व।॥८१॥

जसा तांब्याचा नाग केला तर त्याचा फणा, शेपटी व मध्यशरीर या सर्वांमध्ये फक्त तांबेच असते. तसा मी अन्वयरूपाने या सृष्टीत भरून राहिलेले आहे.॥८१॥

पेरिजे उंसाचीं पेरिं बरवीं। ते उंसपणें विरूढें हिरवीं।

कांडोकांडीं निजस्वभावीं। वाढती आघवी उंसरूप।॥८२॥

उसाचे पेर जमिनीत पेरले असता त्यापासून ऊसच तयार होतो. तो प्रत्येक पेरात सारखाच गोड असतो व उसरूपानेच वाढतो.॥८२॥

तेवी वस्तूपासोनियां जाण। माया महत्त्व चिद्धन।

भूतें भौतिकें चिद्रूप पूर्ण। हें अन्वयलक्षण विरंची।॥८३॥

त्याप्रमाणे ब्रह्मवस्तूपासून माया, महत्त्व इ. भूतभौतिक पसारा निर्माण झाला. ही सारी ब्रह्मरूपच आहेत. हाच ब्रह्मत्त्वाचा 'अन्वय' होय असे विधात्या, तू लक्षात घे.॥८३॥

जेवीं घृताचिया कणिका। घृतेंशी नव्हती आणिका।

तेवीं भूता आणि भौतिका। वेगळीक देखा मजसी नाही।॥८४॥

तुपातील बारीक कण हे तुपापासून वेगळे नसतात, त्याप्रमाणे पंचभूते आणि त्यांच्यापासून निर्माण झालेला भौतिक पसारा यांचे अस्तित्व माझ्याहून वेगळे नाही.॥८४॥

भगवद्भक्तीनेच माझी प्राप्ति

ऐशिया अन्वयस्थिती। भावें करिता भगवद्भक्ती।

मी परमात्मा सर्वभूतीं। भजतां माझी प्राप्ती मद्भक्तां सुगम।॥८५॥

अत्यंत भावपूर्ण अन्तःकरणाने, श्रद्धेने माझी भक्ती केली असता अशी अन्वयाची स्थिती भक्ताला प्राप्त होते. अनन्य श्रद्धेने माझे भजन केले असता माझ्या भक्तांना मी सहजपणे प्राप्त होतो.॥८५॥

सर्वभूतीं भगवद्भजन। हें अंतरीचें गुह्य साधन।
तो मज पढियंता संपूर्ण। जो भूतें चिद्घन सदा देखे॥८६॥

सर्वाभूती आत्मभाव ठेवणे हे अंतरंग साधन आहे. जो सत्-चित्-आनंदरूप अशा आत्म्याला सर्व भूतमात्रांमध्ये पाहतो, तोच मला अत्यंत प्रिय असतो.॥८६॥

जो भूतें देखे चैतन्यघन। त्यासि मी परमात्मा आपण।
जिवें करीं निंबलोण। त्याहूनि आन मज प्रिय नाही॥८७॥

जो मला एकालाच सर्व भूतांत पाहतो, त्याच्यावरून मी परमात्मा स्वतः निंबलोण उतरून टाकतो. त्याच्याशिवाय मला इतर कोणी प्रिय नाही.॥८७॥

तो जेऊती वास पाहे। तो तो पदार्थ मी होतु जाये।
तो जेथें जेथें ठेवी पाये। ते धरा मी होये धरणीधरू॥८८॥

तो ज्या ठिकाणी राहतो, जे जे पदार्थ पाहतो, ज्याचा वास घेतो, हात लावतो, तो तो पदार्थ मीच होतो. तो जेथे जेथे पाय ठेवतो, ती पृथ्वीही, पृथ्वीला धारण करणारा मीच होतो.॥८८॥

अन्वयभक्तीचें महिमान

अन्वयस्थितीच्या भक्तिपरतें। मज आन नाही पढियंतें।
मजवेगळे न देखे आपणातें। मद्रूप जगातें चिदन्वयें देखे॥८९॥

अन्वयस्थिती साधल्यानंतर जी भक्ती होते, त्या ज्ञानोत्तर भक्तीशिवाय मला अन्य काही प्रिय नाही. जो स्वतःलाही माझ्याहून वेगळे पाहत नाही, जगातही माझेच स्वरूप पाहतो, असा भक्त चित्चा विलास या विकसित दृष्टीने जगाकडे पाहतो.॥८९॥

नंद यशोदा श्रीकृष्ण। गोकुळें तीं मृत्तिका पूर्ण।
तेवीं नामरूपविकारगुण। जग संपूर्ण चिन्मात्र॥९०॥

मातीची गोकुळे केली. त्यात नंद, यशोदा, श्रीकृष्ण, गाई, वासरे गोप, गोपी हे सर्व दाखविले. पण फक्त नाम व रूप यामुळे त्यांच्यात भिन्नत्व दिसते. या सर्वांना धारण करणारी फक्त मातीच असते. याचप्रमाणे या जगतात अंतर्बाह्य मीच व्यापून आहे.॥९०॥

जें जें तत्त्व उपजें जाण। मायामहत्तत्वादि तिन्ही गुण।
तें तें देखिजे चैतन्यघन। अन्वयभजन या नांव॥९१॥

सृष्टीनिर्मितीच्या वेळी माया, महत्तत्त्व, सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण व इतरही जे जे तत्त्व उत्पन्न होते, ते सर्व चैतन्यरूपच आहेत, सर्व जग चैतन्यमय आहे अशा दृष्टीला 'अन्वयभजन' असे म्हणावे.॥९१॥

ऐशियापरी भगवद्भजन। सभाग्य पावती सज्ञान।
ते भक्तिलागीं मी आपण। श्रीनारायण स्वयें विकलों॥९२॥

अन्वयाची दृष्टी विकसित झाल्यानंतरही जो अखंड माझे सगुणरूपात भजन करतो, तो पूर्ण ज्ञानी असतो. अशा भाग्यवंताच्या हाती मी स्वतः विकला जातो, त्याचा दास होतो.॥९२॥

ऐसें निःसीम ज्यांचें भजन। ते भक्त मजही पूज्य पूर्ण।
श्रीसमवेत मी आपण। त्यांचें श्रीचरण स्वयें वंदी॥९३॥

ज्यांच्या भक्तीला देश काळाच्या सीमा राहिलेल्या नाहीत, अहोरात्र जे माझे भजन करतात, ते भक्त

मलाही प्रिय, पूजनीय असतात. (मग याहीवरी पार्था। माझिया भजनीं आस्था। तरी तयातें मी माथां। मुकुट करी।। ज्ञा. १२-२१४) लक्ष्मीसमवेत मी त्यांच्या चरणांना वंदन करतो.।।१३।।

माझिया भक्तांची महती। मी स्वयें जाणें श्रीपती।

कां जे माझिये भक्तीची पूर्णप्राप्ती। भक्त जाणती भावार्थी।।१४।।

माझ्या भक्तांचे महत्त्व मी लक्ष्मीपतीच फक्त जाणू शकतो. किंवा माझ्या भक्तीला पूर्णपणाने प्राप्त करू इच्छितात असे भक्तच भक्तीतील खरा भाव जाणू शकतात.।।१४।।

ऐसिया अन्वयप्रतीतिकरी। भक्त सामावले मजभीतरीं।

मीही अनन्य आवडीकरी। भक्तसबाह्याभ्यंतरीं स्वानंदे नांदे।।१५।।

असा अन्वय साधल्याने भक्त माझ्या निर्गुण निराकार स्वरूपात पूर्णपणे सामावून जातो. मी सुद्धा अतिशय आनंदाने भक्तांच्या अंतर्बाह्य वास करतो.।।१५।।

अन्वयें जे अवलोकन। या पदाच्या पोटीं भगवद्भजन।

स्वयें बोलिला श्रीनारायण। तेंचि म्यां व्याख्यान सविस्तर केलें।।१६।।

अन्वय दृष्टी प्राप्त झाल्यानंतरही भगवंताचे भजन कसे होऊ शकते याचे सविस्तर वर्णन श्रीभगवंतानी केले, तेच मी तुम्हाला विस्ताराने सांगितले.।।१६।।

मागा स्वमुखें श्रीपती। बोलिला होता ब्रह्मयाप्रती।

सांग सांगेन भगवद्भक्ती। तेचि ये श्लोकार्थीं विशद केली।।१७।।

भगवंतांच्या भक्तीचे स्वरूप पूर्णपणे सांगेन असे श्रीपती सुरुवातीलाच ब्रह्मदेवाला म्हणाले होते. तेच येथे वर्णन केले आहे.।।१७।।

तत्त्वजिज्ञासुलागीं जाण। स्वरूपप्राप्तीचें निजसाधन।

देवो बोलिला भगवद्भजन। तेंचि निरूपण म्यां प्रगट केलें।।१८।।

ज्यांना ब्रह्मतत्त्वाविषयी जिज्ञासा निर्माण होते, त्यांना ते स्वरूप प्राप्त करून घेण्याचा भक्तिमार्ग भगवंतानी सांगितला आहे व तो मी मराठी भाषेत येथे मांडला.।।१८।।

व्यतिरेकाचें लक्षण

ऐसिया अन्वयभक्ती। अतिसुगम माझी प्राप्ती।

आतां व्यतिरेकाची स्थिती। ऐक प्रजापती सांगेन।।१९।।

अशा अन्वयभक्तीने माझी प्राप्ती सहज होते. हे विधात्या, आता व्यतिरेकाची पद्धती सांगतो.।।१९।।

कारणापासोनि कार्य अभिन्न। या नांव अन्वय जाण।

कार्य मिथ्या सत्य कारण। ते व्यतिरेक लक्षण विधातया ऐक।।६००।।

कारणापेक्षा कार्य अभिन्न असणे, दोन्ही एकरूप असणे याला 'अन्वय' असे म्हणतात. कार्य मिथ्या असणे व कारण सत्य असणे हे दोघातील भिन्नपणाचे, व्यतिरेकाचे लक्षण आता ऐक.।।६००।।

दोरा अंगीं सर्पाकारू। भासोनि निमाला भयंकरू।

तो नातळतां सर्पविकारू। दोरू तो दोरू जैसा तैसा।।१०१।।

दोराच्या ठिकाणी मंद अंधारामुळे भयंकर विषारी असा सर्प भासतो. पण प्रत्यक्षात दोर काही सर्प होत

नाही. तेथे फक्त दोरच असतो.॥०१॥

तेवीं जगाची उत्पत्ति स्थिती। लय पावती प्रळयांती।

माझिया स्वरूपाप्रती। विकारवदंती असेना॥०२॥

त्याप्रमाणे जगाची उत्पत्ती, स्थिती व प्रलय माझ्याच ठिकाणी भासतात. माझ्या स्वरूपात ते भासले तरी मला ते विकार नाहीत. मी जसाच्या तसा आहे.॥०२॥

सुवर्णाचे अलंकार। जेवीं करविले नानाप्रकार।

मोडून करितां एकाकार। निखळ भांगार घडमोडीरहित॥०३॥

सुवर्णाचे नाना प्रकारचे अलंकार केले जातात. ते मोडून पुन्हा सोन्यात रूपांतर केले असता अलंकार घडवणे व अलंकार मोडणे या दोन्ही क्रियांनी रहित असे निखळ सोनेच असते.॥०३॥

तेवीं प्रपंचाची घडमोडी। माझिया स्वरूपां नलगे वोढी।

संचली निजानंदगोडी। व्यतिरेक परवडी या नांव विधातया॥०४॥

त्याप्रमाणे प्रपंचाची उत्पत्ती व लय यांनी माझ्या स्वरूपात काही बदल होत नाही. माझ्या निर्गुण रूपाची गोडी जशीच्या तशीच राहते. याला आत्मस्वरूपात प्रपंचाचा व्यतिरेक असे म्हणतात.॥०४॥

लेणें घडितां सोनें न घडे। लेणें मोडितां सोनें न मोडे।

तेवीं माझ्या स्वरूपाकडे। न पडे सांकडें प्रपंचाचें॥०५॥

सोन्याचा अलंकार बनवला असता सोने नव्याने घडत नाही किंवा दागिना मोडला असता सोने मोडले जात नाही. त्याप्रमाणे प्रपंच असला किंवा प्रलयात तो नाहीसा झाला तरी माझ्या निराकार स्वरूपात काही बिघाड होत नाही.॥०५॥

स्वरूपां स्वरूपस्थिती पाहतां। प्रपंच येक झाला होता।

तो लया गेला काळसत्ता। हे कथावार्ता असेना॥०६॥

ब्रह्मस्वरूप स्थितीतून पाहू गेले असता प्रपंच झाला होता, तो काळाच्या सत्तेने विलयास गेला हे बोलणे संभवत नाही. ब्रह्माच्या दृष्टीने प्रपंचाला किंवा मायेलाही अस्तित्वच नाही.॥०६॥

माया महत्त्व तिन्हीगुण। भूत भौतिकादि जन्मनिधन।

होतां न मोडे पूर्णपण। हें मुख्य लक्षण व्यतिरेकाचें॥०७॥

माया, महत्त्व (अव्यक्त), त्रिगुण व त्यांच्यापासून भूत-भौतिक प्रपंच निर्माण झाला किंवा लय पावला तरीही स्वरूपाचे पूर्णपण मोडत नाही. त्यात खंड येत नाही. हाच त्यांचा आत्म्यात व्यतिरेक होय.०७

आणीकही साधारण। स्थूल व्यतिरेकलक्षण।

भूतीं भूतें होती लीन। सकारण तें ऐका॥०८॥

व्यतिरेकाचे आणखी एक उघड असे साधारण लक्षण ऐक. एक भूत दुसऱ्या (त्याचे कारण असलेल्या) भूतात विलीन होते. त्यांचा परस्परात व्यतिरेक असतो.॥०८॥

ज्याचें जेथोनि जन्मस्थान। तें भूत तेथें होय लीन।

हें महाभूत परी लीन। होय सकारण महाकारणीं॥०९॥

पंचभूतापैकी ज्या भूताचा जेथून जन्म आहे, तेथेच ते लय पावते. सर्वात सूक्ष्म, सर्व भूतांचे कारण असे असे आकाशही आपल्या तन्मात्रात लीन होते.॥०९॥

प्रथम गंधु दुसरा स्वादू। रूप स्पर्श पांचवा शब्दू।

हा परस्परें उपमर्दू। होय निर्द्वंद्व कारणांमार्जीं॥६१०॥

शब्द व शब्दापासून निर्माण झालेल्या स्पर्श, रूप, रस व गंध, (आकाश, वायू, अग्नी, आप, पृथ्वी) या पंचतन्मात्रा उलट क्रमाने आपल्या कारणात म्हणजे मायेत लीन होतात.॥६१०॥

तें कारणही आपण। महाकारणी होय लीन।

तेव्हां दुजें ना एकपण। स्वरूप परिपूर्ण पूर्णत्वे॥११॥

हे कारणही जेव्हा महाकारणात लीन होते त्यावेळेस द्वैत जाऊन अद्वैत पूर्णत्वाने शिल्लक राहते.॥११॥

त्या परिपूर्ण स्वरूपासी। प्रपंच जडला दिसे अंगेसी।

तो ठाऊका नाही त्यासी। जेवीं शुक्तिकेसी रजताकारू॥१२॥

जसे शिंपलीवर भासणाऱ्या चांदीविषयी शिंपलीला काहीही माहित नसते तसे त्या परिपूर्ण अशा ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी प्रपंचाची निर्मिती, स्थिती व विलय झाला असे वाटते पण त्याच्या अधिष्ठानावर घडणाऱ्या प्रपंचाच्या घडामोडीविषयी त्याला काहीच माहिती नसते.॥१२॥

शिंप शिंपणें असे। भ्रंतासि तेथें रूपें दिसें।

तेवीं वस्तुपणें वस्तु असे। प्रपंच भासे जडमूढां॥१३॥

भ्रम झालेल्या मनुष्याला शिंपीवर शिंपीऐवजी चांदी भासू लागते पण तेथे शिंपली जशीच्या तशी असते. त्याप्रमाणे अज्ञानी व मोहित जीवाला ब्रह्मवस्तूऐवजी प्रपंच भासतो पण वस्तूत काही फरक पडलेला नसतो.॥१३॥

वस्तू परमानंदें शुद्ध बुद्ध। तेथें अविवेकी अतिमंद।

देखती भूतभौतिकादि भेद। जेवीं कां अगाध गंधर्वनगर॥१४॥

ब्रह्मवस्तू स्वरूपाने विमल, शुद्ध, अखंड अशी आहे. अविवेकाने जड-मूढाला भूतांचे व भौतिक पदार्थांचे भेद दिसू लागतात. हे भेद गंधर्वनगराप्रमाणे केवळ आभासिक असतात.॥१४॥

यापरी मिथ्या मायिक संसार। वस्तु नित्यानंद निर्विकार।

हा व्यतिरेक शुद्ध सादर। जाण साचार परमेष्टी॥१५॥

याप्रमाणे वस्तू नित्य, निर्विकार, आनंदस्वरूप आहे. तिच्यावर हा मायिक संसार भासू लागला. त्या ब्रह्मवस्तूत संसार नाही. संसाराचा हा व्यतिरेक हे विधात्या! तू समजून घे.॥१५॥

प्रपंच एक झाला होता। हे स्वरूपीं मिथ्या वार्ता।

पुढें होईल मागुता। हेंही सर्वथा असेना॥१६॥

प्रपंच म्हणून काही झाला होता किंवा पुढे एखादा होईल हे बोलणेही मिथ्याच आहे कारण स्वरूपात काही बदल घडत नाही.॥१६॥

ऐसा लक्षितां व्यतिरेक। जगीं मी एकुला एक।

या एकपणाचा गणक। नाही आणिक गणावया॥१७॥

व्यतिरेकाने जगत् बाजूला केले असता या जगात मीच एकटा एक आहे. या एकपणाची गणना करायला दुसरा कोणीही नाही.॥१७॥

आहाचवाहाच विचारितां। हा व्यतिरेक न ये हातां।

गुरुकृपेवीण तत्त्वतां। येथिच्या अर्था प्राप्ती नव्हिजे॥१८॥

वरवर विचार करून जगतासंबंधी मिथ्यात्वनिश्चय करणारी ही व्यतिरेकी पद्धत साधत नाही. याचे संपूर्ण फल हवे असेल तर श्रीगुरुकृपा अनिवार्य आहे.॥१८॥

अन्वय माझी पूर्ण भक्ती। व्यतिरेक शुद्धस्वरूपस्थिती।

साधक जे स्वयें साधिती। त्यांसि स्वरूपप्राप्ती अविनाशी॥१९॥

व्यतिरेकाने साधना, अभ्यास करून शुद्ध आत्मस्थिती साधून घ्यावी त्याच्याशी एकरूप व्हावे. हे साधल्यानंतर तेच ब्रह्म सगळीकडे आहे असा अन्वय जाणून भक्ती करावी. जे साधक स्वतः हे सर्व साध्य करतात, त्यांना अविनाशी ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती होते.॥१९॥

येणें अन्वयव्यतिरेकें पाहीं। निजात्मता ठेविल्या ठायीं।

तिसी प्रळयकाळें कहीं। व्ययो नाहीं विधातया॥६२०॥

अशा अन्वय-व्यतिरेक दृष्टीने पाहू गेले असता परमात्मा जेथल्या तेथे, जसाच्या तसाच आहे. सृष्टीचा प्रलय झाला तरी त्याच्यात काही कमी होत नाही.॥६२०॥

अन्वयव्यतिरेकाचें सूत्र। साधूनि साधक पवित्र।

स्वयें जाले वस्तु चिन्मात्र। सर्वदा सर्वत्र अविनाश॥२१॥

व्यतिरेक पद्धतीने साधना करून अन्वयाची दृष्टी प्राप्त करून घ्यावी. अशी दृष्टी प्राप्त झाल्याने साधक सर्व दोषांपासून मुक्त होतो व ब्रह्मच झाल्याने पवित्र होतो. तो सदा, सर्वत्र, समपणाने व्यापून असलेले अविनाशी तत्त्वच होऊन जातो.॥२१॥

एवं अन्वयव्यतिरेकयुक्तें। साधनमहाराजपंथें।

विसरोनि वेगळेपणातें। मदैक्यातें साधक येती॥२२॥

सर्व मार्गात प्रशस्त असलेल्या अन्वयव्यतिरेकाच्या या मार्गाने, स्वतःचा वेगळेपणा विसरून, साधक माझ्याशी ऐक्य पावतो.॥२२॥

‘ऐक्या येती’ हें बोलणें। बोलतां दिसे लाजिरवाणें।

तें सर्वदा माझेनि पूर्णपणे। परिपूर्ण असणें स्वानंदें॥२३॥

‘ऐक्य पावतो’ हे बोलणे सुद्धा संभवत नाही. ते मुळातच माझ्या पूर्णपणाने स्वानंदी व पूर्णरूप असतात.॥२३॥

येणें पूर्ण परमानंदें। जीवभाव स्वयें उपमर्दें।

लाजोनियां निमिजे भेदें। स्वानंदबोधें निजयोगी॥२४॥

परिपूर्ण स्वानंदाचा अनुभव योग्याला आल्यावर त्याचा जीवभाव पूर्णपणे नाहीसा होतो. फक्त देहामुळे तो आणि मी वेगळा दिसतो. अन्यथा आमच्यात भेद नसतोच.॥२४॥

सिंधूमार्जी सैंधवाचा खडा। पडोनि होय सिंधुएवढा।

तेवींचि अन्वय-व्यतिरेकें होडा। योगी धडफुडा मीचि होये॥२५॥

मिठाचा खडा समुद्रात पडला असता तो विरघळतो व समुद्ररूपच होतो. त्याप्रमाणे अन्वय-व्यतिरेकाच्या माध्यमातून साधना करणारा योगी मद्दरूपच होतो.॥२५॥

जैसा कल्लोळ सागरीं। तैसा योगी मजमाझारीं।

वर्ततांही देहाकारीं। मज बाहेरी रिघों नेणें।।२६।।

तरंग जसा वेगळा आकार व नाव असले तरी सागररूपच असतो त्याप्रमाणे माझ्याशी योग साधलेला योगी असतो. देहाने तो व्यवहार करतांना दिसला तरी तो माझ्यापासून वेगळा नसतो. देहाने होणारा त्याचा व्यवहारही 'देह व जग मिथ्या आहे' या दृढनिश्चयात, माझ्या अनुसंधानात होतो.।।२६।।

हे ऐक्यतेची योगयुक्ती। वेदशास्त्रां संमती।

तुवां अनुष्ठावीं सुनिश्चिती। हें माझें हृदती अतिगुह्य।।२७।।

वेदशास्त्राला मान्य असणाऱ्या या माझ्याशी ऐक्य पावण्याच्या पद्धतीचा तू अवलंब कर. हे माझ्या हृदयातील अतिशय गुप्त रहस्य मी तुला सांगितले आहे.।।२७।।

ऐसें गुह्य ज्ञान पुरुषोत्तमं। निष्कामकामकल्पद्रुमं।

स्वमुखें सांगिजे आत्मारामें। कृपासंभ्रमें स्वयंभूसी।।२८।।

असे गुह्य असलेले ज्ञान स्वतः भगवंतांनी सांगितले. ज्यांच्यामुळे काम निष्काम होतो, अशा नारायणांनी कृपा केली व विधात्यास हे ज्ञान सांगितले.।।२८।।

श्लोक ३६, चतुःश्लोकीतील ७ --

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना।

भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्।।७।।

अन्वय - भवान् परमेण समाधिना एतद् मतं समातिष्ठ। कल्प-विकल्पेषु कर्हिचित् न विमुह्यति।।७।।

अर्थ - ब्रह्मदेवा, तू श्रेष्ठतम समाधीच्या योगाने ह्या सिद्धान्तावर निष्ठा ठेव. यामुळे कोणत्याही कल्पामध्ये तुला कधीही मोह (भ्रम) होणार नाही.

ह्या परमगुह्यज्ञानार्था। म्यां सांगितलें निजात्ममता।

येणें मत्तें समस्ता। सृजी मी अलिप्तता ब्रह्मांड कोटी।।२९।।

हे परमगुह्य असलेले ज्ञान, हा सिद्धांत मी तुला सांगितला. याच्या साहाय्यानेच अलिप्त राहून अनंत कोटी ब्रह्मांडांची मी रचना करतो.।।२९।।

मी अव्यक्तपणें व्यक्तीतें धरीं। मी निर्गुणपणें गुणकार्य करीं।

मी निःसंग येणें मत्तें करीं। अंगावरी जग व्यालों।।६३०।।

मी अव्यक्त असूनही व्यक्ताला धारण करतो, निर्गुण असलो तरी गुणरूपी कार्य करतो तसेच निःसंगपणाने माझ्या स्वरूपावर या जगास जन्माला घालतो.।।६३०।।

नवल या मताची मातू। मी निजांगेंवीण जग होतू।

अव्यक्तही व्यक्तिआंतू। न रिघोनि रिघें।।३१।।

हे किती नवल आहे पहा! मी मूर्त नसतांनाही जग होतो. मी अव्यक्त असूनही प्रत्येक जीवमात्राच्या माध्यमातून व्यक्त होतो.।।३१।।

या मताचेनि निजनेटे। मी नामरूपीं अवघा वेठें।

परी नांवरूपाआंतुवटे। आणुमात्र न पालटें स्वरूप माझें।।३२।।

या कारणानेच मी रूपाला येतो व नामांनी संबोधला जातो. परंतु नामे व रूपे आली आणि गेली तरी माझ्या स्वरूपात पालट होत नाही. माझ्या निर्गुण-निराकारतेत बदल होत नाही.॥३२॥

येणें मते मी महाशून्य जालों। शून्यस्वरूपेंसी आकारलों।

अतींद्रिय इंद्रियें व्यालों। विऊनि ठेलों वांझोटा मी॥३३॥

याच पद्धतीने मी 'महाशून्य' या विशेषणाने संबोधला जाऊ लागलो. मी वास्तविक तिन्ही कालात आहेच पण 'काही नाही' अशा शून्यावस्थेतही मीच आहे. मी स्वतः इंद्रियांच्या पलीकडील असूनही इंद्रिये निर्माण केली. सर्व सृष्टी जन्माला घालूनही मी वांझोटाच राहिलो.॥३३॥

मी विदेहपणें देह धरी। मी अचक्षुपणें डोळे धरीं।

मी अकर्ता सर्व कर्म करी। या मतमुद्रेवरी विरिंची॥३४॥

याच रीतीने हे विधात्या, मी विदेह असूनही नाना देह धारण करतो. मला डोळे नाहीत पण मी प्राणिमात्रांमध्ये त्यांच्या डोळ्यांनी बघतो व अकर्ता असूनही सर्व कर्म करतो.॥३४॥

मज अश्रोत्रा येणें श्रवण। मज अगोत्रा येणें गोत्रपण।

मज आघ्रया येणें घ्राण। मज अचळा चळपण या मतमुद्रा॥३५॥

तसेच मला कान नसताना श्रवण घडते, मला गोत्र नसताना मी अवतार घेतो तेव्हा गोत्र स्वीकारतो. मला वास्तविक नाक नाही पण मी वास घेतो व तत्त्वतः मी अचळ असताना हालचाल करतो असे समजले जाते. (तैसे अश्रवणा श्रोत्र। मज अचक्षुसी नेत्र। अगोत्रा गोत्र। अरूपा रूप॥ ज्ञा. ९-१६०).॥३५॥

मज निरसा येणें रसन। मज अभोक्त्या येणें भोजन।

मज निःशब्दा येणें गायन। मज अमना मन येणें कल्पनारहित॥३६॥

मला देह नसल्याने रसन नाही पण तरी मी रस चाखतो असे वाटते, मी अभोक्ता आहे पण मी भोग घेतो असे समजतात. मी शब्दांचेही मूळ आहे व त्यामुळे निःशब्द आहे पण तरीही मी गातो असे म्हणतात. आणि कल्पना करण्यासाठी वास्तविक मला मनही नाही पण तरीही मी मनाने संकल्प करतो असे समजतात.॥३६॥

मी अजन्मा येणें जन्म धरीं। मी अकर्मा येणें कर्म करीं।

मी अनामा येणें नाम धरीं। या मताची थोरी माझी मीचि जाणें॥३७॥

वास्तविक अजन्मा असून जन्मास येतो, अकर्ता असून कर्म करतो, नामरहित असून विशिष्ट नाम धारण करतो. ही माझी थोरवी माझा मीच जाणू शकतो. हा अनुभव फक्त मीच घेऊ शकतो.॥३७॥

मज अब्राहूसि येणें हस्त। मज अचरणा येणें चरण होत।

मज अगम्या गमन होत। आप आपल्यांत येणें मतमुद्रा॥३८॥

मी निरवयव असतांना मला हात, पाय इ. आहेत व मी हालचाल करू शकतो असे म्हटले जाते, याचे रहस्य फक्त मीच जाणू शकतो.॥३८॥

या मतयुक्तीचेंनि समसाम्यें। मी न जन्मोनि जन्में।

तिर्यग्योनी मत्स्यशूकरादिकूर्मे। हे अवतार संभ्रमें पुराणीं वर्णिजे॥३९॥

मी निराकार, निरवयव, निर्गुण असतांनाही अशा प्रकारे कल्पनेच्यामुळे मला नित्याला जन्म येतो असे वाटते. या भ्रमामुळे पुराणांमध्ये माझे तिर्यक् योनीतील मत्स्य-कूर्म-वराहादी अवतारांचे वर्णन केले

आहे.॥३९॥

या मताचेंनि निजबळें। माया आपधाकें पळे।

द्वैत निर्दाळितां या मताभिमेळें। मी अकळ आकळे या मतामार्जीं॥६४०॥

या अद्वैत अनुभवाचा मायेला धाक वाटून ती पळून जाते. आपले कार्य आवरते घेते. द्वैताचा निरास होतो व पंचज्ञानेंद्रियांनी आकलनात न येणारा मी अनुभवाच्या कक्षेत येतो.॥६४०॥

नवल या मताचा परिपाकु। मी एकचि होय अनेकु।

अनेकीं मी येकला येकू। हा मतविवेकू अतर्क्य॥४१॥

श्रुतीत सांगितलेल्या अद्वैत सिद्धांताचे हेच वैशिष्ट्य आहे. मी एकटाच असताना मी नाना रूपांनी कसा प्रगट होतो व त्या अनेक रूपांतही मीच फक्त कसा असू शकतो ही अतर्क्य गोष्ट ह्या सिद्धांतात स्पष्ट केली आहे.॥४१॥

या मताचें सामर्थ्य

अभिनव या मताची थोरी। मी एक विस्तारें नानापरी।

परी एकपणाच्या अंगावरी। नाहीं दुसरी चीर गेली॥४२॥

अद्वैताच्या नवल वाटण्यासारख्या सिद्धांताची थोरवी अशी आहे की, मी एकटा असून नाना आकारांनी कसा विस्तार पावतो व विविध आकारांनी माझा एकपणा कसा भंगत नाही हे तेथे स्पष्ट सांगितले आहे.॥४२॥

या मताचेनि महायोगें। निजले ठायीं मी जागें।

जागाही निजें, निजोनि जागें। यापरी दाटुगें मत हें माझें॥४३॥

या जीवब्रह्मैक्य योग साधून देणाऱ्या सिद्धांताप्रमाणे, अज्ञानी जीव माझे स्वरूप जाणण्याच्या बाबतीत निजलेले असले तरी मी जागा असतो. संत, सत्पुरुष व्यावहारिक दृष्ट्या निद्रेत असले तरी माझ्या अनुभवाच्या स्थितीने जागे असतात.॥४३॥

हे मत कशांनेंही प्राप्त होत नाहीं.

हें मत नातुडे अष्टांग योगें। हें मत नातुडे महायोगें।

हें मत नातुडें स्वर्गभोगें। शिखात्यागे नातुडे मत॥४४॥

अद्वैताचा अनुभव अष्टांगयोगाने, यज्ञ-यागाने किंवा स्वर्गभोगाने येत नाही. तसेच केवळ संन्यासाश्रम स्वीकारूनही येत नाही.॥४४॥

हें मत नातुडे तपें। हें मत नातुडे मंत्रजपें।

हें मत नातुडे दिगंबररूपें। शास्त्रपाठें आटोपे नव्हें तैसें॥४५॥

अनेक तपांनी, खूप मंत्रजप केला, विवस्त्र राहिले अथवा अनेक शास्त्रांचे पाठ पाठांतर केले तरी त्याने हा अनुभव येत नाही.॥४५॥

हें मत नाटोपे वेदाध्ययनें। हें मत नाटोपे महाव्याख्यानें।

हें मत नाटोपे महादानें। बैसतां धरणें नाटोपे मत॥४६॥

तसेच वेदाध्ययन केले, प्रवचने दिली, अनेक दाने दिली किंवा देवासमोर धरणे धरून बसले तरी त्याने

हा अनुभव येत नाही.॥४६॥

हे मत नाटोपे स्वधर्माचारें। हे मत नाटोपे बहुधा विचारें।

हे नाटोपे तीर्थसंभारें। मतमतांतरें नाटोपे हें॥४७॥

स्वधर्माचे उत्तम आचरण केले असता, अद्वैतसिद्धांतावर चिंतन केले असता, तीर्थयात्रा केल्या असता, अनेक मतमतांतरांचा ऊहापोह केला असता केवळ तेवढ्याने हा अनुभव येत नाही.॥४७॥

हे मत नाटोपे पढणी पढता। हे मत नाटोपे त्रिवेणीं बुडतां।

हे मत नाटोपे थोरें रडतां। जाणिव्हा चरफडितां नाटोपे हें॥४८॥

केवळ ग्रंथ पाठ करून त्या पाठांतराने किंवा त्रिवेणी संगमात स्नाने केल्याने, तो सिद्धांत कळावा म्हणून रडल्याने व कळला नाही म्हणून चरफडत बसल्याने अद्वैताचा अनुभव येत नाही.॥४८॥

हे मत नाटोपे वेदविधी। हे मत नाटोपे अष्टमहासिद्धी।

हे मत नाटोपे नानाछंदीं। हे जीवबुद्धीसीं नाटोपे॥४९॥

अद्वैतानुभव वेदात सांगितलेल्या विधि-निषेधांच्या किंवा योगमार्गातील अष्टमहासिद्धींच्या आवाक्यात येत नाही. वेदातील व ललित वाङ्मयातील छंदांमुळे ब्रह्माचे आकलन होत नाही. जीवाच्या बुद्धीच्याही आवाक्यात हा अनुभव येत नाही.॥४९॥

हे मत नाटोपे ध्येयध्यानें। हे नाटोपे दृढमौनें।

हे मत नाटोपे अनुष्ठानें। ज्याचें देखणें तोचि जाणें॥६५०॥

बराच काळ ध्येयाचे ध्यान करण्याने, मौन धारण करण्याने, अनेक अनुष्ठाने करण्यानेही हा अनुभव येत नाही. ही एकरूपता ज्याची तोच अनुभवू शकतो.॥६५०॥

हे मत नाटोपे घराचारीं। हे नाटोपे आश्रमांतरीं।

हे नाटोपे गिरिगव्हरीं। रिघतां कंदरीं नाटोपे मत हें॥६५१॥

घरात, संन्यास घेऊन किंवा वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून आश्रमात अथवा गिरीकंदरात राहिल्यानेही अद्वैतानुभव घेता येत नाही.॥६५१॥

हे मत नाटोपे सिद्धीसाठीं। हे मत नाटोपे करिता गोष्टी।

हे मत नाटोपे कपिलपीठीं। भेददृष्टीं नाटोपे॥६५२॥

अष्टमहासिद्धी हा अनुभव येण्यासाठी उपयोगी पडत नाहीत. केवळ ज्ञानाच्या गप्पा मारूनही हा मिळत नाही. सांख्यतत्त्वज्ञानातील भेददृष्टीनेही अद्वैतानुभव येत नाही.॥६५२॥

हे मत नाटोपे तीर्थवासीं। हे नाटोपे क्षेत्रसंन्यासीं।

हे नाटोपे वैराग्यासी। कामक्रोधासी न जिंकिता॥६५३॥

तीर्थक्षेत्री राहणाऱ्यांना किंवा क्षेत्रसंन्यासी होणाऱ्यांना अथवा कामक्रोधांना न जिंकता बळाने वैराग्य अंगी बाणवणाऱ्यांना हा अनुभव येत नाही.॥६५३॥

हे मत नाटोपे प्रयाग स्नानीं। हे नाटोपे महास्मशानीं।

हे नाटोपे गयावर्जनीं। कष्टतां त्रिभुवनीं नाटोपे मत॥६५४॥

प्रयागक्षेत्री स्नान केल्याने, स्मशानात वास केल्याने अथवा गयेला गेल्याने किंवा त्रिभुवनातील कोणतेही व कितीही कष्ट केल्याने हा अनुभव येत नाही.॥६५४॥

हैं नातुडे पृथिवी फिरतां। हैं नातुडे तीर्थे करितां।

हैं नातुडे ध्यान धरितां। साधनीं सर्वथा नातुडे हैं॥५५॥

पृथ्वी प्रदक्षिणा केल्याने, अनेक तीर्थक्षेत्रे फिरल्याने, ध्यान-धारणा किंवा अन्य कोणत्याही साधनाने अद्वैतानुभव येत नाही.॥५५॥

हैं मत नातुडे कथा ऐकतां। हैं नातुडे कथा करितां।

हैं नातुडे शास्त्रार्था। गुरुकृपेवीण हातां नये हैं मत॥५६॥

भगवंताची कथा ऐकून किंवा सांगून, शास्त्रार्थाचे विवेचन करून हा अनुभव येत नाही. श्रीगुरुकृपेशिवाय ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव कधीही येत नाही.॥५६॥

गुरुकृपेनेच फक्त हैं 'मत' लाभते

हैं मत नातुडे क्षीरसागरीं। हैं मत नातुडे वैकुंठशिखरीं।

हैं मत नातुडे सगुणसाक्षात्कारीं। साम्यसमाधीवरी गुरुकृपें लाभे॥५७॥

क्षीरसागरात बुडी दिल्याने, वैकुंठाच्या शिखरावर चढल्याने किंवा सगुणाचा अनुभव आल्याने अद्वैतानुभव येत नाही. तो फक्त श्रीगुरुंच्या कृपेमुळे साम्यावस्था प्राप्त होऊनच येतो.॥५७॥

विवेकवैराग्य यथाविधी। विषयविरक्ती निरवधी।

सर्वत्र होय समबुद्धी। तें गुरुकृपा प्रबोधी हे मतसिद्धी माझी॥५८॥

माझे असे मत आहे की साधकाच्या अंगी विवेक-वैराग्य व्यवस्थित स्थिरावल्यावर विषयांविषयी संपूर्ण विरक्ती अंगी बाणते. उपाधींचा त्याग घडतो व सर्व भूतमात्रांकडे पाहताना समबुद्धी विकसित होते. एवढे झाल्यावरच श्रीगुरुंच्या कृपाप्रसादाने हा बोध होतो.॥५८॥

विवेकाचें निजनेटीं। धडधडीत वैराग्य उठी।

विषयीची काढूनी कांटी। समाधिदृष्टी समसाम्य प्रगटे॥५९॥

विवेकाचा पाठपुरावा करून वैराग्य प्रखर होते. त्यामुळे मनातील विषयांचे काटे काढून फेकले जातात व सगळीकडे समत्वाने पाहिले जाऊन, एक भगवंतच सर्व सृष्टीत व्यापून आहे, अशा दृष्टीचा विकास होतो. ही समाधी अवस्था प्राप्त होते.॥५९॥

ऐशी सर्वत्र समबुद्धी। या नांव परमसमाधी।

ते समाधीवरी त्रिशुद्धी। माझ्या मताची सिद्धी गुरुकृपा लाभे॥६०॥

अशा सर्वत्र समबुद्धीच्या दृष्टिविकासाला परमसमाधी असे म्हणतात. अशी समाधी साधल्यास निश्चितपणे दृढ अपरोक्ष अनुभव श्रीगुरुकृपेने लाभतो. जीवन्मुक्त स्थिती, सहजसमाधी साधते.॥६०॥

सर्वत्र जे समसाम्यता। या नांव समाधी तत्त्वतां।

परी तटस्थादि काष्ठावस्था। समाधि सर्वथा नव्हे ब्रह्मा॥६१॥

हे ब्रह्मदेवा, सगळीकडे समबुद्धीने पाहणे याला समाधी अवस्था म्हणतात. पण देहाचा तटस्थपणा किंवा काष्ठावस्था म्हणजे समाधी नव्हे.॥६१॥

समाधिमाजीं जो तटस्थ। तो जाणावा वृत्तियुक्त।

वृत्ति असता समाधिस्थ। तें मी अनंत सत्य न मनी॥६२॥

जो काष्ठसमाधी, म्हणजे केवळ शरीर निश्चल राहिल अशी वृत्तिनिरोधरूपी समाधी साधतो, त्याची

वृत्ती शिल्लक आहे असे समजावे. ती ब्रह्मरूपात विलीन झालेली नसते त्यामुळे अशी 'समाधी' मी खरी समाधी समजत नाही.॥६२॥

मूर्च्छित वृत्ति असतां पोटीं। समाधि म्हणणें गोष्टी खोटी।

जेथ अहं सोहं विराल्या गांठी। ते समाधि गोमटी मी मस्तकीं वंदीं॥६३॥

वृत्तीचा केवळ निरोध केलेला असतांना त्या अवस्थेला समाधी म्हणता येत नाही. जेथे 'मी'पणा (अहं) व 'तू'पणा या दोन्ही गाठींना विराम मिळतो, तीच समाधी वंदनीय आहे.॥६३॥

ज्वर असतां नाडी आंत। आरोग्य स्नान तोचि घात।

तेवीं वृत्ति असतां समाधिस्थ। तो जाण निश्चित आत्मघाती॥६४॥

अंगात ताप असताना, एरवी आरोग्यदायी असणारे स्नान घातक ठरू शकते. तसे वृत्ती अजून शिल्लक असताना जी समाधी अवस्था प्राप्त होते व त्यात जो समाधान मानतो, तो साधक स्वतःचा घात करून घेतो.॥६४॥

सर्वभूतीं निजात्मता। तिसी पावोनि जाली सर्व समता।

ते बोलतीचालती समाधिअवस्था। मजही सर्वथा मानिली॥६५॥

सर्व भूतांमध्ये एकच आत्मरूप व्यापून आहे असा अनुभव येऊन समत्वाची दृष्टी स्थिरावली की तीच चालती बोलती समाधी अवस्था आहे. मलाही हीच समाधी अवस्था मान्य आहे.॥६५॥

ऐसी सर्वत्र समताबुद्धी। त्या नांव परमसमाधी।

ते म्यां तुज गुरुकृपें त्रिशुद्धी। यथाविधी प्रबोधिली॥६६॥

अशी सर्वत्र समबुद्धीने विकसित झालेली जी अंतःकरणाची स्थिती, तिलाच परमसमाधी म्हणतात असे निश्चित समज. ती अवस्था मी सदुरुकृपेने तुला सांगितली.॥६६॥

या समाधीच्या समदृष्टीं। संकल्पें सृजी ब्रह्मांडकोटी।

विकल्पें संहारितां श्रेवटीं। कर्तेपण पोटी उठों विसरे॥६७॥

हे विधात्या, या सहजसमाधी अवस्थेमध्ये सर्वत्र ब्रह्मदृष्टी ठेवून तू संकल्प करून अनंतकोटी ब्रह्मांडांची रचना कर. नंतर सृष्टीचा संहार करतानाही तसेच कर. तू या सृष्टीचा कर्ता आहेस हे विसरून जा. कर्तेपणाचा अहंकार होऊ देऊ नकोस.॥६७॥

निजसमाधी समसाम्यता। देखोनि पळाली देहअहंता।

तेथ मी एक सृष्टीचा कर्ता। या स्फुरणाची वार्ता स्फुरों के लाहो॥६८॥

साम्यावस्थेची समाधी अवस्था प्राप्त झाली असता देहाहंकार पूर्ण मावळून जातो. अहंकारलय झाला असता 'मी या सृष्टीचा कर्ता आहे' हे स्फुरण तरी कसे शिल्लक राहिल?॥६८॥

सिंधुमार्जीं पडिलें सैंधव घन। विरे तंव स्फुरे रवेपण।

तें विरालिया संपूर्ण। 'मी झालों जीवन' हेंहि न राहे॥६९॥

समुद्रात मिठाचा खडा पडला असता आधी खडा विरघळून कणपणा शिल्लक राहतो नंतर ते पाण्यात पूर्णपणे विरघळून जाते. त्यावेळी त्या खड्यास 'मी आता पाणीरूप झालो' हे स्फुरण देखील राहत नाही.॥६९॥

तेवीं मज एक होती बद्धता। आतां पावलों मुक्तता।

येहिविषींची कथावार्ता। तुज सर्वथा स्फुरेना॥६७०॥

त्याप्रमाणेच मी आधी बद्ध होतो (खडा), आता मुक्त झालो (कण) याचेही स्फुरण तुला राहणार नाही.॥६७०॥

ऐशीया पूर्णसमता। सृष्टी तुज करितां हरितां।

आंगीं न लागे मोहममता। सत्य सर्वथा स्वयंभू॥७१॥

अशा पद्धतीने पूर्ण समत्वाने सृष्टीची रचना तू केलीस व नंतर तिचा नाश केलास, तरी तिच्याविषयी मोह ममता तुला चिकटणार नाहीत. तू सत्य व स्वयंभू अशा ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूप राहशील. हे ब्रह्मदेवा, हे मी अगदी सत्य सांगत आहे.॥७१॥

देशकालस्वभावता। कल्पविकल्पमहाकल्पांता।

सृष्टिसर्जनाची मोहममता। तुज सर्वथा बाधीना॥७२॥

देश, काल, मर्यादेने किंवा अनेक कल्पे आली व गेली. अथवा महाप्रलय झाला तरी 'ही सृष्टी मी निर्माण केली' असा सृष्टी रचनेमुळे येणारा मोह व ममता यांची बाधा तुला होणार नाही.॥७२॥

हें मी तुज सांगो काये। अनुभव तूंचि पाहे।

जें तुज पूर्णत्व प्रकाशिलें आहे। तेथें होय नव्हे रिघेना॥७३॥

हा विषय मी आणखी किती सांगणार? तुझा तूच अनुभव घ्यावा हे बरे. ज्या पूर्णत्वाचा तुला अनुभव आला आहे, त्या अनुभवातून जगत्सत्यत्वबुद्धीत परत येणे शक्य नाही.॥७३॥

ब्रह्मदेव अहंकारशून्य पूर्णबोधयुक्त झाला

रोग गेलियाची लक्षणें। रोगी नेणें, वैद्य जाणे।

तेवीं ब्रह्मा सांडिला अभिमानें। हें नारायणें जाणितले॥७४॥

शरीरातील रोग पूर्णपणे गेला आहे हे रोगी जाणत नाही, तर वैद्य जाणतो. त्याप्रमाणे नारायणाने हे जाणले की ब्रह्मदेवाचा अभिमान पूर्णपणे गेला आहे.॥७४॥

लक्ष भेदितां धनुर्धरें। जेवीं कां निविजे निजकरें।

तेवीं ब्रह्मा निवटला अहंकारें। हें स्वयें श्रीधरें जाणितलें॥७५॥

धनुर्धराने लक्ष्याचे भेदन केले असता, त्या लक्ष्यास स्वतः हात लावून पाहतो व पारध झाली आहे याची खात्री करून घेतो. त्याप्रमाणे विधात्याचा अहंकारलय पूर्णपणे झाला आहे याची खात्री श्रीनारायणाला झाली.॥७५॥

जे बोधा आलें शिष्यासी। तें न सांगतां कळे श्रीगुरूसी।

तेवीं जाणोनियां हृषीकेशी। म्हणे ब्रह्मयासी सावधान॥७६॥

शिष्याला परमात्मस्वरूपाचा झालेला बोध श्रीगुरूंना न सांगताही कळतो. तसे श्रीनारायणाला कळले व त्यांनी ब्रह्मदेवाला 'सावधान' असे म्हटले.॥७६॥

'निजानुभव पाहे पूर्ण'। ऐसें ऐकतां सदुरुवचन।

चमत्कारला चतुरानन। देहीं देहपण विदेहत्वा आलें॥७७॥

'स्वतःच्या स्वरूपाचा आलेला हा पूर्णानुभव पाहा' असे श्रीगुरू हृषीकेशाचे बोलणे ऐकून विधाता चकित झाला. देहपण असतानाच आलेली विदेहीपणाची स्थिती अनुभवू लागला.॥७७॥

जीवदशा वोवांडितां। निजात्मता पावों जातां।

ते संधी सत्त्वावस्था। अतिसप्रेमता वोसंडे॥७८॥

जीवदशा बाधित झाली असता आत्मस्थिती अंगी बाणते. सत्त्वगुणाच्या परिपक्वतेमुळे आलेल्या या स्थितीत भगवंताबद्दलचे प्रेम ओसंडून वाहू लागते, अष्टसात्त्विक भाव जागृत होऊन त्यांची लक्षणे प्रगटपणे दिसू लागतात.॥७८॥

निजात्मरूपीं पडतां दृष्टी। सुखाचा पूर लोटे पोटी।

हर्षे बाष्प दाटे कंठीं। परेंसी गोष्ठी सद्वदित वाचा॥७९॥

आत्मस्वरूपावर दृष्टी पडली असता (एकरूपतेमुळे) अतिशय सुखाचा अनुभव येतो. कंठ सद्वदित होतो. वाचेने काही बोलता येत नाही. अतिशय हर्ष होतो.॥७९॥

नेत्रीं आनंदाश्रुचिया धारा। सुखोर्मी कांपे थरथरा।

हर्षे उचलल्या रोममुद्रा। स्वेदामृतपुरा सार्द्रत्व॥८०॥

डोळ्यांमधून आनंदाश्रू वाहू लागतात. सुखाच्या उर्मीनी शरीर थरथरा कापू लागते. अंगावर रोमांच उभे राहतात. त्वचेवर धर्मबिंदू तयार झालेले दिसतात.॥८०॥

अहं सोहं झाले लीन। मनं मन झालें उन्मन।

चित्त जाले चैतन्यघन। जीव परिपूर्ण ब्रह्म जाला॥८१॥

असे अष्टसात्त्विक भाव जागृत होऊन ब्रह्मदेवाचा अहंभाव सोहंभावात लीन झाला व नंतर सोहंभावाला सहजस्थिती प्राप्त झाली. मन मनपणाने शिल्लक राहिले नाही. चित्त चैतन्यस्वरूपाने पूर्ण भरून गेले. जीव ब्रह्मरूप झाला.॥८१॥

जेथें एक ना दुसरें। सन्मुख ना पाठिमोरें।

जें जागें ना निदसुरें। जें सहजान्वयें खरें सदोदित॥८२॥

ज्या स्थितीत दुसरेपणा नाही व त्यासापेक्ष एकपणाही नाही, जे समोर नाही, पाठमोरें नाही, जागे नाही, निजलेले नाही अशी सहज अन्वयाची स्थिती त्याला प्राप्त झाली.॥८२॥

जें केलें ना झालें। जें गेलें ना आलें।

जें होतें ना हरपलें। संपूर्णत्वे संचलें परिपूर्ण॥८३॥

जे स्वरूप कोणी तयार केले नाही, झालेले नाही, जे आलेले नाही व म्हणून जात नाही, जे आधी जवळ होते म्हणून आता हरवले असे नाही, कारण ते 'स्वरूप'च आहे. असे स्वरूप परिपूर्णपणाने भरून राहिले आहे असा ब्रह्मदेवास अनुभव आला.॥८३॥

जेथें न साहे रूपनाम। जेथें न साहे क्रियाकर्म।

जेथें न रिघे धर्माधर्म। तें पूर्णब्रह्म परमेष्ठी झाला॥८४॥

निरवयव, निर्विकार, अचल असल्याने, ज्या स्वरूपाला रूप-नाम, धर्म-अधर्म किंवा क्रिया-कर्म सहन होत नाही, असे पूर्णब्रह्म विधाता स्वतः झाला.॥८४॥

जेथें न रिघें हेतूमातू। जेथें न रिघें दृश्य दृष्टांतू।

जिचा नसे आदिअंतू। तें वस्तु सदोदितू विरंची झाला॥८५॥

ज्या स्वरूपात दृश्य नाही, जेथे काही 'हेतू' नाही, ज्यास काही 'दृष्टांत' देता येत नाही, (ते

अनुमानप्रमाणाने कळत नाही.) जिचा आदि-अंत नाही अशी व्यापक ब्रह्मवस्तू विरंची स्वतः झाला. त्याला दृढ, अपरोक्ष, अपरिवर्तनीय अनुभव आला.॥८५॥

ज्याचा न लागे लागमाग। ज्यासि न लगे अवयव अंग।

आंगेवीण अव्यंग। निजवस्तु सांग स्वयंभु झाला॥८६॥

ज्या वस्तूचा माग घेता येत नाही, जी वस्तू अवयवरहित आहे, अशी स्वयंभू, निर्दोष निराकार असलेली वस्तू ब्रह्मदेव स्वतः झाला.॥८६॥

जेथें दुःखत्वे न रिघे दुःख। सुखत्वे न रिघे सुख।

जिचें हरिहरां न करवें तुक। ते वस्तु सम्यक् स्रष्टा झाला॥८७॥

जेथे दुःखाला दुःखाचे स्वरूप नाही, सुखाला सुखीपणा नाही तर केवळ सुखरूपता आहे, जिची हरिहरांना कल्पनाही करता येत नाही अशी परिपूर्ण ब्रह्मवस्तू स्रष्टा (सृष्टिकर्ता) स्वतः झाला.॥८७॥

जेणें सुखें आनंदमय शंभू। जेणें सुखें सुखरूप झाला स्वयंभू।

तें सुखरूप पावला स्वयंभू। आनंदलाभु सदुरुकृपा॥८८॥

ज्या सुखामुळे श्रीशंकर आनंदमय झाले, त्या स्वसंवेद्य आनंदस्वरूपाशी एकरूप झाल्याने विधाता सुखरूप झाला. हे सर्व श्रीगुरूंच्या कृपाप्रसादाने घडले.॥८८॥

भावें सदुरूतें भजतां। स्रष्टां पावला स्वस्वरूपता।

यालागीं गुरुभक्तीपरता। मार्ग परमार्था असेना॥८९॥

अनन्यभावाने सदुरूचे भजन केल्यामुळे ब्रह्मदेव स्वस्वरूपाशी एकरूप झाला म्हणून परमार्थ साध्य करण्यासाठी श्रीगुरुभक्तीशिवाय दुसरा काहीही मार्ग नाही.॥८९॥

परमार्थ करणाऱ्या साधकांनै सकलसाधनश्रेष्ठ गुरुभक्तीव केली पाहिजे.

जरी साच चाड परमार्था। तरी भावें भजावें गुरुनाथा।

सकल साधनांच्या माथां। जाण तत्त्वतां गुरुभक्ति॥९०॥

परमार्थ प्राप्तीसाठी अनेक साधने असली तरी एकच साधन महत्त्वाचे आहे. ते म्हणजे सदुरुनाथांचे भजन करणे. सर्व साधनांत हे वरिष्ठ साधन आहे. ज्याला खरोखरी मोक्ष हवा आहे, त्याने अनन्यशरणागत होऊन गुरुभक्ती करावी.॥९०॥

ज्याचे मुखीं गुरुचें नाम। ज्यासि गुरुसेवा नित्यकर्म।

तो देहासहित परब्रह्म। त्यासि कर्माकर्म बाधीना॥९१॥

जो सतत सदुरूचे नामस्मरण करतो, श्रीगुरुसेवा हेच ज्याचे नित्यकर्म आहे, तो देहासहित परब्रह्म होऊन जातो. व्यवहारातील कर्म-अकर्म त्यास बाधा करू शकत नाहीत.॥९१॥

ज्यासि स्वानंदें गुरुभक्ती। त्याच्या चरणतीर्थी तीर्थे येती।

वेद बंदीजन होती। सुरनर वंदिती पदरज त्याचे॥९२॥

गुरूची भक्ती हाच ज्याचा आनंद आहे, त्याच्या चरणापाशी सगळी पवित्र तीर्थे पावन होण्यासाठी येतात. चारही वेद त्याच्या ठिकाणी वास करतात. देव, मानव त्याला वंदन करतात.॥९२॥

गुरुभक्ती नांदे ज्याचे घरीं। यम त्याची तराळकी करी।

काळ आज्ञा वाहे शिरीं। तो पूजिजे हरी परमात्मभावें॥९३॥

ज्याच्या अन्तःकरणात गुरुभक्ती राहते, जो खरा गुरुभक्त आहे, त्याची यम हमाली करतो, त्याचा दास होतो. अशा जीवन्मुक्ताची आज्ञा काळ शिरसावंद्य मानतो. असा भक्त हरीचे परब्रह्मभावाने पूजन करतो.॥१३॥

गुरुभक्तीचे पवाडे। वर्णितां वेदासि मौन पडे।

गुरुभक्तीवरतें चढें। ऐसें चोखडें साधन नाहीं॥१४॥

श्रीगुरुभक्तीचे माहात्म्य गातांना वेदही मौनावतात. श्रीगुरूंच्या भक्तीपेक्षा श्रेष्ठ, शुद्ध असे साधन परमार्थासाठी नाही.॥१४॥

गुरूचें लक्षण

शिष्यें करावें माझें भजन। ऐसें वांछी जरी गुरूचें मन।

तो गुरुत्वां मुकला जाण। अभिमानें पूर्ण नागवला॥१५॥

शिष्याने माझी सेवा, भजन करावे अशी ज्या गुरूंना इच्छा असते, ते गुरुपणाला योग्य नसतात. गुरुपणाच्या अहंकाराने ते गुरुत्वाला पूर्णपणे मुकलेले असतात.॥१५॥

जगीं दाटुगा ज्ञानाभिमान। धनालागीं विकती ज्ञान।

ते जाण शिश्नोदरपरायण। तेथ अर्धक्षण ज्ञान न थारे॥१६॥

ज्याच्या ठिकाणी ज्ञानाचा अभिमान असतो, जे धनासाठी ज्ञान विकतात ते कामनासक्त, विषयासक्त आहेत असे जाणावे. अशा ठिकाणी खरे ज्ञान अर्धा क्षणही राहत नाही.॥१६॥

मुख्यत्वे गुरूचे लक्षण। ज्ञान असोनि निरभिमान।

सर्वांगीं शांतीचे भूषण। तो सदुरु पूर्ण परब्रह्म॥१७॥

श्रीगुरूंचे मुख्य लक्षण असे आहे की त्यांच्या ठिकाणी परिपूर्ण ज्ञान असूनही त्यांना त्याविषयी अभिमान नसतो. शांती हे ज्यांचे भूषण आहे असे ते सदुरु ब्रह्मरूपच असतात.॥१७॥

गुरुभक्तीनें व ब्रह्मदेवास स्वस्वरूपाची ओळख झाली.

त्या सदुरुची निजभक्ती। सद्भावें करुनि प्रजापती।

पावला स्वस्वरूपप्राप्ती। स्वानंदस्थिती निजबोधें॥१८॥

सदुरु नारायणाची अत्यंत श्रद्धायुक्त अन्तःकरणाने भक्ती केल्याने विधाता स्वस्वरूपाशी एकरूप झाला. 'मी खरा कोण आहे', याचा त्याला बोध होऊन तो आनंदरूपच झाला.॥१८॥

यापरी चतुरानन। नारायणवचनें जाण।

सांडूनि देहाभिमान। ब्रह्म परिपूर्ण स्वयें जाला॥१९॥

श्रीनारायणाचे बोलणे ऐकून घेतल्यावर प्रजापतीने देहाच्या अहंकाराचा विचाराने बाध केला व परिपूर्ण असे ब्रह्मस्वरूप तो स्वतः झाला.॥१९॥

येवढें पद प्राप्त जालें। परी न म्हणे नवें आजि आलें।

अनादिसिद्ध आपुलें। स्वतःसिद्ध संचलें रूप माझें॥२०॥

ब्रह्मपदाची त्यास प्राप्ती झाली, पण हे आज नव्याने कोटून आले असे न वाटता अनादी, स्वयंप्रकाश असा मीच सर्व सृष्टीत भरून राहिलो आहे, मी माझे स्वरूपच अनुभवतो आहे असे त्यास वाटले.॥२०॥

ऐसे अनुभवाचे पूर्णोद्धार। जाणोनि सुखावे उपेंद्र।

जैसा देखोनियां पूर्णचंद्र। भरितें समुद्र उल्लासे॥१०१॥

ब्रह्मदेवाचे अनुभवाचे असे पूर्णोद्धार ऐकून श्रीहरी संतुष्ट झाले. पौर्णिमेचा पूर्णचंद्र पाहून समुद्राला जसे आनंदाचे भरते येते, तसे त्यांना आनंदाचे भरते आले.॥१०१॥

बालका कीजती सोहळे। तेणें माउलीचे निवती डोळे।

तेवीं शिष्य निजबोध आकळे। तंव सुखाचे सोहळे सदुरूसी॥१०२॥

आई आपल्या डोळ्याचे पारणे फेडण्याकरिता बाळाला नटवते, सजवते. त्याप्रमाणे शिष्याला ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले हे पाहून श्रीगुरू संतुष्ट होतात.॥१०२॥

सेवक परचक्र विभांडी। राजा हर्षाची उभवी गुडी।

शिष्य स्वानंदी दे बुडी। तेणें सुखोर्मी गाढी सदुरूसी॥१०३॥

राजाचे सैनिक युद्ध करून शत्रूला पराजित करतात. परचक्र परतवून लावल्याने राजा आनंदाची गुढी उभारतो. तसे शिष्याने स्वानंदात बुडी दिली आहे असे पाहून सदुरूच्या अन्तःकरणात सुखाच्या उर्मी उठतात.॥१०३॥

तेणें सुखें नारायण। चारी भुजा पसरोन।

आलिंगिला चतुरानन। परमानंदें पूर्ण सुखावोनी॥१०४॥

शिष्य सुखरूप झाला आहे हे पाहून नारायण संतुष्ट झाले. त्यांनी आपले बाहू पसरून, अतिशय हर्षाने विधात्याला आलिंगन दिले.॥१०४॥

आधींच प्रीती पुत्रावरी। तोही जाला ब्रह्माधिकारी।

तेणें पूर्णानंदें श्रीहरी। निजहृदयावरी आलिंगी॥१०५॥

श्रीहरीचे स्वतःच्या नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेल्या पुत्रावर, ब्रह्मदेवावर, अतिशय प्रेम होतेच. तो पुत्र आता ब्रह्मज्ञानाचा अधिकारीही झाला. त्यामुळे श्रीहरीस अतीव आनंद झाला. त्या आनंदाने त्याने विधात्यास आलिंगन दिले.॥१०५॥

चार श्लोकांत ब्रह्मदेवाला सुखी केलें

साचचि ब्रह्मा जन्मला पोटीं। यालागीं हरीसी कळवळ मोठी।

पूर्णब्रह्म चौश्लोकांसाठी। त्यासि उठाउठी बोपिता झाला॥१०६॥

स्वतःच्या पुत्राने ब्रह्मज्ञानी व्हावे अशी हरीला कळकळ होती. म्हणून सर्व ब्रह्मज्ञान त्याने चारच श्लोकात विधात्याला सांगितले.॥१०६॥

न माखतां शब्दाचें वदन। नायकतां श्रोत्राचे कान।

न देखतां वृत्तीचे नयन। चौश्लोकीं चतुरानन सुखी केला॥१०७॥

अधिक शब्द न उच्चारता, श्रोत्रेंद्रियांना कानांनी एकावयास न लावता, अन्तःकरणवृत्तीने वेगळे ज्ञान न करविता, नारायणाने केवळ चारच श्लोकात विधात्याला सुखरूप केले.॥१०७॥

आतळों न देतां गगन। न लगतां सूर्यकिरण।

प्राणस्पर्श न होतां जाण। चतुःश्लोकीं चतुरानन सुखी केला॥१०८॥

आकाशालाही कळणार नाही अशा सूक्ष्मतेने, सूर्यकिरणही स्पर्श करू शकणार नाहीत व प्राणांना

काहीही क्रिया करावयास लागणार नाही इतक्या हळुवारपणे, केवळ चारच श्लोकात त्याने ब्रह्मदेवाला सुखी केले.॥१०८॥

दूरीं दुरावोनि अज्ञान। जागें न होतां शहाणपण।

मौनेचि जिवें जीव मारून। चौंश्लोकीं चतुरानन सुखी केला॥१०९॥

नारायणाने चार श्लोकातच चतुराननाचे अज्ञान दूर केले पण 'ज्ञान झाले' ह्या जाणिवेलाही थारा दिला नाही. शब्दांनी न बोलता त्याचा जीवभाव नष्ट करून त्याला सुखी केले.॥१०९॥

ऐशिया युक्तीं नारायण। निजपुत्रालागी आपण।

थोडे निरूपणें जाण। ब्रह्मपरिपूर्ण केला देवे॥११०॥

चार श्लोकांमध्येच नारायणाने परमार्थाचे सार सांगितले, थोड्या शब्दात स्वपुत्रास श्रीहरीने ब्रह्मज्ञानी केले.॥११०॥

येथें न घडे हें निरूपण। शिष्य जालिया ब्रह्मसंपन्न।

पुत्रस्नेह बापुडे कोण। त्यासि सदुरु संपूर्ण पूज्यत्वे मानी॥१११॥

शिष्य ब्रह्मज्ञानी झाल्यावर तेथे काहीही बोलावयास शब्द उरत नाहीत. अशा शिष्यापुढे 'माझा मुलगा' ही भावना राहत नाही, मुलाविषयी 'मुलगा' म्हणून वेगळे प्रेम न राहता, तो 'ब्रह्म' या भावामुळे श्रीगुरूंनाही पूज्य वाटतो.॥१११॥

ब्रह्मसंपन्नतेपुढे। पुत्रसुख कायसें बापुडें।

हे गुरुकृपा जयासी घडे। त्यासि करी रोकडें ब्रह्मपूर्ण॥११२॥

'शिष्याला ब्रह्मबोध झाला' या सुखापुढे पुत्रस्नेह फिका पडतो. ज्यास पूर्ण गुरुकृपा लाभते, तो पूर्णब्रह्मच होतो.॥११२॥

जें बोला बुद्धी नातुडे। जें वृत्तीच्या हाता न चढे।

तें द्यावया निजनिवाडें। खेवांचें धडफुडे मिस केलें॥११३॥

जे ज्ञान शब्द, बुद्धी यांना कळत नाही, जे वृत्तीच्या आवाक्यात येत नाही, ते ज्ञान देण्यासाठी, अनुग्रह देण्यासाठी श्रीहरीने आलिंगन देण्याचे निमित्त केले.॥११३॥

हृदया हृदय एक झालें। ये हृदयींचें ते हृदयीं घातले।

यापरी न बोलतां बोलें। पूर्णत्व दिधलें प्रजापतीसी॥११४॥

दोघांचे अन्तःकरण (हृदय) एकरूप झाले. श्रीहरीने आपले ज्ञान प्रजापतीच्या हृदयात घातले. ज्ञानाचे रूपांतर अनुभवात झाले. अशा पद्धतीने प्रत्यक्ष न बोलता, बोलणे घडले व विधात्याला अनुभवसिद्ध पूर्णत्व प्राप्त झाले.॥११४॥

गुरु-शिष्य एक झाले

जेवीं दोन्ही दीप एक होती। तेथें प्रकाशे प्रबळदीप्ती।

तेवीं विष्णुविरिंची खेवो देती। प्रबळ चिच्छक्ती कोंदाटे॥११५॥

ज्याप्रमाणे दोन दिव्यांच्या ज्योती एक होतात, त्यावेळेस प्रकाश द्विगुणित होतो त्याप्रमाणे श्रीनारायण व विधात्याचे झाले. दोघांचे आलिंगन झाल्यावर, ते एकरूप झाल्यावर तेथे केवळ अद्वैतानंद भरून उरला, केवळ चैतन्य उरले.॥११५॥

ब्रह्मयाचें नुरेचि ब्रह्मपण। नुरेचि नारायणीं नारायण।

कोंदाटलें चैतन्यघन। ब्रह्मा परिपूर्ण ब्रह्म जाला॥१६॥

ब्रह्मदेवाचे ब्रह्मपण म्हणजे 'मी सृष्टीचा निर्माता आहे' असा अहंकार, स्वतःची वेगळी जाणीव उरली नाही. श्रीनारायणही स्वतःचे अस्तित्व विसरले. चैतन्यघन आत्मा सगळीकडे घनदाट भरून राहिल्याचा अनुभव आला. ब्रह्मदेव पूर्णरूप असलेले ब्रह्मच झाला.॥१६॥

तेथें बोध ना अबोध। स्वानंद ना निरानंद।

गुरुशिष्य जाले एकवद। पूर्ण परमानंद सदोदित॥१७॥

ही अद्वैत स्थिती, बोध व अबोध म्हणजे कळणे व न कळणे अशा स्थितीच्या पलीकडील, मला आनंद झाला व आनंद झाला नाही याच्या पलीकडील आनंदस्वरूप अशी आहे. अशा अद्वय स्थितीशी गुरु-श्रीनारायण व शिष्य-विधाता हे दोघेही तादात्म्य पावले व निखळ ब्रह्मानंद भोगू लागले.॥१७॥

गुरुशिष्य जाले अभिन्न। खुंटला बोल पडिले मौन।

निःशेष विरालें मीतूपण। अद्वय अलिंगन ऐसें पडिलें॥१८॥

श्रीगुरु व शिष्य एकरूप झाले, बोलणे थांबले व मौनावस्थेशी गाठ पडली. 'मीपण' व त्यासापेक्ष 'तूपण' पूर्णपणे संपले (मी तू पणाची झाली बोळवण।) आलिंगनासाठी लागणारे द्वैत संपले व अनोखी अद्वय आलिंगन स्थिती प्राप्त झाली.॥१८॥

स्वरूपाचें नवलपण। अंगीं मुरालें ब्रह्मस्फुरण।

निःशेष झालें विस्मरण। अव्ययज्ञान पावला विधाता॥१९॥

ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूपता साधल्याने विधात्याचे 'मी ब्रह्म' हे स्फुरणदेखील नाहीसे झाले. श्रवणाचे सार अंगात मुराले. स्वरूपाच्या विस्मरणामुळे जो मूढ झाला होता, त्याला स्वरूपाचे पूर्णपणे स्मरण झाले. ज्या ज्ञानास व्यय नाही, जे कधी संपत नाही असे ज्ञेयनिरपेक्ष अव्ययज्ञान ब्रह्मदेवास प्राप्त झाले.॥१९॥

यापरी श्रीनारायण। आपुलें देऊनि पूर्णपण।

पुढें करावया सृष्टीस्रजन। अकर्तात्मबोधें पूर्ण प्रबोधिला॥२०॥

या पद्धतीने भगवान श्रीनारायणाने आपल्या पूर्णरूपाचा अनुभव विधात्याला दिला व सृष्टी रचना करण्यासाठी अहंकाररहित होऊन, अकर्तेपण कसे सांभाळावे इ. सर्व ज्ञान त्याला सांगितले.॥२०॥

मुख्य बिंबीं न होतां भिन्न। सूर्यापुढें प्रकाशती किरण।

तेवीं न देखोनि वेगळेपण। सुटलें अलिंगन हरिब्रह्मयांचें॥२१॥

मुख्य सूर्यबिंबाहून वेगळे न होता सूर्याचे किरण प्रकाशत असतात त्याप्रमाणे वेगळेपणाने न राहता, म्हणजेच एकरूप राहून नारायण व ब्रह्मदेवाचे आलिंगन सुटले.॥२१॥

जळीं जळावरी वसती कल्लोळ। कल्लोळीं असे सबाह्य जळ।

जैसा अलिंगन मेळ। जाला वेगळ हरिब्रह्मयांचा॥२२॥

वाच्यामुळे पाण्यावर तरंग वेगळेपणाने दिसतात परंतु तरंगांमध्ये फक्त पाणीच असते. त्याप्रमाणे स्वस्वरूपाशी दिलेले आलिंगन तसेच दृढ ठेवून विधाता व नारायण जणू वेगळे झाले.॥२२॥

जेवीं दीपें दीप लाविला। तेथ नकळे वडील धाकुला।

तेवीं चिद्रूपें समत्वा आला। हरिरूप जाला प्रजापती॥२३॥

एका दिव्याने दुसरा दिवा लावला असता, त्या दोन दिव्यातील पहिला कोणता व दुसरा कोणता हे ठरविता येत नाही त्याप्रमाणे नारायण व ब्रह्मदेव हे दोघेही ज्ञानरूप झाल्याने त्या दोघांतील श्रेष्ठ कोण व कनिष्ठ कोण हे ठरवणे अशक्य झाले.॥२३॥

ब्रह्मदेव सृष्टी करण्यास पात्र झाला

सृष्टी न करवे सर्वथा। करितां येईल अहंता।

ऐसा ब्रह्मा म्हणत होता। तोचि यापरी तत्त्वतां अनुग्रहिला देवें॥२४॥

‘मला सृष्टी निर्माण करता येणार नाही व केली तर मला त्याचा अभिमान होईल’ असे ब्रह्मदेव म्हणत होता. परंतु या पद्धतीने श्रीनारायणाने त्याच्यावर कृपा करून त्याला अहंकाररहित केले.॥२४॥

जो सृष्टी न करवे म्हणत होता। तोचि आपुल्या अकर्तात्मता।

सृष्टी करावयाची योग्यता। पावला विधाता पूर्णबोधें॥२५॥

सृष्टी निर्माण करणार नाही असे जो ब्रह्मदेव म्हणत होता, तोच आता पूर्ण ज्ञानावस्थेमुळे अकर्तेपणाने सृष्टी निर्माण करण्यास पात्र झाला.॥२५॥

सृष्टिपूर्व गुह्यज्ञान

पुढे सांठविले बुद्धिबळ। तेचि खेळतां विस्तारिले खेळ।

तेवीं पूर्वसृष्टी सकळ। ब्रह्मा तत्काळ विस्तारी स्वयें॥२६॥

पुढ्यात ठेवलेला बुद्धिबळाचा खेळ खेळला तरच विस्तार पावतो. तसे पूर्वीच्या सृष्टीप्रमाणेच ब्रह्मदेवाने स्वतःच सगळ्या विश्वाचा विस्तार केला.॥२६॥

पूर्ण पावोनि समाधान। श्रीनारायणाचें चरण।

वंदिता जाला चतुरानन। उल्हासे पूर्ण पूर्णानंदबोधें॥२७॥

आत्मबोधाने न ढळणारे समाधान प्राप्त झाल्यावर विधाता श्रीनारायणाच्या चरणांशी अत्यंत आनंदाने व उत्साहाने नतमस्तक झाला.॥२७॥

हे कल्पादीची गुह्यज्ञानकथा। येणें ज्ञानसंपन्न जाला विधाता।

तेचि कथा ऐकतां आतां। साधका तत्त्वतां लाभ काय॥२८॥

ही सृष्टिनिर्मितीच्या आधी सांगितलेल्या गुह्यज्ञानाची कथा ऐकून ब्रह्मदेव ज्ञानसंपन्न झाला पण आता ती ऐकून साधकांना लाभ काय?॥२८॥

सृष्टीपूर्वील कथा जीर्ण। जीर्णपणें वीर्यक्षीण।

परीक्षिती तूं ऐसें न म्हण। हे नित्य नूतन टवटवीत॥२९॥

ही सृष्टिपूर्वीची कथा आहे म्हणून, हे परीक्षिती, तिला जुनी, जीर्ण झालेली, निरुपयोगी म्हणू नकोस. ही कथा कोणत्याही काळी नित्यनूतन, टवटवीत, सतत ऐकावीशी वाटणारी अशीच आहे.॥२९॥

कल्पादीचा हा दिनकर। वृद्धपणे अतिजर्जर।

याचेनी न लोटे अंधकार। ऐसा विचार मूर्खही न करी॥३०॥

सृष्टीच्या अगोदर सूर्य निर्माण झालेला आहे म्हणून तो आता वृद्ध, जर्जर झालेला आहे. हा आता अंधार नाहीसा करू शकत नाही असा विचार अज्ञानी व मूर्ख माणूसही करित नाही.॥३०॥

बहुकाळ ठेवला पुरोनी। अग्निहोत्रींचा जुना अग्नि।

म्हणोनि ठेवूं जातां वळचर्णीं। धडधडी तत्क्षणीं नित्यनुतनत्वें॥३१॥

अग्निहोत्राचा अग्नि बराच काळ राखेत पुरुन ठेवला. तो आता जुना झाला म्हणून वळचणीवर ठेवला तर त्या लाकडांच्या स्पर्शाने तो नुकताच पेटवावा तसा ताबडतोब धडाडून पेटतो.॥३१॥

तेवीं कल्पादि हें गुह्यज्ञान। गुरुमुखें ऐकतां सावधान।

साधक होती ज्ञानसंपन्न। यालागीं नित्य नूतन कथा हे॥३२॥

कल्पाच्याही अगोदरपासून असलेले हे ज्ञान श्रीगुरुमुखातून ऐकले असता साधक ज्ञानसंपन्न होतो, ज्ञानरूप होतो. असे असल्याने ज्ञानदायक अशी ही कथा रोजच नवीन असल्यासारखी आहे. अनेक साधकांना तिचा उपयोग होतो.॥३२॥

स्वभूस्वयंभूगुह्यज्ञान। एके परीक्षिती सावधान।

सुखरूप होईजे आपण। यालागी नित्य नूतन कथा हे॥३३॥

‘स्व’तून प्रगट झाल्याने (तया निद्रिताचा घोर) स्वयंभू असलेल्या व कोणाला माहित नसलेल्या ह्या ज्ञानाची कथा परीक्षिती अवधान देऊन ऐकत होता. सतत नवी वाटणारी ही कथा तो सुखरूप होण्यासाठी ऐकत होता.॥३३॥

कथा नित्य नूतन आणि गोड। निर्दळी दैन्य दुःख दुर्वाड।

साधका नित्य सुरवाड। पुरवी कोड श्रोतयाचें॥३४॥

ब्रह्मस्वरूपाचे निरूपण करणारी कथा ऐकावयास अतिशय गोड आहे. ती सदा नाविन्यपूर्ण आहे. श्रोत्यांच्या कानांची तृप्ती करित, साधकांना निरतिशय सुखाचा अनुभव देत ही कथा भवसागरातील दुःख, विषयांच्या ओढीमुळे येणारे दैन्य इ. नाहीसे करते.॥३४॥

ऐसी नित्य नूतन सुखरूपता। हरिस्रष्ट्यांची ज्ञानकथा।

हे सृष्टीपूर्वील व्यवस्था। कैसेनी हाता आली पै॥३५॥

अशी ही सतत टवटवीत असणारी ज्ञानाची कथा श्रीनारायण व विधाता यांच्या संवादाच्या माध्यमातून श्रोत्यांसमोर आली. पण प्रश्न पडतो की सृष्टीपूर्वी घडलेली ही गोष्ट कशी काय मिळाली? कशी सांगता आली?॥३५॥

जगनादनकृपेनेंच आपणांस ही कथा श्रोत्यांना सांगता आली - एकनाथ

स्वतःचे श्रीगुरू श्रीजगनादनस्वामीमहाराज यांच्या चरणी असलेली श्रीनाथमहाराजांची नम्रता व अनन्यता पुढील ओव्यांमधून व्यक्त होते. श्रीनाथमहाराज म्हणतात की,

मी नेणें वेदशास्त्रव्यवस्था। वंशीं मूर्ख म्हणती वस्तुता।

त्या मज निजभाग्यें अवचिता। अतुडला हाता गुरु लोष्टपरिस॥३६॥

मी वेदशास्त्र जाणीत नाही. माझ्या कुळातील सगळेच लोक मला मूर्ख म्हणतात. परंतु अकस्मात माझे भाग्य उदयाला आले व माझ्यासारख्या मातीच्या ढेकळालाही सुवर्ण करणारा श्रीगुरुरूपी परीस मला सापडला.॥३६॥

परिस सर्वथा कोठें नाहीं। जरी असला येखादे ठायीं।

तो काष्ट लोष्ट पाषाण मूर्ख मही। मज जोडला पाही चिद्रत्नाचा॥३७॥

परीस काही सगळीकडे सहज उपलब्ध नसतो. जरी एखाद्या ठिकाणी असलाच तरी तो लाकूड, मातीचे ढेकूळ, दगड यांना स्पर्शही करित नाही. आणि केलाच, तरी लोखंड सोडून इतरांना त्याच्या स्पर्शाचा उपयोगही नाही. मूर्ख असलेल्या मला मात्र माझे ज्ञानरूपी रत्नात रूपांतर करणारा श्रीगुरुरूपी परीस मिळाला.॥३७॥

माझ्या अंगी मूर्खपण। नेणें मी परिसलक्षण।

त्या मज ज्ञानदाता परिपूर्ण। श्रीगुरुचरण जनार्दनाचे॥३८॥

मी पूर्णपणे अज्ञानी, जड बुद्धीचा आहे. मी परीसाचे लक्षण कसे ते जाणत नाही. मला श्रीजनार्दनस्वामींच्या चरणकमलांनी आत्मज्ञानसंपन्न केले. त्यामुळे मी त्यांना फक्त जाणतो. त्या चरणांशी मी सदा नम्र आहे.॥३८॥

परिस लोहाचें करी सुवर्ण। परी लोहाचा परिस नव्हे जाण।

श्रीजनार्दनाचे चरण। मी पाषाणचि पूर्ण तो मज परिस केला॥३९॥

परीसाचा लोखंडाला स्पर्श होताक्षणी त्याचे सोने होते, पण त्याचा परीस होत नाही. परंतु श्रीजनार्दनस्वामींच्या चरणकमलांना शरण गेल्यामुळे मी जरी दगडासारखा अज्ञानी होतो, तरी मला प्रत्यक्ष परीसच केले.॥३९॥

ऐसा महानिधि श्रीगुरुजनार्दन। तेणें मज देखोनी अतिदीन।

कल्पादींचें गुह्यज्ञान। कृपा करोनी वोपिलें॥७४०॥

असे माझे सदुरुस्वामी ज्ञानसागर आहेत. मी संसारदुःखाने अतिशय दीन झालो होतो. त्यांनी ते पाहून कृपा केली. हे कल्पाच्या सुरवातीला प्रगट झालेले ज्ञान सांगून मला आत्मज्ञानी केले.॥७४०॥

एक चिन्मात्र एकाक्षर। उमाशिव हें द्व्यक्षर।

विट्ठल हा त्र्यक्षर। एक पंचषडक्षर द्वादशाक्षर पै॥४१॥

ॐ हा मंत्र एकाक्षर असतो. उमाशिव हा मंत्र उच्चारण्यासाठी दोनच शब्द लागतात. विट्ठल मंत्रात तीन अक्षरे असतात. काही मंत्र पाच अक्षरी, काही सहा तर काही बारा अक्षरी असतात.॥४१॥

माझा मंत्र चतुराक्षर। चतुरचित्तप्रबोधकर।

ज्ञानाब्धीचा पूर्णचंद्र। आर्तचकोर-अमृतांश॥४२॥

माझा मंत्र मात्र चार अक्षरी आहे. या मंत्राने मला मोठ्या युक्तीने प्रबोधन केले आहे. ज्ञानसागर अशा या श्रीगुरुनामाच्या पूर्ण चंद्राने, आर्त असलेल्या माझ्या जीवरूपी चकोराला अमृतपान करवले आहे.॥४२॥

या मंत्राचे एकाक्षर। क्षराक्षरातीत पर।

स्वयें क्षरचि अक्षर। तो हा महामंत्र जनार्दन॥४३॥

या मंत्राचे एकेक अक्षर हे क्षर व क्षरसापेक्ष अक्षर यांच्याही पलीकडचे आहे. त्यातील अक्षरे खरोखरीच नाश न पावणारी आहेत. तो महामंत्र आहे 'जनार्दन'!॥४३॥

स्रष्ट्या उपदेशी नारायण। तोचि मजलागीं झाला जनार्दन।

तेणें पूर्ण कृपा करून। अनादिगुह्यज्ञान वोपिलें मज॥४४॥

विधात्याला स्वतः नारायणाने उपदेश केला. तेच श्रीनारायण माझ्यासाठी श्रीजनार्दनस्वामींच्या रूपाने आले. त्यांनी माझ्यावर पूर्ण कृपा केली आणि गुह्यात गुह्य असे अनादी ज्ञान मला सांगितले.॥४४॥

मज वोपिलें म्हणों जातां। जनार्दन मजआंतौंता।

तोचि ज्ञान तोचि ज्ञाता। यापरी ज्ञानार्था अर्थविलें ग्रंथी॥४५॥

मला ज्ञान सांगितले असे म्हणावयास जावे तर जनार्दनच माझ्या हृदयात आहेत. तेच ज्ञान आहेत व तेच ज्ञाताही आहेत. अशा पद्धतीने त्यांनीच ह्या ग्रंथाचा अर्थ सांगितला.॥४५॥

यालागीं श्रीजनार्दन। माझेनि नांवे आपण।

करिता होय ग्रंथनिरूपण। तेथें झाडा घ्याया मीपण केंचें आणूं॥४६॥

म्हणून माझ्या नावाचे निमित्त करून श्रीजनार्दनच या ग्रंथाचे निरूपण करित आहेत. तर आता 'मी ग्रंथ लिहिला' असे मी कसे म्हणू?॥४६॥

आतां तो कर्ता मी अकर्ता। हेंही बोलणें मूर्खता।

याही बोला बोलता। जाणता तत्त्वतां जनार्दन॥४७॥

आता 'या ग्रंथाचा खरा कर्ता तेच आहेत, मी ग्रंथरचना केली नाही' हे बोलणेही संभवत नाही. असे बोलणे मूढपणाचे ठरेल कारण हे बोलविणाराही जनार्दनच आहे.॥४७॥

जनार्दन स्वयें जाण। स्रष्टा अनुग्रहनी संपूर्ण।

अदृश्य होऊं पाहे आपण। तेंचि निरूपण श्रीशुक सांगे॥४८॥

जनार्दनरूप श्रीनारायण ब्रह्मदेवावर कृपा करून आपण अदृश्य होऊ पाहत आहे. 'अदृश्य' म्हणजे जे पाच ज्ञानेंद्रियांना कळत नाही, असे अधिष्ठान असलेले ब्रह्मतत्त्व म्हणजेच स्वतः श्रीनारायण आहेत. हे निरूपण श्रीशुकमहाराज आता सांगत आहेत.॥४८॥

श्लोक ३८ - श्रीशुक उवाच -

संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम्।

पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः॥३८॥

अन्वय - जनानां परमेष्ठिनं एवं सम्प्रदिश्य। अजनः हरिः तद् आत्मनः रूपम् तस्य पश्यतः न्यरुणत्॥३८॥
अर्थ - शुक म्हणाले - लोकपितामह ब्रह्मदेवांना अशा प्रकारे उपदेश करून अजन्मा हरींनी आपले ते रूप ब्रह्मदेवासमक्ष अदृश्य केले.

जो गुह्यज्ञानाचा निजसार। जो आनंदाचा अलंकार।

जो योगियांचें परात्पर। तो शुकयोगींद्र स्वयें बोले॥४९॥

जे आत्मविद्येचे सार आहेत, ज्यांनी निजानंदाचा अलंकार घातला आहे, जे योग्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, ते शुकयोगींद्र स्वतः बोलू लागले.॥४९॥

तो स्वानंदें म्हणें परिक्षिती। भगवंतें आपुली ज्ञानगती।

सांगितली प्रजापती। अन्वयस्थिती निजबोधें॥७५०॥

शुकमुनी मोठ्या संतोषाने परीक्षितीला म्हणाले की, भगवंतानी आपले ज्ञानस्वरूप, अधिष्ठानरूपाने एक त्यांचेच सृष्टीला व्यापून असणे, हे सारे प्रजापतीला उपदेशिले.॥७५०॥

सृष्टीची स्थिती उत्पत्ती शांती। ज्ञान विज्ञान अद्वयभक्ती।

आपुलें मत यथास्थिती। प्रजापती उपदेशिला॥५१॥

सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती, प्रलय, ज्ञानाचे विज्ञानात (अपरोक्षज्ञानात) रूपांतर होऊन अद्वैतभक्ती कशी

साधते या सर्व विषयांवर त्यांनी प्रजापतीला यथायोग्य उपदेश केला.॥५१॥

पितामाता भिन्न दोनी। नसोनी जन्मला नाभिस्थानीं।

पाहे तूं तो आत्मयोनी। अजन्म जनी म्हणती ब्रह्मा॥५२॥

माता-पिता अशा दोघांपासून प्राण्याचा जन्म होतो. पण असे दोघे नसतांना केवळ एका श्रीनारायणाच्या नाभिस्थानापासून ब्रह्मदेवाचा जन्म झाला. तो प्रत्यक्ष परब्रह्मापासून व्यक्त दशेत आला, अवतीर्ण झाला म्हणून त्यालाही लोक 'अजन्म' असेच म्हणतात.॥५२॥

मोह ममता अहंभावो। नसतां भूत भौतिक पहाहो।

तेव्हां सृष्टी स्रजी निःसंदेहो। यालागीं पितामहो ब्रह्मयासी म्हणती॥५३॥

ज्यावेळेस भूत, भौतिक भेद नव्हता, मोह-अहंभाव इ. विकार नव्हते त्यावेळेस विधात्याने सृष्टीची निर्मिती केली. म्हणून त्यास 'पितामह' असे म्हटले जाते.॥५३॥

नाभीं जन्मला निजपोटीं। त्यासी सृजावया भूतसृष्टी।

देऊनियां निजात्मपुष्टी। पूज्य परमेष्टी सर्वासी केला॥५४॥

स्वतःच्या नाभिस्थानापासून जन्मलेल्या विधात्याला श्रीनारायणाने आपले सामर्थ्य देऊन सृष्टीचे सृजन करावयास सांगितले. 'पितामह' या नात्याने तो विधाता सर्वास पूजनीय झाला.॥५४॥

असुरसुरनर आपण। वंदिती स्रष्ट्याचे निजचरण।

एवढें देऊनी आत्मज्ञान। अहंकृतिपूर्ण प्रतिष्ठिला ब्रह्मा॥५५॥

राक्षस, देव, मानव हे सर्वचजण विधात्याच्या चरणांशी नतमस्तक होतात. ब्रह्मदेवाला आत्मज्ञानसंपन्न करून 'सृष्टिनिर्मितीचे निमित्त' एवढाच सामान्य अहंकार त्याच्यापाशी ठेवला व 'निर्माता' म्हणून त्याची प्रतिष्ठापना केली.॥५५॥

जवळुनी दूर न वचतां। चतुर्मुखा सन्मूर्ख असतां।

नारायणाची निजरूपता। पाहतां पाहतां अदृश्य होय॥५६॥

नारायण विधात्याच्या जवळ होते. पण त्याच्यापासून दूर न जाताच श्रीनारायणांची मूर्ती पाहता पाहता अदृश्य झाली.॥५६॥

जे घृताची पुरुषाकृती। थिजोनी आभासली होती।

ते विघरोनी मागुती। राहे घृतीं घृतरूपें जेवीं॥५७॥

तूप थिजल्यामुळे त्यावर पुरुषाच्या आकाराचा भास होतो. ते तूप वितळल्यावर ती आकृती नाहीशी होते व तूपरूपाने तुपामध्येच ज्याप्रमाणे राहते,॥५७॥

तेवीं स्रष्ट्यावरीची कृपा पूर्ण। स्वलीला सगुणनारायण।

तोचि निर्गुणत्वे महाकारण। आपआपण अदृश्य जहाला॥५८॥

त्याप्रमाणे विधात्यावर कृपा करण्याच्या निमित्ताने भगवंताने स्वलीलेने सगुणरूप धारण केले होते. ते कार्य पूर्णत्वास गेल्यावर अदृश्य होऊन श्रीभगवंत पुन्हा आपल्या निर्गुण, निराकार, सर्वकारण अशा अधिष्ठानरूपास प्राप्त झाला.॥५८॥

जेवीं जळाचिया गार। क्षणएक भासली साकार।

तोचि पाहतां आकार। विरोनियां नीर स्वभावे होय॥५९॥

पाणी गोठून तयार झालेली गार (बर्फ) क्षणभर भासते. ती भासते तोवर तिचा आकार दिसतो पण विरघळल्यानंतर तिचा आकार नाहीसा होऊन ती पाणीरूपच होते.॥५९॥

तेवीं श्रीनारायणाची मूर्ती। स्वलीला भासली होती।

ते निर्गुणाचेचिचे गती। सहजस्थिती अदृश्य झाली॥७६०॥

तशी स्वलीलेने नारायण मूर्तस्वरूपात आले होते. ती मूर्ती परत निर्गुण निराकारतेत सहजच एकरूप झाली.॥७६०॥

ब्रह्मयापुढुनी नाही गेला। तेथेंचि असोनी अदृश्य जाहला।

आकार लोपोनी असे उरला। स्वयें संचला निर्गुणत्वे तो॥६१॥

श्रीहरी ब्रह्मदेवापुढून कोठेही हलले नाहीत. ब्रह्मदेवाच्या समोरच आकार लोप पावला व भगवंत अदृश्य झाले. आकार लोप पाववून श्रीहरी निर्गुण स्वरूपामध्ये परत आपल्या महिम्यात राहिले.॥६१॥

यापरी देव अंतर्धान। स्वयें पावला नारायण।

त्यालागीं ब्रह्मा आपण। सद्भावें पूर्ण नमिता होय॥६२॥

अशा रीतीने श्रीनारायण अंतर्धान पावले. श्रीगुरू या नात्याने व श्रेष्ठ लीलाधर म्हणूनही, ब्रह्मदेव त्यांच्या चरणांशी नतमस्तक झाला.॥६२॥

श्लोक ३९ -

अंतर्हितेंद्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः।

सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत्॥३९॥

अन्वय - इन्द्रियार्थाय अन्तर्हिते सर्वभूतमयः हरये, विहिताञ्जलिः सः पूर्ववत् इदं विश्वं ससर्जे॥३९॥

अर्थ - सर्वभूतस्वरूप भगवन्तांनी इन्द्रियगोचर स्वरूप अदृश्य केलेले पाहून ब्रह्मदेवांनी हात जोडून (त्यांना) नमस्कार केला आणि पहिल्या (कल्पाप्रमाणेच) विश्वरचना केली.

श्रीनारायण साकारला। तंव तो इंद्रियां विषय केला।

तोचि इंद्रियातीत जाहला। या नांव पावला अंतर्धाना॥६३॥

श्रीनारायणाने स्वलीलेने सावयवता, साकारता धारण केली तेव्हा त्यांचे इंद्रियांनी ज्ञान होत होते. तेच त्यांनी निराकार रूप धारण केल्यावर इंद्रियांना विषय होऊ शकले नाहीत, यालाच 'अंतर्धान' असे म्हणतात.॥६३॥

वस्तु असुनी परिपूर्ण। इंद्रियां विषय नव्हे जाण।

या नांव सत्य अंतर्धान। सत्य सज्ञान बोलती ऋषी॥६४॥

एखादी वस्तू परिपूर्ण असूनही ती इंद्रियगोचर नसते. ती इंद्रियांचा विषय होऊ शकत नाही. यालाच 'अंतर्धान' असे ऋषी मुनी म्हणतात.॥६४॥

इंद्रियांतें नव्हे दृष्ट। त्यातें म्हणती गा अदृष्ट।

या अर्थी ते पुराणश्रेष्ठ। बोलती पाठ अंतर्धान पै॥६५॥

इंद्रियांना जे दिसत नाही त्याला 'अदृष्ट' असे म्हणतात. याच अर्थाने पुराणांमध्ये ज्ञानी श्रेष्ठांनी 'अंतर्धान' असे म्हटले आहे.॥६५॥

एवं हरि पावला अंतर्धान। त्यासी स्वयें चतुरानन।

बद्धांजळी करी नमन। स्वानंदपूर्ण समसाम्य॥६६॥

श्रीहरीचे सगुण रूप डोळ्यांसमोर नसतानाही विधात्याने त्यांना आपली करसंपुटे जोडून नमन केले. हे त्याचे नमन स्वस्वरूपानंदाचे, समसाम्य दृष्टीचे होते.॥६६॥

पूर्वी सृष्टि नकरवे म्हणे। ते सगळी सृष्टि स्वयें होणें।

बाप सद्गुरूचें करणें। अगमा दावणें सुगम करूनी॥६७॥

ब्रह्मदेव प्रथम म्हणत होता की मला सृष्टी करता येणार नाही, पण आता तो स्वतःच सर्व सृष्टी झाला. अत्यंत अवघड वाटणारी गोष्ट श्रीगुरुकृपेने सोपी होते.॥६७॥

न माखतां हातपावो। सृष्टिसर्जनीं ब्रह्मदेवो।

सद्गुरूचे कृपेचा नवलावो। अलिप्तपणें पहाहो ब्रह्मांड रचवी॥६८॥

सृष्टिनिर्मितीचे कर्म करूनही ब्रह्मदेव त्या कार्यापासून अलिप्त राहिला. अलिप्तपणाने ब्रह्मांडाची रचना करता येणे ही श्रीगुरूंची कृपाच आहे.॥६८॥

एवं निर्विकल्प कल्पना। ब्रह्मा करी सृष्टिसर्जना।

भूतभौतिकादिगुरुरचना। पूर्णस्थिती जाणा जैशीतैशी॥६९॥

निर्विकल्प ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी कल्पना करून ब्रह्मदेवाने भूतभौतिक पदार्थांची निर्मिती करून प्रचंड सृष्टीची रचना केली. हे सर्व कार्य होऊनही त्याची स्वरूपस्थिती जशीच्या तशीच राहिली.॥६९॥

रचिले चतुर्विध भूतग्राम। चारी वर्ण चारी आश्रम।

सुरनरादि अधमोत्तम। अखिल स्वधर्मकर्म विधानोक्त॥७०॥

चार खाणींच्या प्राण्यांच्या निर्मितीबरोबर चार वर्ण, चार आश्रम; देव मानव इत्यादी उत्तम आणि अधम योनी यांची निर्मिती त्याने केली. तसेच सर्वांना कर्मासंबंधी नियमही आखून दिले.॥७०॥

स्रष्टा करी सृष्टिसर्जन। तें आपणाहुनी न देखे भिन्न।

आपणामार्जीं सृष्टि संपूर्ण। आपण परिपूर्ण सृष्टीमार्जीं॥७१॥

विधात्याने सृष्टी निर्माण केली पण ती स्वतःहून भिन्न आहे असे त्याला दिसले नाही. संपूर्ण सृष्टी स्वतःत समाविष्ट आहे व आपण पूर्णपणे सृष्टीत समाविष्ट आहोत असा त्याला अनुभव आला.॥७१॥

ब्रह्मा स्वये सृजी निष्काम। तरी लोकहितार्थ यमनियम।

आचरोनी स्वधर्मकर्म। दावी सुगम प्रजांसी विधी॥७२॥

मनात निष्कामता धरून विधात्याने सृष्टीची रचना केली तरी लोकरहाटी व्यवस्थित चालावी म्हणून स्वतः स्वधर्माचे आचरण केले व यम, नियम तयार करून सर्व जीवसृष्टीला विधिनुसार आचरण सांगितले.॥

श्लोक ४० -

प्रजापतिधर्मपतिरेकदानियमान्यमान्।

भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकामया॥४०॥

अन्वय - प्रजापतिः धर्मपतिः, प्रजानां भद्रम् अन्विच्छन् स्वार्थकामया एकदा यमान् नियमान् अतिष्ठत्॥४० अर्थ - प्रजापती, धर्मपती (ब्रह्मदेवांनी) प्रजेचे कल्याण व्हावे हा (स्व-अर्थ) आपला हेतु (इप्सित) पूर्ण करण्याच्या इच्छेने विधिपूर्वक यम-नियमांची रचना केली.

ब्रह्मदेवाला प्रजापति कां म्हणतात?

जे प्रजातें सृजूं शकतीं। ऐसियांची करी हा उत्पत्ती।

यालागी ब्रह्मयातें म्हणती। प्रजापति पति पुराणें तीं॥७३॥

जे स्वतःसारख्या प्रजेची निर्मिती करू शकतात अशा प्रजेची निर्मिती ब्रह्मदेवाने केली. पुराणे त्याला सर्वांचा पालनकर्ता, रक्षणकर्ता म्हणून पती व प्रजांचा निर्माता होऊन त्यांना आचारासाठी व अंतिम कल्याणासाठी नियम घालून दिले, तो रक्षणकर्ता झाला म्हणून 'प्रजापती' असे म्हणतात.॥७३॥

लोक ज्याच्या आज्ञें वर्तती। सर्व लोक ज्यातें भजती।

यालागीं लोकपति म्हणती। जाण निश्चितीं ब्रह्मयातें॥७४॥

सगळे लोक त्याचे भजन करून त्याच्या आज्ञेने वागतात म्हणून ब्रह्मदेवाला लोकपती असेही म्हटले जाते.॥७४॥

लोकहितार्थ आचरण करणारा म्हणून त्याला धर्मपति असे म्हणतात.

स्वधर्मकर्माची व्युत्पत्ती। स्वधर्मकर्माची स्थितिगति।

त्याचेनी वर्ते लोकांप्रती। यालागीं धर्मपती ब्रह्मयाते म्हणजे॥७५॥

प्रत्येक वर्णाश्रमानुसार जो स्वधर्म असेल त्याप्रमाणे आचरण त्याने स्वतः केले व स्वधर्मकर्म कशी पाळावी, त्याने काय होते ते लोकांना सांगितले म्हणून त्याला धर्मपती म्हटले जाते.॥७५॥

धर्मकर्मआचारस्थिती। प्रजा आचरूं नेणती।

त्यासाठीं यमनियमांची युक्ती। धाता आचरी निगुती वेदोक्तविधी॥७६॥

धर्मानुसार कर्माचे आचरण कसे करावे हे प्रजेला कळणार नाही ह्यासाठी त्याने यम-नियम निर्माण केले. तसेच त्यांना कळावे म्हणून वेदात सांगितलेल्या विधीनुसार विधात्याने स्वतः आचरण केले.॥७६॥

पोटीं नाहीं कर्मावस्था। अथवा कर्मफळाची आस्था।

तरी कर्म आचरे विधाता। लोकसंरक्षणार्थी यमनियम॥७७॥

विशेषत्वाने काही कर्म करावे अशी इच्छा त्याच्या मनात नव्हती किंवा केलेल्या कर्माच्या फळाची इच्छाही त्याला नव्हती. तरी सुद्धा लोकांचे जीवन कर्मनियमांमध्ये बंदिस्त असावे यासाठी यम-नियमांची निर्मिती करून त्याने स्वतः कर्माचरण केले.॥७७॥

निजप्रजांचिया निजस्वार्था। कर्म आचरोनी दावी धाता।

स्वयें कर्म करोनि अकर्ता। लोकहितार्था यमनियम करी॥७८॥

स्वतःच निर्माण केलेल्या प्रजेच्या हितासाठी विधात्याने स्वतः कर्म करून दाखविले. लोकहितासाठी यम-नियम करून तो कर्म करून अकर्ता राहिला.॥७८॥

जें जें श्रेष्ठ आचरती। तें तें कर्म इतर करिती।

यालागीं यमनियम प्रजापती। आचरे अनहंकृती लोकसंग्रहार्थ॥७९॥

श्रेष्ठ व्यक्ती जसे कर्माचे आचरण करतात तसे आचरण सामान्य लोक अनुकरणातून करतात. यासाठी अहंकाररहित होऊन यम-नियमांचे पालन करित प्रजापतीने लोकसंग्रहार्थ कर्म केले.॥७९॥

कुलालाचें वोसरे कर्म। पूर्वभ्रमें उरे चक्रभ्रम।

तेवीं जीवन्मुक्तांचे देहकर्म। होतसे परमस्वभावें पै॥८०॥

कुंभाराचे मडके करण्याचे कर्म संपल्यानंतर, त्याने गती दिलेले चाक थोडा वेळ फिरत राहते. त्याप्रमाणे जीवन्मुक्त देहाने कर्म करीत असला तरी तो त्याच्या प्रकृतीप्रमाणे व प्रारब्धाने ती करतो. त्या कर्मांमुळे त्याच्या संचितात भर पडत नाही.॥७८०॥

न देखोनी सकामावस्था। ब्रह्मा केवळ लोकसंग्रहार्था।

सकळलोकहितार्था। होय आचरता स्वधर्मकर्म॥८१॥

कर्मांमध्ये सकामता न ठेवता केवळ लोकांच्या हितासाठी व समाज एकत्रित रहावा ह्यासाठी ब्रह्मदेवाने स्वकर्मांचे आचरण 'धर्म' म्हणून केले, स्वधर्म कसा सांभाळावा ते शिकविले.॥८१॥

सद्गुरु श्रीनारायण। त्याची आज्ञा कीं हे संपूर्ण।

करावें लोकसंरक्षण। यालागीं ब्रह्मा जाण यमनियम पाळी॥८२॥

सद्गुरु नारायणांची आज्ञा म्हणून लोकसंरक्षण व्हावे ह्या हेतूने ब्रह्मदेवाने यम-नियमांचे पालन केले.॥

अनहंकृती स्वधर्मकर्म। ब्रह्मा आचरोनी नित्यनेम।

येणें नारदाचा मनोधर्म। उत्कंठित पूर्ण परमार्थाविषयी॥८३॥

विधात्याचे स्वकर्मांचे अहंकाररहित 'नित्यनेम' म्हणून आचरण पाहून नारदाची उत्कंठा वाढली व परमार्थाविषयी श्रवण करण्यास तो उत्सुक झाला.॥८३॥

श्लोक ४१, ४२-

तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः।

शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च॥४१॥

मायां विविदिषन्विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः।

महाभागवतो राजन्पितरं पर्यतोषयत्॥४२॥

अन्वय - राजन्! तम् रिक्थादानाम् प्रियतमः नारदः शीलेन, प्रश्रयेण दमेन च अनुव्रतः शुश्रूषमाणः। मायेशस्य विष्णोः मायाम् विविदिषन्, महामुनिः, महाभागवतः पितरं पर्यतोषयत्॥४१,४२॥

रिक्थ - वडिलोपार्जित, पुत्र. प्रश्रय - प्रेमादर, सौजन्य

अर्थ - हे राजन्, तेव्हा ब्रह्मदेवाच्या सर्व पुत्रांमध्ये अधिक प्रिय, परमभक्त अशा (देवर्षि) नारदांनी मायाधीश विष्णूंच्या मायेचे तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने; विनयशीलतेने, प्रेमादराने संयम राखून ब्रह्मदेवाची सेवा केली व त्या योगाने वडिलांना संतुष्ट केले.

पितृसेवेने नारद ज्ञानी झाले

तो नारद महापवित्र। ब्रह्माचा मानसपुत्र।

परमार्थालागीं तत्पर। सर्वस्वें सादर पितृसेवेसी॥८४॥

नारद ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र असून तो अतिशय पवित्र व परमार्थश्रवणाविषयी अतिशय तत्पर होता. तसेच पितृसेवा हा आपला श्रेष्ठ धर्म आहे असे तो मानत होता.॥८४॥

तोचि आर्तीचा पूर्णचंद्र। विवेकाचा क्षीरसमुद्र।

वैराग्याचा महारुद्र। आचरे नरेंद्र शमदमयुक्त॥८५॥

विवेकाचा क्षीरसमुद्र असलेला, शंकराप्रमाणे वैराग्यवान, शमदमांचे आचरण करणारा नारद, परमार्थासाठी आर्त असलेला व शमदमादी साधनांनी संपन्न होता.॥८५॥

पितृसेवा तोचि स्वार्थ। मानुनी सेवेसी नित्यरत।

सदा सेवेचें दृढव्रत। निजपरमार्थ साधावया॥८६॥

पित्याची सेवा हाच स्वार्थ समजून पितृसेवेचे आचरण दृढ व्रताप्रमाणे करीत, परमार्थ साधण्याची नारद इच्छा करीत होता.॥८६॥

शमें ज्ञानेंद्रियां उपशम। दमें कर्मेंद्रियां नित्यकर्म।

सेवा करोनी उत्तमोत्तम। नारद परमप्रिय जाहला॥८७॥

शम साधून त्याने ज्ञानेंद्रियांना शांत केलेले होते. दमाद्वारे कर्मेंद्रियांना फक्त नित्य कर्मात कार्यान्वित ठेवले होते. विधात्याची उत्तमात उत्तम सेवा करून नारद त्याला प्रिय झाला.॥८७॥

ज्ञानार्थी अतिउद्धट। अंतर्निग्रही एकनिष्ठ।

आज्ञाधारी अतिश्रेष्ठ। परवरिष्ठ सुशीलभावें॥८८॥

आपल्या सुशील स्वभावाने सर्वांत वरिष्ठ असलेला नारद आज्ञाधारी असून आपल्या श्रीगुरुंप्रती एकनिष्ठ व मनाचा उत्तम निग्रह करणारा होता. यामुळे तो ज्ञान संपादन करणाऱ्यांमध्ये अतिश्रेष्ठ होता.॥८८॥

मायानिरसनार्थ नारद ब्रह्मदेवाला उपाय विचारतात

मायानियंते म्हणती राया। त्या शिवादिकां मोहिलें माया।

ते निजमाया निरसावया। नारद उपाया पुसो इच्छित॥८९॥

हे राजा, श्रीनारायणांना 'मायेचा नियंता' असे म्हणतात. ज्या मायेने शिव व देवतागणांना मोहित केले, त्या मायेचे निरसन करण्यासाठी नारद उपाय विचारित होता.॥८९॥

माया निरसावया आपण। मायानियंता श्रीनारायण।

त्यासी जाणावया संपूर्ण। अनन्यशरण निजजनकासी॥९०॥

मायेचे निरसन होण्यासाठी मायानियंत्या श्रीनारायणांना जाणणे गरजेचे आहे. त्यांना संपूर्णपणे जाणण्यासाठी नारद आपल्या पित्याला अनन्यशरणागत झाला.॥९०॥

पितामातागुरुत्वेसी। ब्रह्मा पूज्य नारदासी।

सद्भावें सेवितां अहर्निशीं। अतिउल्हासेंसी तुष्टोनियां॥९१॥

नारदाला ब्रह्मदेव हा पिता, माता व श्रीगुरू ह्या तिन्ही नात्यांनी पूज्य होता. नारदाने अतिशय उल्हासाने केलेली अखंड सेवा पाहून ब्रह्मदेव संतुष्ट झाला.॥९१॥

नारद महाभागवत। भगवंती नित्य निरत।

त्यासी ब्रह्मा प्रसन्न होत। निजबोधयुक्त स्वानंदें॥९२॥

नारद भक्तांमध्ये श्रेष्ठ असून भगवंताची भक्ती करण्यात सतत रत आहे, हे पाहून ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला व अतिशय आनंदाने परमार्थबोध करू लागला.॥९२॥

श्लोक ४३ -

तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम्।

देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्माऽनुपृच्छति॥४३॥

अन्वय - लोकानां प्रपितामहं पितरं तुष्टं निशाम्य देवर्षिः परिपप्रच्छ। यत् भवान् माम् अनुपृच्छति॥४३॥

अर्थ - लोकपितामह असे आपले वडील संतुष्ट झालेले पाहून देवर्षी नारदानी, तू मला विचारलेलाच प्रश्न विचारला.

देखोनि नारदाची पूर्ण भक्ती। जाणोनी उत्तमोत्तमस्थिती।

स्वानंदें तुष्टला प्रजापती। कृपामूर्ति निजबोधें॥१३॥

नारदाची भक्ती पाहून व शमदिसंपदा असल्याची श्रेष्ठ स्थिती पाहून प्रजापती आनंदित झाला आणि त्याने नारदावर पूर्ण कृपा केली.॥१३॥

नारदासी तुष्टला पिता। जो सकळ जगाचा प्रपिता।

पूर्ण देखोनी प्रसन्नता। जाहला विनविता सप्रेमभावें॥१४॥

जो संपूर्ण सृष्टीचा जनक आहे, तो पिता नारदावर संतुष्ट झाला. त्याची प्रसन्नता पाहून नारदाने अतिशय प्रेमाने विनवणी केली - ॥१४॥

तू नातळोनि मायामोहासी। निजात्मबोधें विश्व सृजिसी।

तुज प्रसन्न झाला हृषीकेशी। तो प्रसाद आम्हासी कृपेनें दीजे॥१५॥

तू माया मोहात न अडकता स्वरूप स्थितीत राहून विश्वनिर्मिती केलीस. तुझ्यावर हृषीकेशी प्रसन्न झाले. त्यांनी दिलेला प्रसाद कृपा करून मलाही द्यावा.॥१५॥

ऐसें बोलतां चालिलें स्फुंदन। अश्रुपूर्ण झाले नयन।

रोमांचित कंपायमान। सर्वांगीं स्वेदकण टवटविन्नले॥१६॥

असे बोलत असतानाच नारदाचे नेत्र अश्रुंनी भरले, शरीर कापू लागून रोमांच उभे राहिले. सर्वांगावर स्वेदकण दिसू लागले व तो स्फुंदू लागला.॥१६॥

हर्षे बाष्प दाटलें कंठीं। पुढारीं न बोलवें गोष्टी।

ते देखोनियां निजदृष्टी। स्रष्टा निजपोटीं निवाला थोर॥१७॥

अतिशय आनंदाने कंठ सद्गदित झाल्याने नारदाला पुढे काही बोलवेना. हे अष्टसात्त्विक भावांचे आविष्कार पाहून विधाता आनंदित झाला.॥१७॥

यासी पूर्णब्रह्म बोधितां। वचनें पावेल परमार्था।

होय अधिकारी पुरता। ऐसें विधाता जाणों सरला॥१८॥

याला आता ब्रह्मबोध सांगितला असता तो स्वानुभवी होईल असे विधात्याला जाणवले कारण नारद त्यासाठी अधिकारी झाला आहे हे त्याने ओळखले.॥१८॥

मग नारदासी आपण। सद्भावें दिधलें आलिंगन।

पुत्रमुखें निवाला पूर्ण। अधिकारीरत्न परमार्थी॥१९॥

नारदाच्या अधिकाराने आनंदित होऊन ब्रह्मदेवाने नारदाला आलिंगन दिले. परमार्थासाठी अधिकारी असलेले हे रत्न आपला पुत्र आहे ह्या जाणीवेने ब्रह्मदेव सुखावला.॥१९॥

एक राया परीक्षिती। जे तुवां पुसिलें मजप्रती।

तेंचि नारदें प्रजापती। निजज्ञानार्थी पुसियेले॥२०॥

शुकदेव राजा परीक्षितीला म्हणाले, 'जो प्रश्न तू मला विचारला होतास, तोच आत्मज्ञानासंबंधीचा प्रश्न नारदाने विधात्यास विचारला'.॥२०॥

श्लोक ४४ -

तस्मादिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्।
प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत्॥४४॥

अन्वय - तस्मात् इदम् दशलक्षणम् भागवतपुराणं भगवता प्रोक्तं भूतकृत् पुत्राय प्रीतः प्राह॥४४॥

भूतकृत् - ब्रह्मदेव.

अर्थ - तेव्हा दहा लक्षणांनी युक्त असे भगवंतांनी सांगितलेले भागवतपुराण ब्रह्मदेवांनी आपला प्रिय पुत्र नारद यास सांगितले.॥४४॥

भागवताची दहा लक्षणे सांगून ब्रह्मदेवांनी नारदाला ज्ञानी केले

निजपुत्रालागीं श्रीनारायण। कळवळोनी सांगे गुह्यज्ञान।
तेचि स्वपुत्रालागीं जाण। ब्रह्मा आपण मथितार्थ बोधी॥१०१॥

ज्या कळकळीने श्रीनारायणाने विधात्याला म्हणजे स्वतःच्या पुत्राला ब्रह्मज्ञान सांगितले, त्याच कळकळीने विरंचीनेही आपल्या पुत्राला ते सारभूत ज्ञान सांगितले.॥१०१॥

ज्ञान विज्ञान भगवद्भक्ती। नारायणाची पूर्णस्थिती।
कळवळोनी प्रजापती। निजपुत्राहातीं वोपिता झाला॥१०२॥

ज्ञान, विज्ञान, भगवद्भक्ती तसेच पूर्ण ब्रह्मस्थिती या विषयीचे संपूर्ण ज्ञान प्रजापतीने नारदांना मोठ्या प्रेमाने व करुणेने दिले.॥१०२॥

तें दशलक्षण भागवत। विष्णुविरिंचीज्ञानमथित।
तो ऐकतां ज्ञानमथितार्थ। वोपिला समस्त नारदोदरी॥१०३॥

दहा लक्षणी भागवतपुराण, ज्याचा सारांश, मथितार्थ भगवान विष्णूंनी ब्रह्मदेवाला सांगितला होता, तो सर्व त्याने नारदांना सांगितला.॥१०३॥

तें न देखतां नयन। न माखतां निजकान।
नातळतां अन्तःकरणमन। ओपिलें गुह्यज्ञान नारदहृदयीं॥१०४॥

ते परब्रह्म त्याच्या डोळ्यांना दिसत नव्हते. ते कानांनीही न ऐकता व मन-बुद्धीलाही न कळता, ब्रह्मदेवाने त्याविषयीचे सर्व ज्ञान नारदांना सांगितले.॥१०४॥

सोडूनियां निज सुरबुद्धी। नातळतां आदिमध्यअवधीं।
परिपूर्णत्वं करूनि बोधी। ज्ञानार्थसिद्धि वोपिली तया॥१०५॥

‘मी ईश्वर आहे’ ही जाणीव दूर ठेवून, ज्या ज्ञानाला सुरवात, मध्य किंवा शेवट नाही अशा परिपूर्ण ज्ञानाची, सच्चिदानंदघनाची अवस्था विधात्याने नारदाला दिली.॥१०५॥

जेवीं शिष्या विद्यातत्त्व देतां। गुरूसी ज्ञान वाढे अर्था।
न्यूनत्व न घडे प्रबोधितां। पूर्ण चढे माथा सच्छिष्याचिया॥१०६॥

शिष्याला विद्या शिकविली असता गुरूंचे ज्ञान वाढते. शिष्याला प्रबोधन केले असता श्रीगुरूंच्या ज्ञानात काही उणेपणा न येता सच्छिष्य श्रीगुरूंसारखाच होतो.॥१०६॥

तैसा उपदेश अलोलिक। उपदेशमात्रें तिन्ही लोक देख।
गुरुशिष्यही होती एक। तेथें न्यूनाधिक कोणाचें कोणा॥१०७॥

तैसा उपदेश अलोलिक। उपदेशमात्रें तिन्ही लोक देख।
गुरुशिष्यही होती एक। तेथें न्यूनाधिक कोणाचें कोणा॥१०७॥

असा हा अलौकिक उपदेश ऐकून तिन्ही लोक व गुरुशिष्य हे सारे अनुभवाच्या पातळीवर एकरूप होतात. येथे श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरविता येत नाही.॥०७॥

राया यापरी चतुरानन। उपदेशुनी गुह्यज्ञान।

नारद केला ब्रह्मपूर्ण। चैतन्यघन समसाम्यरूप॥०८॥

हे राजा, याप्रमाणे चतुराननाने नारदाला उपदेश केला व त्याला सर्वव्यापक चैतन्यघन ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूप केले.॥०८॥

जेणें होईजे ब्रह्मपूर्ण। तें भागवत दशलक्षण।

त्या लक्षणांचें निजलक्षण। होऊनी सावधान अवधारी तूं॥०९॥

ज्यामुळे अंगी पूर्ण ब्रह्मावस्था बाणते ते दशलक्षणी भागवत पुराण आहे. त्या लक्षणांना कसे ओळखावयाचे, ती कशी असतात हे सारे आता तुला सांगतो. तू ते सावध होऊन ऐक.॥०९॥

भागवताची दहा लक्षणे

इतर पुराणें जीं असतीं। त्यांची पांचलक्षण व्युत्पत्ती।

श्रीमहाभागवताची स्थिती। जाण निश्चितीं दशलक्षणें॥८१०॥

इतर पुराणांमध्ये पाच लक्षणे सांगितली आहेत पण भागवतात मात्र दहा लक्षणे सांगितली आहेत.॥८१०॥

मुख्य भागवताची व्युत्पत्ति। दशलक्षण त्याची स्थिती।

ते मी सांगेन तुजप्रती। ऐके परीक्षिती नृपवर्या॥११॥

हे राजा परीक्षिती, भागवताची दहा लक्षणे कोणती, ती कशी असतात, ते मी तुला आता सांगतो. ते ऐक.॥११॥

सर्ग, विसर्ग, स्थान, पोषण, ऊती, मन्वंतरे ईशानुकथन।

निरोध, मुक्ती, आश्रय पूर्ण। एवं दशलक्षण भागवत॥१२॥

ती लक्षणे अशी - १.सर्ग २.विसर्ग ३.स्थान ४.पोषण ५.ऊती ६.मन्वंतर ७.ईशानुकथन ८.निरोध ९.मुक्ती १०.आश्रय॥१२॥

दशलक्षणांचें लक्षण। तुज मी सांगेन संपूर्ण।

ऐक राया सावधान। लक्षणचिन्ह यथार्थ आतां॥१३॥

ह्या दहा लक्षणांचे स्वरूप मी तुला आता संपूर्णपणे सांगतो. ते सावधान चित्ताने ऐक.॥१३॥

प्रत्येक लक्षणाची व्याख्या

सर्ग बोलिजे संसारातें। विसर्ग म्हणजे संहारातें।

स्थान म्हणजे वैकुंठातें। पोषण तेथें भगवद्भजन॥१४॥

सर्ग म्हणजे सृष्टीची निर्मिती व विसर्ग म्हणजे सृष्टीचा प्रलय. स्थान म्हणजे श्रीविष्णूचे निवासस्थान वैकुंठ व पोषण म्हणजे तेथे चालणारे श्रीविष्णूचे भजन.॥१४॥

कर्म त्या नांव ऊती। चौदा मनुंची व्यवस्थिती।

त्या नांव मन्वंतरें म्हणती। दशावतारकीर्ती ईशचरित॥१५॥

विधात्याने केलेले सृष्टिनिर्मितीचे कर्म म्हणजे ऊती. एका कल्पात चौदा मनु किंवा प्रजापती असतात.

एका मनूच्या अधिकाराच्या कालखंडानंतर दुसऱ्याचा अधिकार जेव्हा सुरू होतो, तेव्हा त्याला मन्वंतर म्हणतात. ईश्वराच्या दशावतारांच्या कीर्तीचे गुणानुवादन करणे म्हणजे ईशानुकथन किंवा ईशचरित.॥१५॥

सकळ इंद्रियांच्या वृत्ती। एकाग्र या नांव निरोधस्थिती।

निःशेष जेथें विरे वृत्ती। त्या नांव मुक्ती महाराया॥१६॥

सगळ्या इंद्रियांच्या बाहेर पांगणाऱ्या वृत्ती एकाग्र करणे याला निरोध असे म्हणतात व जेथे सर्व वृत्ती विश्रांतीला जातात, 'मी ब्रह्म' ही वृत्तीही शिल्लक राहत नाही त्याला मुक्ती असे म्हणतात.॥१६॥

उत्पत्ति स्थिति प्रळयांत। ज्या स्वरूपावरी होत जात।

स्वरूप अविकारी यथास्थित। त्या नांव निश्चित आश्रय॥१७॥

ज्या अधिष्ठानावर उत्पत्ती, स्थिती, प्रलय होतात, त्या अविकारी स्वरूपाला 'आश्रय' असे म्हणतात.॥१७॥

दोरा अंगीं सर्प उपजला। दोरावरी सर्प नांदला।

दोरावरी सर्प निजला। तरी दोर स्पर्शला नाही सर्पा॥१८॥

दोराच्या ठिकाणी सर्पाची निर्मिती होते, तो सर्प तेथेच राहतो, दोरावरच झोपतो पण तरीही दोर सर्पाला स्पर्श करित नाही,॥१८॥

तेवीं वस्तूच्या ठायीं। प्रपंचाची वार्ता नाहीं।

तो झाला गेला घडे कांहीं। आश्रय पाही या नांव बापा॥१९॥

त्याप्रमाणे ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणी प्रपंचाची वार्ता संभवत नाही. प्रपंच निर्माण झाला किंवा विलयास गेला तरी अधिष्ठानात फरक पडत नाही. बाबा रे, याला आश्रय म्हणतात.॥१९॥

पावावया आश्रयप्राप्ती। भावें करावी भगवद्भक्ती।

ते भक्तीची निजस्थिती। श्रीव्यासें भागवतीं विशद केली॥२०॥

या आश्रयाची प्राप्ती होण्यासाठी, म्हणजेच अधिष्ठानाशी एकरूप होण्यासाठी, ब्रह्मस्थिती अंगी बाणविण्यासाठी, पूर्ण श्रद्धेने भगवंताची भक्ती करावी. ह्या भक्तीचे स्वरूप श्रीव्यासांनी भागवतात विशद केले आहे.॥२०॥

ते भावें करितां भगवद्भक्ती। त्या भक्तीची निजस्थिती।

भक्तां परमानंदप्राप्ती। परिपूर्णस्थिती ठसावे येथें॥२१॥

त्यानुसार भगवद्भक्ती केली असता भक्ताला स्वरूपस्थिती प्राप्त होऊन त्याला परमानंद मिळतो व तो परिपूर्ण होतो.॥२१॥

ठसावली जी ब्रह्मस्थिती। ते पालटों नेणें कल्पांतीं।

कर्मीं अकर्तृत्वाची प्रतीति। नारद निश्चितीं उपदेशिला॥२२॥

ही ब्रह्मस्थिती प्राप्त झाल्यानंतर कल्पांत जरी झाला तरी त्यात बदल होत नाही. दृढ, अपरिवर्तनीय ब्रह्मस्थिती प्राप्त होते. यासाठी कर्म करून अकर्तेपणा कसा असावा याचा निश्चित उपदेश नारदांना विधात्याने केला.॥२२॥

नारद ब्रह्मज्ञानी झाल्यामुळे ब्रह्मदेवाने आनंदांनं त्याला आपली ब्रह्मवीणा दिली

तेणें उपदेशें श्रीनारद। पावला तो परमानंद।

निर्दळूनियां भेदाभेद। यापरी बोध प्रबोधिला तेणें॥२३॥

या उपदेशामुळे श्रीनारदांना परमानंद प्राप्त झाला, भेदाभेद मावळले व बोधाचा पूर्णचंद्र प्रकाशमान झाला.॥२३॥

ऐसें उपदेशितां प्रजापती। श्रीभगवंताची मुख्यभक्ति।

आतुडली नारदाचिये हातीं। अव्ययस्थिती परमानंद होत॥२४॥

प्रजापतीने श्रीभगवंताच्या भक्तीचे रहस्य या उपदेशाद्वारे नारदांना सांगितले. उपदेश ऐकून नारदांना ज्ञानोत्तर भक्ती किंवा पराभक्ती - जिला अव्ययस्थिती असे म्हणतात, ती परमानंदावस्था प्राप्त झाली.॥२४॥

यापरी उपदेशिला नारद। यालागी सर्वकर्मीं ब्रह्मानंद।

कोंदाटला स्वानंदकंद। परमानंद परिपूर्णपणें॥२५॥

या उपदेशामुळे नारदांना सर्व कर्मांमध्ये, सदा, सगळीकडे तोच ब्रह्मानंद भरलेला आहे असा अनुभव आला. आनंदाचा कंद असलेला गोविंद सर्वत्र परिपूर्णतेने आहे असा परमानंदाचा अनुभव आला.॥२५॥

बोध देखोनी चतुरानना। आल्हाद जाहला चौगुणा।

तेणें आल्हादें करूनी जाणा। आपूला ब्रह्मवीणा वोपिला तया॥२६॥

श्रीनारदांच्या ठायी ब्रह्मबोध ठसलेला पाहून चार मुखे असलेल्या विधात्याला चौपट आनंद झाला. त्याने प्रसन्न होऊन आपली ब्रह्मवीणा नारदांना दिली.॥२६॥

पितृचरणांना वंदून नारद वीणेशह विश्वसंचारार्थ निघाले.

नारदें करूनि प्रदक्षिणा। स्वानंदें लागलासे चरणां।

मग वाहूनियां ब्रह्मवीणा। ब्रह्मानंदें जाणा निघाला ते समयीं॥२७॥

पितृचरणांना मोठ्या आनंदाने वंदन करून, त्यांना प्रदक्षिणा घालून, हातात ब्रह्मवीणा घेऊन ब्रह्मानंदात डोलणारे नारद तेथून निघाले.॥२७॥

तो ब्रह्मवीणा वाजवीत। ब्रह्मपदें गीतीं गात।

ब्रह्मपदीं डुल्लत डुल्लत। ब्रह्मसृष्टी विचरत ब्रह्मबोधें॥२८॥

ते ब्रह्मवीणा वाजवीत, ब्रह्मानुभवाची पदे गात, ब्रह्मानंदातच डोलत डोलत, ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेल्या ब्रह्मरूप सृष्टीत ब्रह्मबोधाने विहार करू लागले.॥२८॥

ब्रह्मचर्यातें पाळित। ब्रह्मबोधाते पाळित।

ब्रह्मानंदें उन्मत्त। मही विचरत ब्रह्मत्वे ते॥२९॥

आपला ब्रह्मबोध, तसेच ब्रह्मचर्य व्रत सांभाळीत, ब्रह्मानंदात देह, जग इत्यादींचा विसर पडलेल्या अवस्थेत सर्व सृष्टीत विहार करू लागले.॥२९॥

तो ब्रह्मयासी संवादत। अधिकारियासी ब्रह्म देत।

जग ब्रह्मरूपें देखत। यापरी विचरत त्रैलोक्य स्वयें॥३०॥

ब्रह्मरूपाचे वर्णन करीत, अधिकारी साधकाला ब्रह्मोपदेश देत, सर्वत्र तेच ब्रह्म व्यापून आहे असा

अनुभव घेत ते त्रैलोक्यात संचार करू लागले.॥८३०॥

**अठ्या पुराणें व वेदविभागाचे कर्ते असूनही आत्मसमाधान न लाभलेले
व्यासमुनी सरस्वती तीरावर नारदांना भेटले.**

ऐसा विचरत स्वइच्छेंसी। आला सरस्वतीतीरासी।

तेथे देखिलें श्रीव्यासीं। निजमानसीं व्याकुळ असे॥३१॥

असा स्वेच्छेने विहार करित असता श्रीनारद सरस्वतीच्या काठी आले. तेथे त्यांनी व्यथित मनाने बसलेल्या श्रीव्यासांना पाहिले.॥८३१॥

ब्रह्मप्राप्तीलागीं जाण। घालून बैसला तो आसन।

दृढ करितांही ध्यान। निजसमाधान न पावेंची॥३२॥

ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती होण्यासाठी ते आसन घालून बसलेले होते. कितीही दृढपणाने ध्यान केले तरी त्यांना शाश्वत समाधान मिळत नव्हते.॥३२॥

श्रीव्यासें स्वयें आपण। केलें वेदविभागविवेचन।

भारतादि अठरा पुराण। इतिहास सुलक्षण व्यासें केली॥३३॥

श्रीव्यासांनी वेदांचे विभाग पाडले. अठरा पुराणे, भारत नावाचा इतिहास (महाभारत) हे सारे त्यांनीच लिहिले.॥३३॥

स्वधर्मकर्माचे लागवेग। व्यासें विभागिले सांग।

स्वर्गनरकादिभोगभाग। देहविभाग विभागले व्यासें॥३४॥

स्वधर्माचरण कसे असावे याबद्दल त्या ग्रंथांमध्ये विस्तृतपणे सांगितले आहे. तसेच स्वर्गनरकादी भोग कधी, कसे मिळतात, विविध प्रकारचे देह कसे आहेत, कधी मिळतात, याचेही विवरण त्यांनी केलेले आहे.॥३४॥

जन्ममरणादिअवस्था। व्यासें वर्णिल्या यथार्थता।

ज्ञातेपणाची समर्थता। परी अंगीं सर्वथा असेना त्याचे॥३५॥

देहाच्या जन्म-मरण इत्यादी स्थिती त्यांनी यथार्थपणे वर्णन केल्या आहेत. ते ज्ञाते असूनही त्यांच्या अंगी ज्ञातेपणाचा अभिमान नव्हता.॥३५॥

वेदविभागी मी सज्जान। ऐसा रावणासी अभिमान।

त्यासी निधलें निग्रहस्थान। श्रीव्यासें आपण उँकारमात्रें॥३६॥

वेद मी अत्यंत बारकाईने जाणतो असा रावणाला अभिमान झाला होता. उँकार जप देऊन श्रीव्यासांनी रावणाचा गर्व दूर केला.॥३६॥

ज्याचेनी दृष्टिस्पर्शें जाण। कौरवपांडववंशवर्धन।

तो श्रीव्यासही आपण। आत्मसमाधान न पवेची॥३७॥

ज्यांच्या कृपादृष्टीमुळे कौरव-पांडव हा वंशविस्तार झाला, त्या श्रीव्यासांना स्वतःला मात्र आत्मज्ञानामुळे मिळणारे नित्य समाधान नव्हते.॥३७॥

ज्याचे करितां ग्रंथ पठण। ब्रह्माहत्यादिदोषनिर्दळण।

करितां भारतकथाकथन। निमाले ब्राह्मण उठविले अठरा॥३८॥

ज्या महाभारत कथेचे पठण केले असता ब्रह्महत्यादी दोषांचे निवारण होते, ती कथा व्यासांनी सांगितली. अठरा पुराणे सांगून ब्राह्मणांना संतुष्ट केले.॥३८॥

सद्गुरुकृपेविण, सूक्ष्म अहंकार न गेलेले व्यास आत्मज्ञानी कसे होणार?

यापरी ज्ञानसंपन्न। श्रीवेदव्यास द्वैपायन।

तोही सद्गुरु कृपेविण। आत्मसमाधान न पवेची॥३९॥

अशा रीतीने ज्ञानसंपन्न असणाऱ्या द्वैपायन वेदव्यासांनाही सद्गुरुकृपा झाली नव्हती व त्यामुळे आत्मसमाधान मिळाले नव्हते.॥३९॥

मुख्य व्यासाची हे अवस्था। तेथे इतरांची कोण कथा।

शाब्दिक ज्ञानाची योग्यता। तेथे अतर्क्य अहंता स्वभावे असे॥८४०॥

व्यासांचीसुद्धा ही अवस्था होती तर इतरांचा काय पाड? जेथे फक्त शाब्दिक ज्ञान असते तेथे अहंकार आपोआपच येतो.॥८४०॥

अनागतभाग्ययथार्थवक्ता। महाकवित्वे मी कविकर्ता।

ऐशी अतिसूक्ष्म अहंता। न कळोनी स्वभावता व्यासासी असे॥४१॥

भविष्यकाळात कोणालाही न मिळणारे भाग्य माझ्या वाट्याला आले. मी वेदांचा यथार्थ वक्ता (जे आहे ते सांगणारा) झालो, माझ्या कवित्व गुणामुळे मी महाकवी आहे असा सूक्ष्म अहंकार न कळतच व्यासांना झाला होता.॥४१॥

गुरुकृपेशिवाय इतर साधने व्यर्थ

सद्गुरुकृपा न होतां पूर्ण। न तुटे सूक्ष्म ज्ञानभिमान।

न करिता गुरुसेवा अनन्य। शिष्य समाधान कदा न पवे॥४२॥

सद्गुरुकृपा झाली नाही तर ज्ञानाचा सूक्ष्म अहंकार संपत नाही. अनन्य भावाने श्रीगुरुसेवा केली नाही तर शिष्यास समाधान लाभत नाही.॥४२॥

न धरितां सद्गुरुचे चरण। नव्हता अनन्यशरण।

वृथा ज्ञान वृथा ध्यान। वृथा वाग्विलपन पांडित्य ते॥४३॥

अनन्यशरणागत होऊन श्रीगुरुंचे चरण वंदिले नाहीत तर ज्ञान, ध्यान इ. सर्व साधन वाया जाते व शब्दांचा अभ्यास पंडिती स्तरावर राहून वाया जातो.॥४३॥

वृथा स्वधर्मकर्माचार। वृथा विवेक विचार।

सद्गुरुकृपेविण जो नर। भूमिभार जडमूढ तो॥४४॥

स्वधर्मकर्माचे आचरण, विवेक, विचार हे सर्व निष्फळ ठरते. सद्गुरुकृपा न झालेला मनुष्य अज्ञानी व मोहित होऊन व्यर्थ भूमिभार होऊन राहतो.॥४४॥

सद्गुरुकृपा न होतां। व्यर्थ कविता व्यर्थ कथा।

व्यर्थ सज्ञानश्लाघ्यता। देहअहंता तुटेना त्याची॥४५॥

सद्गुरुकृपा झाली नाही तर त्याने लिहिलेल्या कथा, कविता, त्याचे ज्ञान हे सर्व व्यर्थ जाते. अशाचा देह अहंकार सुटत नाही.॥४५॥

न करितां सदुरुभजन। शिष्यासी नोहे समाधान।

सदुरु तोचि ब्रह्म पूर्ण। चैतन्यघन निजात्मा तो॥४६॥

श्रीगुरूंचे पूजन-भजन केले नाही तर शिष्यास शाश्वत समाधान लाभत नाही. सदुरू हेच चैतन्यघन असतात, ब्रह्मस्वरूप असतात. (गुरुः साक्षात् परब्रह्म)॥४६॥

सदुरूचे चरणींची माती। अवचटें आतुडल्या स्वहातीं।

पायां लागती चाऱ्ही मुक्ती। परमात्मप्राप्ती सच्छिष्या॥४७॥

सदुरूची चरणधूली हाती आली असता शिष्याच्या पायांशी चारही मुक्ती लोळण घेतात व त्या सत्शिष्यास परमार्थाची प्राप्ती होते.॥४७॥

असो हें व्यासें करितां ध्यान। क्षणभरी स्थिर न राहे मन।

अणुमात्र न पवे समाधान। तेणें उद्विग्नपणें अनुतापी॥४८॥

आता हे असो. श्रीव्यास ध्यानाला बसले होते पण त्यांचे मन क्षणभरही स्थिर होत नव्हते. कोणतेही समाधान मिळत नव्हते. त्यामुळे त्यांचे मन उद्विग्न झाले व त्यांना आपल्या ज्ञातेपणाच्या अहंकाराविषयी अनुताप झाला.॥४८॥

मग म्हणे तो कटकटां। जळो जाणीवप्रतिष्ठा।

ज्ञातेपणें ठकिलों मोठा। मज मी उफराटा वंचलों कीं॥४९॥

मग अगदी कंटाळून श्रीव्यास बोलू लागले की माझी ही ज्ञातेपणाची प्रतिष्ठा जळो. ह्या ज्ञानाच्या अहंकाराने मी स्वतःला मोठा समजलो व हिताला मुकलो.॥४९॥

जाणपणाचा पहिला भ्रम। ज्ञातेपणें मी मूर्ख परम।

निजहिताचें चुकलों वर्म। झालें निंद्यकर्म मज माझें॥५०॥

मी सगळ्या शाखांचा ज्ञाता आहे हा मला प्रथम भ्रम झाला. या भ्रमामुळे माझे आत्मज्ञानाचे वर्म चुकले व मी मूर्ख ठरलो. आत्मज्ञानापासून वंचित झालो हे माझे कर्म मोठे वाईट झाले.॥५०॥

माझे देहीं देहस्थ मी कोण। त्या मीपणाचें मज नाहीं ज्ञान।

केवीं पावेन मी समाधान। यापरी संपूर्ण अनुताप जाहला॥५१॥

माझ्या देहात राहणारा देही कोण आहे? जो 'मी' म्हणून संबोधला जातो, त्याचे मला ज्ञान नाही. मला शाश्वत समाधान केव्हा मिळेल? श्रीव्यासांना असा अनुताप होऊ लागला.॥५१॥

नरदेहींचें निजसाधन। साधावें निजात्मज्ञान।

तें मी न साधितां सज्ञान। अतिअज्ञान ज्ञानांध केवळ॥५२॥

नरदेह प्राप्त झाला असता जीवाने आत्मज्ञानच फक्त साधावे. ते मी स्वतःला सज्ञान समजल्यामुळे केले नाही व अतिअज्ञानी ठरून शब्दज्ञानाच्या अहंकारामुळे आंधळा झालो.॥५२॥

अशा अनुतापी व्यासांना नारदाचे दर्शन होते.

ऐसी व्यासासी अवस्था। ज्ञानार्थी होतां अनुतापता।

तेथें निजभाग्यें स्वभावतां। आला अवचिता ब्रह्मपुत्र॥५३॥

आत्मज्ञानासाठी अति इच्छुक असलेल्या, पश्चात्ताप पावलेल्या श्रीव्यासांच्या समोर, त्यांच्या थोर भाग्याने अचानकपणे ब्रह्मपुत्र नारद आले.॥५३॥

व्यास जंव उघडी नयन। तंव पुढे देखे ब्रह्मानंदन।

हर्षे निर्भर झाला पूर्ण। धावोनी लोटांगण सद्भावें घाली॥५४॥

श्रीव्यासांच्या अशा अनुतापित अवस्थेत त्यांनी डोळे उघडले असता समोर नारदांना पाहिले. नारदांना पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला व धावत जाऊन त्यांनी ब्रह्मानंदनाच्या चरणांशी लोटांगण घातले.॥५४॥

उपविष्ट होतां वरासन। हर्षे करी चरणवंदन।

स्वानंदें चरणक्षालन। केले पूजन ज्ञानोपचारी॥५५॥

नारदांना उत्तम आसन देऊन ते त्यावर बसल्यानंतर व्यासांनी नारदचरणांना वंदन केले. आनंदाश्रुंनी त्यांनी चरणक्षालन करून ज्ञानी नारदांच्या पावलांचे पूजन केले.॥५५॥

पुष्पांजुळी प्रदक्षिणा। तुळसीपत्रे वाहुनी चरणां।

नारदी भगवद्भावना। करूनी पूजना प्रार्थितसे॥५६॥

चरणांवर फुले, तुळसीपत्रे वाहून प्रदक्षिणा घातली. नारद हे प्रत्यक्ष भगवंत आहेत असा आदरभाव ठेऊन श्रीव्यास त्यांची प्रार्थना करू लागले.॥५६॥

व्यास म्हणे अहो स्वामी। जगी परमभाग्याचा मी।

स्वये कृपा केली तुम्ही। आणि सुखसंगमीं निवालों असे॥५७॥

व्यास म्हणाले, सदुरुस्वामी संपूर्ण जगात आज मी भाग्यवान आहे. तुम्ही स्वतः माझ्यावर कृपा केली आहे. तुमच्या दर्शनाने मी सुखात न्हाऊन निघालो आहे.॥५७॥

ऐशी विनंती प्रीती करूनी। धांवोनि लागलासे चरणी।

त्यासी आदरे नारदमुनी। सन्मानुनी उठवी अत्याल्हादे॥५८॥

अशी प्रेमाने विनंती करून श्रीव्यास नारदांच्या चरणांवर लोटांगण घालते झाले. या कृतीने नारद उल्हसित झाले व व्यासांची योग्यता ओळखून त्यांना त्यांनी आदराने उठविले.॥५८॥

नारदांची पूजा करून व्यासांनी आपली मनोव्यथा त्यांना सांगितली.

मग बैसोनियां सावचित्त। व्यास निवेदी मनोगत।

म्यां स्वयें कथिले ज्ञानमथित। परी समाधान चित्त माझें न पवे॥५९॥

मग समोर बसून सावधान मनाने व्यास आपले मनोगत नारदांना सांगू लागले. ते म्हणाले, की मी संपूर्ण ज्ञानकांड सांगितले परंतु मला अजूनही शाश्वत समाधान मिळाले नाही.॥५९॥

जो मी लौकिकीं अतिसज्ञान। तो मी निजस्वार्था अतिसज्ञान।

माझ्या ज्ञातेपणाचें भूषण। तेंचि दूषण मज माझें॥६०॥

मी लोकांमध्ये 'ज्ञानी' म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु स्वतःच्या हिताबाबत मीच अज्ञानी ठरलो. माझ्या ज्ञानाचे मला भूषण वाटते होते त्यामुळे तोच माझा मोठा दोष ठरला.॥६०॥

भीतरीं मूर्ख बाहेरी ज्ञाता। हें ज्ञातेपण निजघाता।

तें मी वेदशास्त्रपुराणकर्ता। निजस्वार्था अतिअंध झालों॥६१॥

मी आतून अज्ञानी व बाहेरून ज्ञानी आहे. हे दिखाव्याचे ज्ञानीपण माझ्या घातास कारणीभूत ठरले. मी वेद, शास्त्र, पुराणांचा जनिता असूनही स्वकल्याणाविषयी आंधळा झालो.॥६१॥

अंतरिं नाहीं सुखसमाधान। जळो जळो तें ज्ञातेपण।

ऐसें नारदासी सांगोन पूर्ण। झाला अनन्य शरण श्रीव्यास तो॥६२॥

शाश्वत सुख समाधान न देणारे दिखाव्याचे शब्दपांडित्य जळो! नारदांना आपली व्यथा पूर्णपणे सांगून श्रीव्यास त्यांना शरण गेले.॥६२॥

‘तुझ्या ग्रंथातून भगवंताचे गुणसंकीर्तन नाही’ - नारद

तंव नारद म्हणे व्यासासी। केलें अत्युत्तम ग्रंथासी।

जेणें विश्रांति होय वक्त्यासी। त्या ग्रंथार्थासी नोळखसी॥६३॥

दुःखित झालेल्या व्यासांचे बोलणे ऐकून नारद त्यांना म्हणाले, तू अतिशय उत्तम ग्रंथांची रचना केली आहेस. पण ज्या ग्रंथाच्या वक्त्याला नित्य विश्रांती लाभेल, अशा विषयावर मात्र तू ग्रंथ लिहिला नाहीस. त्याचा अर्थच तू नीट लक्षात घेतला नाहीस.॥६३॥

स्वधर्मकर्तव्यें व्यवहाररीती। हेंचि निरूपिलें तुवां ग्रंथीं।

परी भगवंताची निजस्थिती। ती ग्रंथार्थी प्रतिपादिली नसे॥६४॥

तू ग्रंथांमध्ये स्वधर्म, कर्तव्य, व्यवहाररीतींचे विवेचन केलेस. परंतु भगवंताच्या निर्गुण निराकार स्वरूपाविषयी काहीच प्रतिपादन केले नाहीस.॥६४॥

सच्चिदानंदप्रभावासी। नाही वर्णिलें श्रीवासुदेवासी।

तंव विश्रांति नव्हे वाचेसी। मां वक्त्यासी सुख कैचें॥६५॥

श्रीवासुदेवाच्या सच्चिदानंदस्वरूपलक्षणांविषयी ग्रंथात काहीच विवेचन केलेले नाही. जोपर्यंत श्रीवासुदेवाशी एकरूपता साधत नाही, तोपर्यंत वाणीला विश्रांती मिळत नाही. मग वक्त्याला सुख कसे मिळणार?॥६५॥

जो जगाचें निजजीवन। जो प्रतिपाद्य श्रीजनार्दन।

नाही वर्णिला चैतन्यघन। तंव वक्त्या संपूर्ण सुख कैचें॥६६॥

जो संपूर्ण जगाचे जीवन (अधिष्ठान) आहे, जो श्रीजनार्दनरूप परब्रह्म वेदांचा प्रतिपाद्य विषय आहे, त्या चैतन्यघन स्वरूपाच्या वर्णनाशिवाय वक्त्याला संपूर्ण सुख कसे मिळेल?॥६६॥

ज्याचेनी जग होय सुखरूप। तो जनार्दन सुखस्वरूप।

त्याचें न वर्णितां निजस्वरूप। वक्त्यासी अल्प विश्रांती नुपजे॥६७॥

ज्याच्याशी एकरूप झाले असता संपूर्ण जग सुखरूप दिसते, तो जनार्दन सुखाचा सागर आहे. त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन केले नाही तर वक्त्याला थोडीसुद्धा विश्रांती मिळणार नाही.॥६७॥

‘श्रोता-वक्ता यांना परमशांति देणारा ग्रंथ कोणता तो ऐक’ - नारद

जें वक्त्यासी होय निजसुख। त्रिलोकीं कोंदे हरिख।

ऐसा अत्यंत अलौकिक। तुज मी आवश्यक सांगेन आतां॥६८॥

ज्यामुळे वक्त्याला सुख होईल, त्रैलोक्य आनंदाने भरलेले दिसेल, असा अलौकिक ग्रंथ कोणत्या विषयावर लिही, ते मी तुला आवश्यक सांगतो.॥६८॥

श्रोते वक्ते सुखरूप होती। जर्गीं प्रगटे परमशांती।

ऐसी भगवंताची निजस्थिती। ते मी तुजप्रती सांगेन पां॥६९॥

ज्यामुळे श्रोता आणि वक्ता दोघेही सुखरूप होऊन, जगात राहूनही परमशांतीचा अनुभव घेतात, अशी भगवंताची आत्मस्थिती तुला आता सांगतो.॥६९॥

ज्याचें स्मरतां एक नाम। निर्दाळी सकळ कर्माकर्म।

त्या पुरुषोत्तमाचें निजवर्म। गुह्यज्ञान परम सांगेन व्यासा॥८७०॥

ज्याच्या कोणत्याही एका नामाचे स्मरण केले असता, संपूर्ण कर्मसंभारातून सुटका होते, त्या पुरुषोत्तमाच्या प्राप्तीचे कोणास ठाऊक नसलेले वर्म, हे व्यासा तुला आता सांगतो.॥८७०॥

जेथें शब्देंसी वक्ता निवे। श्रवणेंसी श्रोता विसांवे।

सुखासही निजसुख फावे। अनुभवा निजानुभवं निघती दोंदें॥७१॥

ज्या शब्दांचे वक्तव्य करताना वक्ता सुखावतो, ऐकताना श्रोता सुखावतो, ते सुखस्वरूप सांगतो. जेथे सुखही सुखावते, ज्या सुखाशी एकरूप झाले असता 'अनुभव' ही संकल्पनाही अनुभवरूप पावते, वेगळा काही अनुभव शिल्लक राहत नाही व निरंकुश तृप्ती मिळते, त्याचे वर्णन आता सांगतो.॥७१॥

जेणें शिवाचें पुरे कोड। जे गोडाचें निजगोड।

जेणें वोसरे संसारकाबाड। सुखसुरवाड सांगेन तें॥७२॥

जे स्वरूप गोडातील गोडी आहे, सार आहे, त्या स्वरूपात भगवान महादेव सदा निमग्न असतात. ज्या स्वरूपाशी एकरूप झाल्याने संसारकष्ट संपतात, ते सुखस्वरूप सांगतो.॥७२॥

जेणें तुटे ज्ञानाभिमान। जेणें कोंदाटे चैतन्यघन

ऐसें जें गुह्याचें गुह्यज्ञान। तें तुज सांगेन परात्पर मी॥७३॥

ज्याचा अनुभव घेतल्याने ज्ञानाचा अभिमान मावळून जातो व एक चैतन्यघन तत्त्वच सगळीकडे भरून आहे असा अनुभव येतो, पण तरीही अज्ञानी माणसाला जे कळत नाही, ते परात्पराचे ज्ञान आता सांगतो.॥७३॥

जें भावार्थें घेतां वचन। जन जनार्दना अभिन्न।

श्रोता वक्ता होय आपण। तें गुह्यज्ञान अवधारी तूं॥७४॥

पूर्ण भाव ठेऊन हे लक्षात घेतले असता, जन आणि जनार्दन अभिन्न आहेत असा अनुभव येतो. श्रोता आणि वक्ता दोघेही एकरूप होतात, ते गुह्यज्ञान तूआता ऐक.॥७४॥

कैसें व्यासाचें शुद्ध मन। नारद ज्ञाता मी काय अज्ञान।

ऐसा न धरीच ज्ञानाभिमान। यालागी तुष्टमन नारद झाला॥७५॥

व्यासांचे मन कसे शुद्ध होते ते पहा. 'नारद ज्ञाता आहेत आणि मी काय अज्ञानी आहे?' असा अभिमान व्यासांनी धरला नाही. या कारणामुळे नारद संतुष्ट झाले.॥७५॥

जेणें जपतपाची श्रृंखळा तुटे। ध्येयध्यानाचे बिरडे फिटे।

कर्माकर्माचे खत फाटे। ते वर्म गोमटे अवधारी पां॥७६॥

ज्या अनुभवज्ञानाने जप, तप व त्याने निर्माण होणारा अहंकार ह्यांची श्रृंखला तुटते, ध्यानादी क्रिया संपतात, कर्म-अकर्म ह्यांचा नाश होतो, ते वर्म लक्षपूर्वक ऐक.॥७६॥

जेणे अहंतेचे मूळ उपडे। अविद्येचे आयुष्य खंडे।

अंगे ब्रह्म होइजे रोकडे। ते ज्ञान धडफुडे अवधारी पै॥७७॥

ज्या ज्ञानाने अहंतेचे समूळ उच्चाटन होते, अविद्या नाश पावते व अंगी सहजच ब्रह्मरूपता येते, ते ज्ञान ऐक.॥७७॥

श्लोक ४५ -

नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप।

ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायामिततेजसे॥४५॥

अन्वय - हे नृप, सरस्वत्याः तटे, परमं ब्रह्म ध्यायते अमित तेजसे मुनये व्यासाय नारदः प्राह॥४५॥

अर्थ - हे राजा, सरस्वती नदीच्या तीरावर परब्रह्माच्या ध्यानात मग्न अशा परमतेजस्वी व्यासमुनींना नारदांनी हेच भागवत सांगितले होते.

गुरुकृपेने नारदाला लाभलेली योग्यता

निजकृपे श्रीनारद। परमप्रीती अतिआल्हाद।

व्यासासी वचनानुबोध। परमानंदें निववीत असे॥७८॥

श्रीव्यासांवर प्रेमाने व आनंदाने कृपा करून नारदांनी गुह्यज्ञान सांगितले व त्यांना परमानंद देऊन शांत केले.॥७८॥

श्रीनारायणें निजानंद। परमेष्ठीसी केला बोध।

तेणें ब्रह्मा पावे परमानंद। स्वानंदकंद सदोदित॥७९॥

स्वतः श्रीनारायणाने विधात्यास आत्मबोध केल्याने तो परमानंदात रममाण झाला होता.॥७९॥

ऐसिया निजानुभवासी। ब्रह्मा अर्पी निजपुत्रासी।

तेणें तो नारददेवर्षी। सुखस्वानंदेंसी डुल्लत असे॥८०॥

तेच अनुभवाचे ज्ञान ब्रह्मदेवाने नारदांना दिले. त्या अनुभवामुळे देवर्षी नारद आत्मानंदात डोलत होते.॥८०॥

भुक्ति मुक्ति भगवद्भक्ती। नित्य नारदातें वोळंगती।

येवढी स्वरूपाची प्राप्ती। अगाधस्थिती पावला॥८१॥

भगवद्भक्ती करणाऱ्या नारदांच्या पायाशी भुक्ती मुक्ती लोळण घेत होत्या. ही अत्यंत सखोल, कोणाला न कळणारी स्वरूपस्थिती नारदांना प्राप्त झाली होती.॥८१॥

भुक्ति नारदाचे पार्यीं घोळे। मुक्ति त्याचे चरणीं लोळे।

भक्ति त्याचेनी धाकें पळें। करी सोवळें निजशिवातें॥८२॥

सर्व प्रकारचे भोग त्यांच्यासाठी सहज असून, प्रत्यक्ष मुक्ती त्यांच्या पायांशी लोळण घेते. नारदांविषयींच्या आदरयुक्त भीतीने भक्ती त्यांच्या पुढे उभी राहून स्वतःच्या पवित्रपणाचे सार्थक करते.॥८२॥

काम नारदापुढे पळे। काळ त्याच्या तोडरीं रुळे।

हरिहरांचेनी भावबळें। इंद्रादि पादकमळें वंदिती सदा॥८३॥

काम नारदांच्या पुढून पळून जात होता तर काळ त्यांच्या पायातील तोडरात राहण्यात समाधान मानत होता. हरी आणि हर यांच्याबद्दल त्यांना असलेले पराकोटीचे प्रेम पाहून इंद्रादी देवगण नारदांच्या चरणांना वंदन करित होते.॥८३॥

सदा देवांचा आवडता। नित्य दैत्यांचा पढियंता।

ज्याचे मुखींची स्वभाववार्ता। नुल्लंघ्य सर्वथा हरिहरांसी॥८४॥

देवर्षी नारद देवांचे आवडते असून दैत्यांनाही अत्यंत प्रिय होते. ते जे सहज बोलत, ते हरिहरांनाही मान्य असे.॥८४॥

शुक्र लागे ज्याचें चरणीं। बृहस्पति त्यातें मस्तकीं मानी।

यापरी गा नारदमुनी। वंद्य त्रिभुवनीं सुरां असुरां॥८५॥

विशेष असा की परस्परांचे शत्रू असलेले देव व दैत्य हे दोघेही नारदमुनींना वंद्य मानतात. उदा. दैत्यगुरू शुक्राचार्य त्यांच्या चरणांशी नतमस्तक होतात व देवगुरू बृहस्पतीही त्यांना आदरपूर्वक नमस्कार करतात.॥८५॥

नारदा रावणासी आप्तता। शेखीं रामाचा पढियंता।

नारद शिवाचा आवडता। तो त्रिपुरासी तत्त्वतां एकांत चाळी॥८६॥

ते रावणाला अत्यंत जवळचे वाटत होते व रामालाही अत्यंत प्रिय होते. ते शंकराचे लाडके असून ज्याला श्रीशंकराने त्याच्या नगरांसह नष्ट केले, त्या त्रिपुरासुरालाही मार्गदर्शक होते.॥८६॥

श्रीकृष्णनारद एकांतविधी। त्याते कालयवन पुसे बुद्धी।

ज्यातें जरासंध नित्य वंदी। तो कृष्णसभेमधीं आत्मत्वे पूज्य॥८७॥

श्रीकृष्ण आणि नारद यांच्यात एकांतात संवाद चाले तर श्रीकृष्णाशी वैर करणारा कालयवन नारदांचा सल्ला घेत होता. जरासंध नारदांना नेहमीच प्रमाण मानीत होता आणि ते श्रीकृष्णाच्या सभेतही सगळ्यांना कृष्णासारखेच पूज्य होते.॥८७॥

जेथें अत्यंत विषमता। तेथें नारदासी नित्य समता।

तेथें समसाम्यसमानता। व्यासासी तत्त्वतां निजबोधक॥८८॥

असा जेथे मोठा परस्परविरोध दिसतो, तेथे नारदांना मात्र समान सन्मान व पूज्यतेने वंदन केले जात होते. नारदांनाही सर्व सृष्टीत सर्व ब्रह्मरूपाने समानच दिसतात. हाच तत्त्वबोध त्यांनी व्यासांना केला.॥८८॥

तो पाराशर तपतेजस। सरस्वती तीरांचा निजहंस।

परब्रह्मध्यानीं ध्यानस्थ व्यास। त्यासी करी उपदेश श्रीनारद तो॥८९॥

त्या पराशरपुत्र, तपश्चर्येने सामर्थ्यसंपन्न झालेल्या व सरस्वतीच्या तीरावर साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन परब्रह्माचे ध्यान करणाऱ्या व्यासमुनींना नारदांनी उपदेश केला.॥८९॥

ध्यानध्यातृत्वभेद। फोडोनी जो सच्चिदानंद।

तोचि श्लोकार्थीचा अर्थबोध। व्यासासी श्रीनारद बोध सांगे॥९०॥

ध्यान-ध्याता-ध्येय या त्रिपुटीचा बाध करून, अधिष्ठानरूपाने जो सच्चिदानंद परमात्मा आहे, त्याचाच बोध सर्व श्लोकांत भगवंतांनी केला होता. तो बोध नारदांनी व्यासांना केला.॥९०॥

नारदांच्या उपदेशाने व्यासांना आत्मज्ञान

कानावचना होतां भेटी। व्यास स्वबोधेसी स्वयें उठी।

श्रीनारदाचे गोष्टीसार्थी। पडली मिठी परब्रह्मीं॥९१॥

व्यासांचे कान व नारदांचे वचन यांची भेट होताच व्यासांना तत्काळ पूर्णबोध झाला. ते परब्रह्माशी

एकरूप झाले.॥११॥

ज्या दादुल्याचें वचन। निर्दलुनी ध्यातें मन।

ध्याता केला चैतन्यघन। हा प्रताप पूर्ण सदुरुवचनीं॥१२॥

सदुरुवचनाची किमया अशी घडली की त्यांचे बोधवाक्य ऐकून ध्यान करणारे मन उन्मन झाले. ध्याता जीव चैतन्यघन स्वरूपाशी एकरूप झाला.॥१२॥

तेंचि वाक्य इतर सांगती। परी तेथें नव्हे अर्थप्राप्ती।

बाप सदुरुवाक्याची ख्याती। वचनींच प्राप्ती परब्रह्माची॥१३॥

तेच महावाक्य इतरांनी सांगितले तर परमार्थ प्राप्ती होत नाही. पण सदुरू हे श्रेष्ठ व त्या तत्त्वाचा स्वतः अनुभव घेऊन तद्रूप झालेले असल्याने त्यांच्या मुखातून तेच वाक्य अनुग्रहपूर्वक ऐकले असता ब्रह्मस्वरूपाची भेट होते.॥१३॥

हो कां वचनामाजी आईतें। ब्रह्म बांधोनी आलें होतें।

हाही अर्थ न घडे येथें। गुरुवाक्यचि निश्चितें परिपूर्ण ब्रह्म॥१४॥

श्रीगुरुवचनांमध्ये परब्रह्म बांधून ते शिष्याच्या हातात दिले गेले, असाही अर्थ येथे नाही. कारण गुरुवाक्यच निश्चितपणाने ब्रह्म आहे.॥१४॥

वस्तुवेगळें वचन राहे। मां त्यामाजीं वस्तु बांधिली जाये।

वस्तु वचनासी सबाह्य आहे। एवं गुरुवाक्य होय परिपूर्ण ब्रह्म॥१५॥

सदुरुवचन ब्रह्मवस्तुपासून वेगळे असते तर त्यामध्ये ब्रह्म बांधले जाणे शक्य झाले असते. श्रीगुरुवचनाच्या आतबाहेर ब्रह्मच असल्याने गुरुवाक्य पूर्णब्रह्मरूप आहे.॥१५॥

गुरुवाक्याचें अक्षर। तें क्षराक्षरातीत परमपर।

यालागीं गा साचार। ब्रह्मपरात्पर सदुरुवाक्य॥१६॥

गुरुवाक्यातील एकेक अक्षर क्षर-अक्षराच्या पलीकडचे आहे म्हणून सदुरुवाक्यच परेच्याही पलीकडे असलेले ब्रह्मस्वरूपच आहे.॥१६॥

वचन वाक्य आणिक वक्ता। तिहींसी गुरुवाक्यें एकात्मता।

यालागीं जाण पां तत्त्वतां। गुरुवाक्य वस्तुता परिपूर्ण ब्रह्म॥१७॥

बोललेले वचन, वाक्य आणि वक्ता हे तिघेही, गुरुवाक्याचा अनुभव आल्यावर ब्रह्मरूपच असल्याचे कळते. त्यामुळे श्रीगुरुवाक्य साक्षात ब्रह्मच आहे.॥१७॥

गुरुवाक्य चैतन्यघन। सदुरु तो ब्रह्म परिपूर्ण।

हे श्रीव्यासासी बाणली खूण। आपणां आपण विसरला मग॥१८॥

गुरुवाक्य हे चैतन्यघन ब्रह्मरूप असते, सदुरू साक्षात परब्रह्म असतात असा अनुभव श्रीव्यासांना आला व ते स्वतःला विसरले.॥१८॥

विसरला तो ध्येयध्यान। विसरला तो ज्ञेयज्ञान।

विसरला तो मीतूपण। देहींचें देहपण देहधर्म विसरे॥१९॥

श्रीव्यास ध्येय-ध्यान, ज्ञेय-ज्ञान विसरले. देहाचा देहपणा, देहधर्म तसेच मी-तूपणही विसरले.॥१९॥

विसरला तो कर्मधर्म। विसरला तो नित्यनेम।

विसरला तो जपहोम। पूर्ण परब्रह्म कोंदाटलें॥१००॥

आपले कर्म, आपला धर्म, करीत असलेला नित्यनेम, जप, होम यांचाही त्यांना विसर पडला. सगळीकडे ते ब्रह्म भरून राहिले आहे असा अनुभव व्यासांना आला.॥१००॥

नाठवे सज्ञानमहती। नाठवे महाकवित्वाची व्युत्पत्ती।

नाठवे विदेहेदेहस्फूर्ती। चैतन्यस्थिती ठसावली तया॥१०१॥

चैतन्यस्वरूपाशी एकरूप झाल्याने आपल्या ज्ञातेपणाचा, कवित्वाचा मोठेपणा, हे सारे आठवेनासे झाले. देहाची जाणीव, त्यासंबंधीच्या स्फूर्ती यांचा विसर पडला.॥१०१॥

बाप गुरुवाक्याचा निजबोध। निःशेषें निरसला जीवभेद।

पूर्ण कोंदला परमानंद। स्वानंदकंद निजबोधेंसी॥१०२॥

सदुरूकडून उपदेश मिळाल्याने झालेला बोध अत्यंत श्रेष्ठ आहे. त्याने जीव जीवातील भेद समूळ, म्हणजे भेदाचे कारण जे स्वरूपाविषयीचे अज्ञान, त्यासह संपून जातो. सर्व सृष्टी परमानंदाने भरल्याचे त्या बोधामुळे त्यांच्या अनुभवाला आले.॥१०२॥

ऐसा पावतां निजबोध। विसरला गुरुशिष्यत्वभेद।

श्रीव्यास आणि श्रीनारद। झाले एकचित्तबोध निजात्मरूपें॥१०३॥

असे बोधामृत मिळाल्याने गुरु आणि शिष्य यांच्यातील भेदही मावळला. श्रीव्यास आणि श्रीनारद अनुभवाच्या एकाच पातळीवर स्थिर झाले.॥१०३॥

यापरी श्रीभागवत। दशलक्षण अर्थयुक्त।

नारदें व्यासासी यथोक्त। पूर्ण परमार्थ प्रबोधिला॥१०४॥

याप्रमाणे दशलक्षणी श्रीभागवत त्याच्या अर्थासहित सांगून नारदांनी व्यासांना यथार्थ परमार्थबोध केला.॥१०४॥

कृपापूर्ण पौर्णिमाद्वारें। सदुरुप्रबोधबोधचंद्रें।

निजानंदें अमृतकरें। निवविलें पुरें निजशिष्यातें॥१०५॥

आपली कृपा पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे विकसित करून स्वतःच्या अमृतमय हातांनी शिष्याचे प्रबोधन केले. अमृतमय प्रबोध प्राप्त करून देऊन स्वशिष्यास शांत केले.॥१०५॥

निरसुनी अविद्याअंधार। दवडुनी अहंसोहंविहार।

फेडिलें मुक्तीचें भुरर। सदुरुभास्करअरुणोदयीं॥१०६॥

श्रीनारदांनी व्यासांच्या अविद्येच्या अज्ञानांधःकाराचे ज्ञानाने निरसन केले. मुक्ती म्हणजे काय या विषयी जे अज्ञानाचे धुके पसरले होते, ते सदुरूरूपी तेजस्वी सूर्य उगवल्यावर नाहीसे झाले. अहंकार तर गेलाच पण 'ते ब्रह्म मी आहे' हा ज्ञानविचारही गेला.॥१०६॥

सूर्यकिरणांचे संघातें। अंधारचि प्रकाशाआतें।

तेवीं गुरुवाक्य भास्वतें। संसार सुनिश्चितें परब्रह्म केला॥१०७॥

सूर्यकिरणांच्या एकत्रित परिणामामुळे अंधारच जसा प्रकाशमय होतो, त्याप्रमाणे गुरुवाक्याच्या तेजाने हा भासमान संसार निश्चितपणाने ब्रह्मरूप केला.॥१०७॥

इतर सूर्य अस्तमाना जाये। गुरुसूर्य तैसा नव्हे।
जो उगवतांची पाहे। उदयास्त खाय निजांग तेजें॥१०८॥

लौकिकातील सूर्य सायंकाळी मावळतो पण श्रीगुरुरूप सूर्याचे तसे नाही. तो उगवला असता स्वतःच्या तेजाने उदय आणि अस्त यांना खाऊन टाकतो म्हणजेच सत्य वाटणारा विकारी संसारभ्रम पूर्णपणे नाहीसा करतो.॥१०८॥

जेवीं चंद्रकरअंगसंगें। चकोर निवाला डोलों लागे।
तेवीं गुरुवाक्यसंयोगें। श्रीव्यास सर्वांगें सुखरूप जाहला॥१०९॥

चंद्रकिरणांचे सेवन केल्यामुळे चकोर शांत होतो, तृप्त होऊन डोलू लागतो. तसे सदुवाक्यश्रवणाने श्रीव्यास अत्यंत तृप्त झाले, सुखरूप झाले.॥१०९॥

गुरुवाक्याणें ज्ञानप्रबुद्ध झालेल्या व्यासांनी चतुःश्लोकीचें सार दहा लक्षणांत वर्णिलें.

तेणें सुखाचेनि स्वानंदें। सदुरुकृपा पूर्ण बोधें।
चतुःश्लोकीचीं अगाध पदें। दशलक्षणशुद्धें वर्णिली व्यासें॥११०॥

सदुरुकृपेने प्राप्त झालेल्या स्वानंदसुखाने तृप्त होऊन व्यासांनी चार श्लोकात सांगितलेली भागवताची दहा लक्षणे सविस्तर वर्णन केली.॥११०॥

प्रथमस्कंधीं आरंभभाव। द्वितीयस्कंधीं साधिला आव।
तृतीयापासूनी नवलाव। लक्षणान्वयभाव लाविला असे॥१११॥

भागवताच्या प्रथम स्कंधात ग्रंथास आरंभ करून द्वितीय स्कंधात मुख्य विषयाला सुरुवात केली. तृतीय स्कंधापासून भागवतमहापुराणाच्या दहा लक्षणांचे वर्णन करण्यास सुरुवात केली.॥१११॥

तृतीयस्कंधीं सर्गलक्षण। चतुर्थस्कंधीं विसर्ग जाण।
पंचमस्कंधीं बोलिलें स्थान। षष्ठीं तें पोषण प्रतिपादिलें॥११२॥

तृतीय स्कंधात सृष्टीची निर्मिती सांगून चतुर्थ स्कंधात प्रलय सांगितला. पंचम स्कंधात वैकुंठाचे वर्णन असून सहाव्यात भगवद्भजनाचे महत्त्व सांगितले.॥११२॥

सप्तमस्कंधीं बोलिली ऊती। अष्टमीं मन्वंतरांची गती।
ईशानुकथनाची स्थिती। जाण निश्चितीं नवमामार्जी॥११३॥

सातव्या स्कंधात कर्माचे विवरण केले व आठव्यात मन्वंतरांचे वर्णन केले. नवव्या स्कंधात ईश्वराच्या अवतारांचे विवेचन केले.॥११३॥

दशमी बोलिला निरोध। एकादशी मोक्षपद।
द्वादशीं आश्रय अतिशुद्ध। एवं लक्षणें विशद व्यासें केली॥११४॥

दहाव्यात एकाग्रतेचे वर्णन, अकराव्यात मोक्षपदाची महती व बाराव्यात अतिशुद्ध अधिष्ठानाचे लक्षण सांगतले श्रीव्यासांनी सांगितले.॥११४॥

जैसैं वटबीज अणुमात्र। त्याचाचि होय वृक्ष थोर।
तैसा चतुःश्लोकींचा विचार। श्रीव्यासैं साचार विस्तारला॥११५॥

वडाचे बी अगदी छोटेसे असून त्यापासून जसा प्रचंड मोठा वृक्ष होतो तसा चतुःश्लोकातील हा दहा

लक्षणांचा विस्तार व्यासांनी ग्रंथरूपाने रचला.॥१५॥

व्यास कवि हाचि माळी। भूमिका शोधोनि वैराग्यहलीं।

गुरुकृपाजीवनमेळीं। विवेकाचे आळीं वाढवी वृक्ष॥१६॥

महाकवी व्यास हेच जणू माळी असून त्यांचा नांगर म्हणजे वैराग्य आहे. त्याने अन्तःकरणाची भूमी नांगरली. सदुरुकृपा हे पाणी ह्या चार श्लोकांच्या बीजाला मिळाल्यामुळे तो अंकुरला व विवेकाच्या आळ्यात ते पाणी राहिल्यामुळे तो अतिशय विस्तारला.॥१६॥

व्यासविंदानिया बळी। चतुःश्लोकींच्या निजमेळी।

वृक्ष वाढवी समूळीं। पुष्पपल्लवफळीं सफलित॥१७॥

व्यासांच्या ज्ञानाचे बळ चतुःश्लोकीला मिळाल्यामुळे वृक्ष मुळापासूनच खूप वाढला. या वृक्षाला टवटवीत फुले व हिरवीगार पाने लागली. यामुळे रसरशीत अशी मोक्षफळेही आली.॥१७॥

पदोपदीं अतिगोड। मोक्षसुखाचें लागले घड।

समूळ सगळें झाड। नित्य नूतनगोड सुस्वाद लागे॥१८॥

भागवतातील प्रत्येक पद अतिशय गोड असून त्यामुळे मोक्षसुखाच्या फळांचे घड या वृक्षाला लगडले आहेत. मुळापासून सगळे झाडच नित्यनूतन गोडी देणारे व स्वादिष्ट आहे.॥१८॥

नित्य नूतन याची गोडी। अवीटें विटों नेणें चोखडी।

जे सेवूं जाणती आवडी। त्यांसी बाधेना वोढी सुधैषणेची॥१९॥

याची गोडी कितीही वेळा चाखली तरी प्रथमच चाखल्याप्रमाणे नवीन असते. त्यामुळे त्या गोडीचा कोणालाही कधीच वीट येत नाही. जे आवडीने याचा स्वाद घेतात, त्यांना अमृताच्या गोडीचीही इच्छा राहत नाही.॥१९॥

नवल या फळाची मात। त्वचा बीज नाहीं त्यांत।

न माखतां जीवाहात। न लागतां दांत सेवारें हें॥१२०॥

या वृक्षाच्या फळाचे नवल असे की त्याला सालही नाही व त्याच्या आत बीसुद्धा नाही. ह्या फळाचे सेवन करताना त्याचा हातांना स्पर्शही होत नाही व त्यामुळे जीवाचे हात माखत नाही. दातांचा स्पर्शही न होता याचे सेवन करता येते.॥१२०॥

हें रसनेविण रसस्वादन। सेवितां नव्हे उच्छिष्टवदन।

परमानंदें तृप्त पूर्ण। गुरुभक्त सज्ञान पावती सदा॥२१॥

ह्या फळाचे सेवन म्हणजे रसनेवाचून रसास्वादन करणे आहे. या फळाचे सेवन करतांना खाणाऱ्याचे तोंड उघावत नाही व जो गुरुभक्त हे खातो, तो ज्ञानी होतो व परमानंदाने कायमचा तृप्त होऊन पूर्णावस्थेला पोहोचतो.॥२१॥

एवं दशलक्षण विस्तार। द्वादशस्कंध भागवततरुवर।

श्रीव्यासऋषि वदला साचार। स्वानंद निर्भर रस स्रवत॥२२॥

अशा प्रकारे दहा लक्षणांचा विस्तार करित श्रीव्यासांनी द्वादश स्कंधांद्वारे भागवताचा वृक्षविस्तार केला. याच्यातून नेहमी शुद्ध आनंदाचा रस पाझरत असतो.॥२२॥

समूळफळरूपें सदाफळ। अद्वितीय अतिरसाळ।

समसाम्यसदा सरळ। समत्वे निर्मळ शाखोपशाखा॥२३॥

या सारखा मुळापासून तो फळापर्यंत रसाळ असलेला दुसरा ग्रंथ नाही. हा ग्रंथवृक्ष फळाफुलांनी सदा लगडलेला आहे. याच्या शाखा उपशाखा समत्व शिकवितात. त्या सरळ असून त्यांच्यामुळे सर्वत्र ब्रह्मदृष्टी राहते.॥२३॥

शाखोपशाखाउत्पत्ति। निगमकोकिला कूजती।

आर्तभ्रमर परिभ्रमती। जिज्ञासू घालिती झेपा फळीं॥२४॥

या वृक्षाच्या मुख्य शाखांपासून अनेक उपशाखांची निर्मिती झाली. ह्या वृक्षावर बसणारे वेदरूपी कोकिल निवृत्ती मार्गाचे कूजन करतात. परमार्थाविषयी आर्त असणारे जीव हेच जणू भ्रमर असून ते या वृक्षाच्या फुलांभोवती गुंजारव घालतात. जिज्ञासू असलेले साधक ह्याच्या फळांचे सेवन करण्यासाठी पक्षांप्रमाणे झेप घेतात.॥२४॥

श्रीव्यासांनीं आपला पुत्र शुकयोगींद्र यांना आपल्यासारखेंच 'ज्ञानी' केले

जंव अर्थाअर्थीं चोखडी गोडी। तंव अतिशयें अतिआवडी।

श्रीशुकाची पडली उडी। सर्वांगीं चोखडी चाखली चवी॥२५॥

या ग्रंथाच्या प्रत्येक शब्दामध्ये अर्थाची गोडी भरलेली असल्याने अतिशय आवडीने श्रीशुकांनी या ग्रंथाचा अभ्यास केला व सर्वांगाने शुद्ध असलेल्या चवीचा आस्वाद घेतला.॥२५॥

ऐसा देखोनी अधिकार। श्रीव्यासें निजकुमर।

उपदेशिला शुकयोगींद्र। जो ज्ञाननरेंद्र योगियांचा॥२६॥

असा स्वपुत्राचा अधिकार पाहून श्रीव्यासांनी ज्ञानात आणि योगात श्रेष्ठ असलेल्या श्रीशुकांना उपदेश केला.॥२६॥

जो ब्रह्मचर्यशिरोमणी। जो भक्तांमाजीं अग्रगणी।

जो योग्यांचा मुकुटमणी। सज्ञान चरणीं लागती ज्याचे॥२७॥

श्रीशुकमुनी ब्रह्मचर्य पालन करणाऱ्यात श्रेष्ठ असून भक्तांमध्येही अग्रगण्य आहेत. योग्यांचा मुकुटमणी असलेल्या श्रीशुकांच्या चरणांना ज्ञानीही वंदन करतात.॥२७॥

जो सुखरूपें रूपा आला। की शांतिरसाचा ओतिला।

निखळ विज्ञानाचा घडला। स्वयें साकारला परब्रह्मरूप॥२८॥

सुखच त्यांच्या रूपाने रूपास आले. ते शांतिरसाची ओतीव मूर्ती आहेत. विज्ञान म्हणजे ब्रह्मज्ञान त्यांच्या रूपाने आकारास आले. श्रीशुक परब्रह्माचे जणू साकार रूप आहेत.॥२८॥

त्याच्या देहाची पाहतां शोभ। ब्रह्मज्ञानी निघाले कोंब।

तो ज्ञानाचा पूर्णबिंब। स्वयें स्वयंभ पूर्णब्रह्म॥२९॥

ब्रह्मतेजाची ते जणू सुंदर मूर्ती आहेत. ते ज्ञानाचे पूर्ण बिंब आहेत. त्यांचे अवयव जणू ब्रह्मज्ञानाचे कोंब आहेत. ते देहासह पूर्णब्रह्म आहेत.॥२९॥

दशलक्षण श्रीव्यासोक्ती। चतुःश्लोकीचे अर्थप्राप्ती।

श्रीशुकाची निजस्थिती। झाली निश्चितीं परब्रह्मरूप॥१३०॥

श्रीव्यासांनी सांगितलेली चतुःश्लोकीतील दहा लक्षणे अर्थासह आत्मसात करून श्रीशुक परब्रह्मरूप झाले.॥१३०॥

यापरी श्रीशुक आपण। स्वयें झाला स्वानंदघन।

त्या आनंदाचें समाधान। पाहोनि पूर्ण समाधिस्थ झाला॥३१॥

अशा रीतीने श्रीशुक स्वानंदघन परमात्म्याशी एकरूप झाले. त्या आनंदाने निरतिशय समाधान प्राप्त होऊन शुकमुनी समाधी अवस्थेत स्थिर झाले.॥३१॥

नाहीं वृत्तिधैर्य धारणा। आपेंआप सहजें जाणा।

समाधी आली समाधाना। सुखरूपें पूर्णार्णवबोध झाला॥३२॥

त्यांच्या अशा स्थितीत वृत्तींना धैर्याने एकाग्र करणे संपून गेले. सहजसमाधी अवस्थेमुळे पूर्ण समाधान प्राप्त होऊन सुखाच्या सागरात, सहजज्ञानस्थिती प्राप्त झाली.॥३२॥

समाधी आणि उत्थान। दोहीं अवस्था गिळूनी जाण।

शुक आपणिया आपण। सुखरूपें पूर्ण प्रबोध पावे॥३३॥

समाधी अवस्था आणि समाधीतून व्युत्थान ह्या दोन्ही अवस्था मावळल्या. श्रीशुकांना स्वरूप बोध होऊन पूर्ण सुखरूपता प्राप्त झाली.॥३३॥

दहा हजार वर्षे श्रीशुक समाधि अवस्थेंत!

ते समाधीचा अवबोध। शुकासी वाटे निमिषार्ध।

बाहेर लौकिक प्रसिद्ध। दशसहस्राब्द पुराणगणना॥३४॥

या समाधी अवस्थेतला बोध किंवा ही समाधिअवस्था श्रीशुकांना निमिषार्धच वाटली. परंतु लौकिकातली मात्र दहा हजार वर्षे झाली होती.॥३४॥

दशसहस्रवर्षपर्यंत। श्रीशुक होता समाधिस्थ।

ऐसी महापुराणें गर्जत। शुकासी वाटत निमिषार्ध पै॥३५॥

दहा हजार वर्षांपर्यंत श्रीशुक समाधिस्थ होते असे पुराणे गर्जून सांगत आहेत. परंतु श्रीशुकांना हा कालावधी निमिषार्धाइतका कमी वाटला.॥३५॥

यालागीं स्वरूपीं निर्वाही। सर्वथा रीघ मन नाहीं।

मुख्य काळचि जेथें नाहीं। काळगणना ते ठायीं ठसावे कोणा॥३६॥

स्वरूपाशी एकरूप झालेले मन तेथून बाहेर निघत नाही. स्वरूपाच्या ठिकाणी काळच नसल्याने कालगणना तरी कोणी करावी!॥३६॥

लवनिमिषपळेंपळ। साधूनियां समाधि त्रिकाळ।

हें मायामय मृगजळ। स्वरूपी अळुमाळ स्पर्शलें नाही॥३७॥

त्रिकाळ समाधी अवस्था साधल्याने मायेच्या कक्षेत येणारे मृगजलासमान भासमान असणारे लव, निमिष, पळ हे स्वरूपास जराही स्पर्श करू शकत नाहीत.॥३७॥

जो सूर्यापासीं स्वयें राहे। त्यासी उदयास्त भेटों न लाहे।

तेवीं स्वरूपीं जो निमग्न होये। त्यासी काळाची सोये स्वप्नींही न लगे॥३८॥

जो स्वतः सूर्यापाशी राहतो त्याला सूर्याचा उदय व अस्त हे पाहता येत नाहीत. त्याप्रमाणे जो अत्मस्वरूपाशी एकरूप असतो त्याला स्वप्नातही काळ स्पर्श करू शकत नाही.॥३८॥

काळगणनाप्रसिद्धी। हे लौकिका जर त्रिशुद्धी।

स्वस्वरूपींचा संबंधी। काळाची अवधी निःशेष न पवे॥३९॥

काळाची गणना ही लौकिक व्यवहारामध्ये नक्कीच केली जाते. जो शुद्ध होऊन स्वरूपाशी एकाकार झालेला आहे, त्याच्यावर काळाचा प्रभाव पडत नाही.॥३९॥

जें जें आकारासी आलें। तें तें जाण काळें ग्रासिलें।

काळासी ज्यानें सबाह्य व्यापिलें। तेथें काळाचेंही गेले काळत्व सगळें॥१४०॥

जे जे सावयव साकार आहे, त्याचा नाश काळ करू शकतो. पण ज्याने काळाला अंतरबाह्य व्यापले आहे, त्याच्या ठिकाणी काळाचे काळत्व जाते.॥१४०॥

ते स्वरूपी निजनिर्वाही। शुक समाधिस्थ जाहला पाही।

मा काळगणना ते ठायीं। कैची काई सांगावी पां॥४१॥

अशा ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूप होऊन श्रीशुक समाधिस्थ झाले. त्या समाधी अवस्थेची कालगणना कशी करावी?॥४१॥

यालागीं समाधि आणि उत्थान। हें अपक्कासीच घडे जाण।

पूर्णाच्या अंगा लक्षण। अणुप्रमाण असेचिना॥४२॥

समाधी आणि व्युत्थान या दोन अवस्था अपरिपक्काच्या ठिकाणी संभवतात. पूर्णावस्था प्राप्त झालेल्याच्या लक्षणांमध्ये त्या अणू इतक्याही नसतात. तो व्यवहारकाळीही अखंड सहजसमाधीत असतो.।

पूर्णाची लक्षितां लक्षणें। थोटावलीं अवधीं पुराणें।

वेद 'नेति नेति' म्हणे। तेथें माझे बोलणें सरे केवीं॥४३॥

ह्या पूर्ण स्थितीचे वर्णन करताना सगळी पुराणे थकली. जेथे वेद सुद्धा 'नेति नेति' म्हणत विश्राम पावले, तेथे माझे बोलणे कसे पोहचू शकेल?॥४३॥

पूर्णयोगी प्रारब्धवर्षें। लौकिकीं जैसा तैसा दिसे।

तेही पूर्णस्थिती तो असे। काहीं अनारिसें करी ना करवी॥४४॥

असा पूर्णस्थिती प्राप्त झालेला योगी त्याच्या प्रारब्धानुसार लौकिकात जसा दिसावयाचा तसाच दिसतो. तरीही तो पूर्ण स्थितीस प्राप्त झालेला असतो. पूर्ण आहे म्हणून तो विशेषत्वाने काही करीत नाही व करवूनही घेत नाही.॥४४॥

ब्रह्मस्वरूप श्रीशुक व्युत्थानदर्शेंत येतांच परीक्षितीच्या घरीं आले.

यापरी शुकाची समाधि जाणा। स्वयें आली समाधाना।

तैंच परीक्षितीच्या सदना। विचरतां त्रिभुवना अवचट आला॥४५॥

अशा रीतीने श्रीशुकांच्या ठिकाणी समाधी अवस्था स्वतः समाधानास प्राप्त झाली. हे शुकमुनी त्रिभुवनात विहार करीत करीत अचानक राजा परीक्षितीच्या दरबारी आले.॥४५॥

बाप भाग्य परीक्षिती। ब्रह्मनिधी लागला हातीं।

ब्रह्मज्ञानाची ऐसी ख्याती। घातली जगतीं ज्ञानपळे॥४६॥

राजा परीक्षितीचे भाग्य थोर म्हणून त्याच्या हाती श्रीशुक्ररूपी ब्रह्मदेवा लागला. त्यांच्या ज्ञानाची महती अशी की त्यांनी जगात ज्ञानाची पाणपोई घातली.॥४६॥

ब्राह्मणाचें सामर्थ्य

सभाग्य कोप ब्राह्मणाचा। शापें अधिकार ब्रह्माचा।

मिथ्या नव्हे ब्राह्मणवाचा। पूर्ण दैवाचा परीक्षिती॥४७॥

ब्राह्मणाचा कोपही भाग्य देणारा असतो. शाप देण्याचा अधिकारही ब्राह्मणाचाच असून त्याची वाणी कधी खोटी ठरत नाही. राजा परीक्षितीला ब्राह्मणाकडून मिळालेला शाप त्याचे भाग्य उजळणारा ठरला. म्हणून येथे परीक्षिती दैववान आहे असे म्हटले आहे.॥४७॥

शमीकाचा ब्रह्मचारी पुत्र। पाठकें दिधलें शिखासूत्र।

त्याचेनि शापें ब्रह्माधिकार। जाण ब्राह्मणमात्र ब्रह्मरूपी॥४८॥

शमीक ऋषींच्या ब्रह्मचारी पुत्राकडून त्याला शाप मिळाला होता. ज्याने शास्त्रोक्त विधीने गुरूंकडून जानवे धारण केले होते, जो ब्रह्मचर्याश्रमात राहून अध्ययन करित होता, त्याच्या शापाच्या निमित्ताने राजा परीक्षितीला पूर्ण वैराग्य प्राप्त होऊन ज्ञानाधिकार प्राप्त झाला. याचे कारण असे की खरा ब्राह्मण हा ब्रह्मच असतो.॥४८॥

शाप देतील जरी ब्राह्मण। तरी वंदावे त्यांचें चरण।

कोपा चढल्याही ब्राह्मण। पूर्ण तरी आपण वंदावे ते॥४९॥

ब्राह्मण खूप संतापले, त्यांनी शाप जरी दिला, तरीही त्यांना नमस्कारच करावा.॥४९॥

ब्राह्मण करूं आलिया घाता। त्याचे चरणीं ठेवावा माथा।

ब्राह्मणापरती पूज्यता। आन दैवता असेनाची॥५०॥

ब्राह्मण जरी आपला घात करण्यास आला तरी त्याच्या चरणांवर नतमस्तक व्हावे. ब्राह्मणांसारखे पूज्य दुसरे दैवत ह्या जगात नाही.॥५०॥

ब्रह्म ब्राह्मण समसमान। हेंही वचन दिसे गौण।

ब्रह्मदाते स्वयें ब्राह्मण। यालागीं पूर्ण पूज्यत्वे श्रेष्ठ॥५१॥

ब्रह्म आणि ब्राह्मण हे सारखेच आहेत हे बोलणेही गौणच ठरते. कारण ब्रह्मानुभव आणून देणारे ब्राह्मणच असल्याने पूज्यत्वाच्या दृष्टीने ब्राह्मण अति श्रेष्ठ आहेत.॥५१॥

जें वस्तु असे ज्याआधीन। त्या वस्तूचे करितां दान।

यालागीं ब्रह्मस्वामित्वें ब्राह्मण। पूज्यत्वे पूर्ण तिहीं लोकी॥५२॥

जी वस्तू ज्याच्याकडे असते, त्या वस्तूचे त्याला दान करता येते. ब्राह्मण ब्रह्मस्वरूपाशी एकरूपता साधून देतात म्हणून ते त्रैलोक्यात पूज्य आहेत.॥५२॥

ब्राह्मण ब्रह्मातें प्रतिपादिते। तें ब्रह्म होते कोणी नव्हते।

ब्रह्म ब्राह्मणाचेनी हातें। पूर्ण प्रतिष्ठेतें पावलें पै॥५३॥

ब्राह्मण ब्रह्मज्ञान सांगू शकतात. ते ब्राह्मण नसते, तर 'ब्रह्म आहे', 'ब्रह्म नाही' अशा मतांचा गोंधळ झाला असता. त्यामुळे 'ब्रह्म निश्चित आहे व जीव हा ब्रह्मच आहे' हे अनुभवाचे ज्ञान ब्राह्मणांमुळेच जगाला झाले.॥५३॥

यालागीं ब्रह्म ब्राह्मणाधीन। कदा नुल्लंघी ब्राह्मणवचन।
त्यांचे मंत्रमात्रें जाण। पाषाणाही पूर्ण ब्रह्मत्व प्रगटे॥५४॥

म्हणून ब्रह्म हे ब्राह्मणांच्या आधीन आहे असे म्हटले आहे. सारांश, ब्राह्मणांची आज्ञा उल्लंघन करू नये. त्यांनी उच्चारलेल्या मंत्राच्या सामर्थ्याने दगडालाही ब्रह्मत्व प्राप्त होते (मूर्ती)॥५४॥

जैसा मातेचा मोहकोप। तैसा ब्राह्मणांचा शाप।
शापें फेडून पराचें पाप। वस्तू चिद्रूप कोपुनी देती॥५५॥

आईचा आपल्या अपत्याप्रती आणलेला राग जसा त्याच्या कल्याणासाठी असतो, खोटा असतो, तसाच ब्राह्मणांचा शाप असतो. तो अनेक जन्मांचे पाप फेडून चिद्रूपत्व प्राप्त करून देतो.॥५५॥

ब्राह्मण कोपल्या अतिक्षोभता। एवढा लाभ आतुडे हाता।
त्या ब्राह्मणां सुखी करितां। त्या लाभाची वार्ता न बोलवे वेदा॥५६॥

ब्राह्मणांच्या कोपामुळेही जर एवढा लाभ होतो, तर त्या ब्राह्मणाला सुखी केले असता होणारा लाभ वेदांनाही वर्णन करता येणारा नसतो.॥५६॥

यालागीं भूदेव ब्राह्मण। चालतें बोलतें ब्रह्म पूर्ण।
त्यांची निंदा आवज्ञा हेळण। विरुद्ध आपण न वदावें कदा॥५७॥

यास्तव ब्राह्मणांना भूदेव म्हटले जाते. ते चालते बोलते पूर्ण ब्रह्मच असतात. म्हणून त्यांची निंदा, आवज्ञा किंवा हेळसांड करू नये. त्यांच्या विरुद्ध आपण बोलू नये.॥५७॥

त्या ब्राह्मणांच्या कोपबोला। राजा ब्रह्माधिकारी झाला।
भाग्यें श्रीशुक पावला। भाग्यें आथिला परीक्षिती तो॥५८॥

त्या ब्राह्मणांच्याच शापाचा परिणाम म्हणून राजा परीक्षिती ब्रह्माधिकारी झाला. त्या भाग्याने त्याला श्रीशुक प्राप्त झाले व त्यांनी राजा परीक्षितीस ब्रह्मसाम्राज्य दिले.॥५८॥

राजा परीक्षितीची योग्यता

या परीक्षितीचा अधिकार। पाहतां दिसे अतिसुंदर।
धर्माहोनी धैर्य थोर। वीर्यशौर्यधर विवेकी पै॥५९॥

आता राजा परीक्षितीच्या थोर अधिकाराचे वर्णन करतात. राजा परीक्षिती धर्मराजाहूनही धैर्यवान होता. तो अतिशूर असून विवेकीही होता.॥५९॥

कृष्ण असतां धर्म भ्याला। कलीभेणें पाठीं पळाला।
हा कलीसी ग्रासुनी ठेला। धैर्ये आथिला अधिकारी॥६०॥

बरोबर प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण असतानाही कलीच्या भीतीने धर्म राज्य सोडून स्वर्गमार्गाकडे परत फिरला. पण परीक्षितीचे धैर्य असे की त्याने कलीचाच पराभव केला.॥६०॥

चक्र घेऊनी निजहस्तीं। ज्यासी गर्भी रक्षी श्रीपती।
त्याचे अधिकाराची स्थिती। वानावी पां किती वाचाळता॥६१॥

परीक्षिती गर्भात असतांना अश्वत्थाम्याने सोडलेल्या अस्त्रापासून स्वतः श्रीपतीने हातात सुदर्शन चक्र घेऊन त्याचे रक्षण केले होते. ज्याच्या पाठीशी स्वतः भगवंत आहे, त्याचा अधिकार काय वर्णावा?॥६१॥

जेणें गर्भी रक्षिलें निजस्थितीं। त्यातें परीक्षी सर्वाभूतीं।

यालागी नांव परीक्षिती। येथवर प्रीती हरिचरणीं॥६२॥

ज्याने आपले गर्भात असताना रक्षण केले, त्याला तो सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी पाहत होता. म्हणून त्याचे नाव 'परीक्षिती' असे ठेवले गेले. (परि - सभोवती, ईक्ष - पाहणे). या परीक्षितीची गर्भात असल्यापासूनच हरिचरणांवर भक्ती होती.॥६२॥

अर्जुनवीर्य निर्व्यंग। सुभद्रामहीचें गर्भलिंग।

तो अधिकार रत्नउपलिंग। उभयपक्षीं चांग जन्मला शुद्ध॥६३॥

शौर्य व वीर्य असलेला अर्जुन व प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाची धाकटी बहीण सुभद्रा यांच्या पोटी अभिमन्यूसारखे रत्न जन्माला आले. अशा शुद्ध कुलात परीक्षिती जन्माला आल्यामुळे त्याच्याकडे मुळातच हे सर्व गुण व शुद्धता होती.॥६३॥

राजा आणि सविवेक। सत्त्ववृद्धि आणि सात्त्विक।

ब्रह्मज्ञानालागीं त्यक्तोदक। असे अतिनेटक परमार्थीं॥६४॥

परीक्षिती राजा असून विवेकी, सात्त्विक व परमार्थाचा खरा जिज्ञासू होता. सत्त्वगुण त्याच्या ठायी परिपूर्ण अवस्थेत होता, म्हणून ब्रह्मज्ञानासाठी त्याने अन्नपाण्याचाही त्याग करून श्रवण केले.॥६४॥

**परमार्थाचा योग्य अधिकारी म्हणून या राजाला श्रीशुकांनीं भागवत सांगितलें -
उपदेशाची परंपरा**

ऐसें देखोनी परीक्षितीसी। कृपा उपजली श्रीशुकासी।

मग बैसवोनी सावकाशीं। श्रीभागवत त्यासी निरोपिलें॥६५॥

अशा अधिकारसंपन्न परीक्षितीला पाहून श्रीशुकांच्या अंतःकरणात त्याच्याबद्दल कृपा उत्पन्न झाली. त्याला समोर बसवून त्यांनी अतिशय व्यवस्थितपणे, सर्व अंगांसह श्रीमद्भागवत ग्रंथाचे निरूपण केले.॥६५॥

दुजें दवडून दृश्य दृष्टी। अति गुप्ततेपरिपाठीं।

हरिब्रह्मयांची गुह्यगोष्टी। बोले कर्णपुटी अति एकांती॥६६॥

दृश्य आणि दृष्टी यांचे द्वैत जेथे मावळून जाते, त्या ब्रह्मस्वरूपाचे निरूपण श्रीनारायणांनी ब्रह्मदेवाला अति एकांतात केले.॥६६॥

तेंचि ब्रह्म्यानें नारदासी। बैसोनियां एकांतवासी।

दुजें न पडतां दृष्टीसी। अतिगुप्ततेसी उपदेशिलें॥६७॥

हेच ज्ञान विधात्याने नारदांना, जेथे दुसरा कोणी नाही अशा एकांतवासात बसून अति गुप्ततेत सांगितले.॥६७॥

तेंचि नारदमहामुनीश्वरीं। अतिगुप्त सानें कुसरी।

एकांतीं सरस्वतीचे तीरीं। व्यासासी करी निजबोध॥६८॥

त्याच ज्ञानाचे प्रदान नारद मुनींनी अति कौशल्याने व गुप्ततेने, तसेच एकांतात सरस्वतीनदीच्या काठावर श्रीव्यासांना केले.॥६८॥

तेंचि श्रीव्यासें अतिनिगुती। बैसवूनियां एकांतीं।

श्रीभागवत श्रीशुकाप्रती। यथार्थस्थिती उपदेशिलें॥६९॥

हाच ब्रह्मबोध श्रीभागवताच्या माध्यमातून श्रीशुकांना एकांतात बसवून व्यासांनी जसाच्या तसा सांगितला.॥६९॥

एवं परंपरा उपदेशस्थिती। गुप्तरूपे जे आली होती।

तेचि प्रगट जगाप्रती। शुक्र परीक्षिती परमार्थ सांगे॥१७०॥

अशी ही जी गुप्त होती ती उपदेशाची परंपरा, श्रीशुकांनी राजा परीक्षितीला परमार्थ सांगण्याच्या निमित्ताने संपूर्ण जगासाठी प्रगट केली.॥१७०॥

हे त्यागाची निजवोज। सप्तरात्रे साधावया काज।

ब्रह्मशापे ऋषिसमाज। मेळवूनियां सहज त्यक्तोदक जाहला॥७१॥

सात दिवसात परमार्थ साधण्यासाठी राजा परीक्षिती अन्न-पाणी सर्व सोडून श्रवणास बसला. त्याच्या बरोबर अनेक ऋषीही श्रवण करू लागले. हे सर्व ब्राह्मणशापाने घडले.॥७१॥

ब्रह्मशापनियमावधी। अंती संकटविषयसंधी।

तेथे पावला ब्रह्मनिधी। ज्ञानक्षीराब्धी शुक्रयोगींद्र॥७२॥

ब्राह्मणाच्या शापाचा कालावधी सात दिवस होता. त्याच्या शेवटी महासंकट - मृत्यू येणार होता. त्याच वेळी तेथे ज्ञानसागर, परिपूर्ण ब्रह्मनिधी असलेले, योग्यांचे शिरोमणी श्रीशुकमुनी धावून आले.॥७२॥

श्रीशुकमुखाने भागवत श्रवण करून परीक्षिति ब्रह्मज्ञानी झाला.

मरतया अमृतपान। दुष्काळीं जेवीं मिष्टान्न।

अवर्षणीं वर्षे घन। तेवीं आगमन श्रीशुकाचें॥७३॥

मरणासन्न अवस्थेस असलेल्याला अमृतसेवन करावयास मिळावे, दुष्काळग्रस्ताला जशी भोजनास पक्वान्ने मिळावीत किंवा अवर्षण पडले असता भरपूर पाऊस पडावा त्याप्रमाणे शुक्रदेवांचे येणे झाले.॥७३॥

भक्तिनवरत्न तारू बुडतां। धर्मधैर्याचा स्तंभ पडतां।

तो परीक्षिती शापे पीडितां। झाला रक्षिता शुक्रयोगींद्र॥७४॥

धर्म व धैर्याचा आधारस्तंभ अशा परीक्षितीला मृत्यूचा शाप मिळाला असता, नवविधा भक्तीची नाव बुडू लागली असता, श्रीशुकमुनींनी त्याचे रक्षण केले.॥७४॥

तेणें बैसवुनी ऋषिवर्यपंक्ती। तारावयातें परीक्षिती।

प्रगट परिसतां त्रिजगतीं। श्रीभागवतार्थी शुक्र वक्ता॥७५॥

त्याला ऋषिवर्यांच्या सोबत बसवून, त्याला हवी असलेली मुक्ती देण्यासाठी श्रीमद्भागवताचा अर्थ तिन्ही लोकांत शुकमुनींनी प्रगट केला.॥७५॥

धन्य वक्ता तो श्रीशुक। श्रवणें विसरवी तान्हभूक।

त्यक्तोदका झालें पूर्णसुख। कथापीयूष परमामृते॥७६॥

श्रीशुकांचे निरूपण अतिशय अर्थपूर्ण होते. श्रवणास बसलेल्यांची त्यामुळे तहानभूक विसरली जात होती. हे कथामृत ऐकून अन्न-पाणी वर्ज्य करून श्रवणाला बसलेल्या परीक्षितीला पूर्ण समाधान मिळाले.७६

ब्रह्मशापे सर्प दंशतां। मरणभयाची कथावार्ता।

विसरवुनियां नरनाथा। पूर्णपरमार्था त्यासी लावी॥७७॥

ब्राह्मणशापाने सर्पदंश होऊन मरण येणार ही मरणभयाची आठवण परीक्षिती विसरून गेला. आपल्या कथेद्वारे श्रीशुकांनी त्याला पूर्णत्वाला नेले, मुक्ती दिली.॥७७॥

तें हें श्रीभागवत संपूर्ण। दशलक्षणीं सुलक्षण।

श्रीशुकें करवुनी श्रवण। परीक्षिती पूर्ण ब्रह्म केला॥७८॥

श्रीशुकांनी परीक्षितीला या दशलक्षणांनी युक्त श्रीभागवताचे, श्रवण घडवून पूर्ण ब्रह्मरूप केले.॥७८॥

जेवीं दोराचें सापपण। दोरीच मिथ्या होय जाण।

तेंवी देहाचे देहपण। देहस्था मीपण जाणतां मिथ्या॥७९॥

दोरीवरील सर्प ओळखल्यावर दोरीचे अधिष्ठानत्व मिथ्या होते, त्याप्रमाणे देहस्थ जीवाला 'मी'पणा मिथ्या आहे हे जाणल्यावर देहाचे देहपणसुद्धा मिथ्या आहे हे कळते.॥७९॥

देह असो अथवा जावो। आम्ही पूर्णपरब्रह्म आहों।

यापरी परीक्षिती पहाहो। केला निःसंदेहो श्रवणमात्रें॥९८०॥

'देह राहू दे, अथवा जाऊ दे, माझे अस्तित्व देहावर अवलंबून नाही कारण मी पूर्णब्रह्मच आहे' असे निःसंदेह ज्ञान परीक्षितीला श्रवणामुळे झाले.॥९८०॥

श्रीएकनाथ म्हणतात, मीं गुरुआज्ञेनें हा ग्रंथ मरार्थीत रचिला

श्रीशुकपरीक्षितीसंवाद। तोचि जगाला उद्बोध।

जो गुरुकृपा पावे प्रबोध। पूर्ण ब्रह्मानंद स्वयें होय तो॥८१॥

श्रीशुक-परीक्षितीसंवादरूपाने प्रगट झालेला भागवत ग्रंथ जगाला उद्बोधक ठरला. ज्यास गुरुकृपा प्राप्त होईल त्यास हे प्रबोधन अंतःकरणात पूर्णपणे ठसेल व तो स्वतः ब्रह्मानंदरूप होईल.॥८१॥

ऐसें फावलें ज्या श्रीभागवत। ते पावले ज्ञानमथितार्थ।

परमानुभवीं श्रीमत्संत। संतोषावया ग्रंथ म्यां हा केला॥८२॥

असे श्रीभागवताचे ज्यास श्रवण घडेल त्यास त्यातला ज्ञानार्थ आकलन होईल. अशा ज्ञानसंपन्न असलेल्या संत मंडळींना आनंद व्हावा यासाठी मी या ग्रंथाची रचना केली.॥८२॥

त्यांचिया चरणरजकृपा। हे बोल कळले मज पाहा पां।

वांचुनी ज्ञानार्थसंकल्पा। आकळे वाग्जल्पा हें घडे केवीं॥८३॥

त्यांच्या कृपेने भागवतातील पदांचा अर्थ मला कळला. त्यांच्या कृपेवाचून ज्ञानार्थ कळणे, ग्रंथाचा संकल्प पूर्ण होणे शक्य नसते. संतकृपेवाचून माझ्या वाणीला ग्रंथनिर्मिती करणे कसे काय शक्य होते?॥८३॥

माझे वाकुडेतिकुडे आर्षबोल। त्यामार्जीं ब्रह्मज्ञान सखोल।

नित्य नवी प्रेमाची ओल। हे कृपा केवळ त्या संतांची॥८४॥

माझ्या वेड्यावाकड्या शब्दांमध्ये सखोल ब्रह्मज्ञान भरलेले आहे, त्यांत नित्य नूतन प्रेमाचा ओलावा आहे ही केवळ संतांचीच कृपा होय. याला कारण मूळ शब्द ऋषिमुनींचेच आहेत.॥८४॥

या धाडसाबद्दल संतांकडे क्षमायाचना

श्रीभागवत आणि भाषे मराठे। हे बोलणें नवल वाटे।

पूर्वी नाही ऐकिलें कोठें। अभिनव मोठें धिटावा केला॥८५॥

श्रीभागवत आणि तेही मराठी भाषेत, हे बोलणेच आश्चर्यकारक आहे. श्रीभागवताचे निरूपण मराठीतून करणे हे पूर्वी कधीही व कोठेही ऐकलेले नाही. हे एक नवीन धाडसच आहे.॥८५॥

मुख्य संस्कृतचि मी नेणें। यावर प्राकृत ग्रंथ करणें।

जें काहीं बोलिलें धीटपणें। तें क्षमा करणें जनकत्वे संतीं॥८६॥

मुळात मी संस्कृतचा जाणकार नाही तरीही धाडसाने या संस्कृत ग्रंथावर प्राकृतात धीटपणाने रचना करित आहे. तरी संतांनी पित्याच्या भूमिकेतून मला क्षमा करून माझ्यावर कृपा करावी.॥८६॥

बालकाची सरे बडबड। तेणें माउलीची निवे चाड।

मज अपत्याचें तुम्हां कोड। प्राकृतही गोड मानिला ग्रंथ॥८७॥

अपत्याची किंवा बालकाची बडबड्या बोलातील बडबड ऐकून आई सुखावते. तसे माझे तुम्हाला कौतुकच आहे. म्हणून तुम्ही ही प्राकृतातील रचना गोड मानून घेतली.॥८७॥

माझे आरुषवाणें बोलणें। कळाकुसरी कौतुक नेणें।

जें बोलविलें जनार्दनं। तेंचि ग्रंथकथनें कथिलें म्यां॥८८॥

माझ्या या वाकुड्या बोलांमध्ये माझी वक्तव्यकला किंवा कौशल्य काहीच नाही. तुम्ही संतांनी कौतुक करावे असे वाक्चातुर्य माझ्याकडे नाही. माझ्या सदुरू जनार्दनांनी जे वदवून घेतले, तेच मी ग्रंथाद्वारे कथन केले.॥८८॥

जें बळें ओढून नेइजे तैसे। तेंचि चालुनी आले आपैसैं।

तेवीं मन हिरोन हृषीकेशें। बळात्कारें ऐसैं बोलविले पैं॥८९॥

कोणी एखादा बळजबरीने ओढून नेतो, त्याप्रमाणे सदुरूनाथ माझ्यापाशी आले. हृषीकेशाने माझ्या मनाचे हरण करून जणू हे बळात्काराने वदवून घेतले.॥८९॥

मी निमित्तमात्र आहे.

येथें पराक्रम नाही माझा। हा ग्रंथ आवडला अधोक्षजा।

तेणें बोलविलें ज्या निजगुजा। त्या यथार्थवोजा वोडबला ग्रंथ॥९०॥

या ग्रंथनिर्मितीत माझा काही पराक्रम नाही. हा ग्रंथ श्रीकृष्णाला आवडला. त्यांनी जे गुह्यज्ञान माझ्याकडून वदवून घेतले, तीच कथा या ग्रंथात सांगितली आहे.॥९०॥

तो करवी तैसा मी कर्ता। हें बोलणें अतिमूर्खता।

वाच्यवाचक जनार्दन वक्ता। ग्रंथग्रंथार्था निजरूप दावी॥९१॥

ते करविणारे आहेत व मी ग्रंथकर्ता आहे, हे बोलणेही मूर्खपणाचेच ठरेल. कारण कर्ता-करविता, वाच्य-वाचक-वक्ता हे सर्व श्रीजनार्दनच आहेत. आपले स्वतःचे स्वरूपच ते या ग्रंथाच्या अर्थाच्या निमित्ताने सांगत आहेत.॥९१॥

यालागीं पदपदार्थखोडी। प्रेमरहस्य ज्ञानगोडी।

हे माझ्या अंगीं नलगे वोढी। ग्रंथार्थ धडगोडी जनार्दन जाणे॥९२॥

यास्तव प्रत्येक पदाचा अर्थ, भगवंताबद्दलचे प्रेम, यात सांगितलेले ज्ञान यापैकी कशाचेही श्रेय माझ्याकडे येत नाही. ते सर्व सदुरू श्रीजनार्दनच जाणोत!॥९२॥

घाणा उस गाळिल्या जाणा। गुळाचा स्वामी नव्हे घाणा।

तेवीं मज मुखीं गुह्यज्ञाना। वदला ज्ञातेपणा मीपण नलगे॥१३॥

घाण्याने उसातून रस गाळला तरी त्यातून तयार होणाऱ्या गुळाचा मालक घाणा नसतो. त्याप्रमाणे माझ्या मुखाने सांगितल्या गेलेल्या ब्रह्मज्ञानाचा ज्ञातेपणा माझा नाही.॥१३॥

ऐसें सदुरुंनी नवल केलें। माझे मीपण निःशेष नेलें।

शेखीं माझे नांवें ग्रंथ बोलिले। प्रेम आथिलें ज्ञानार्थरसें॥१४॥

सदुरुंनी असे नवल केले की माझे मीपण समूळ मावळून गेले. या ग्रंथाची रचना मी केली असे जरी म्हटले जात असले तरी त्यातील ज्ञानाचा रस त्यांचाच आहे व हे त्यांचे माझ्यावरील प्रेम आहे.

म्हणावें सदुरु तूं माझा। कीं पूर्णब्रह्मसहजनिजा।

तेथे मीपणाचा उपजे फुंजा। तुजमाजी तुझा निजवास पै॥१५॥

‘माझे सदुरु’ असे म्हणावे, की ते स्वस्थितीत असलेले पूर्णब्रह्म आहेत असे म्हणावे, हे सांगता येत नाही. कारण कोणत्याही पद्धतीने ‘मी’ असा अहंकार दिसून येतो. खरी स्थिती अशी आहे की ते स्वमहिम्यात एकमेव, अद्वितीय असे सत् रूपाने आहेत.॥१५॥

वस्त्र आणि घडीपालव। स्वरूप एक वेगळें नांव।

परी घडी पालव अपूर्व। वस्त्रगौरव शोभेसि आणी॥१६॥

वस्त्र, त्याची घडी आणि त्याचा पदर यांची नावे जरी वेगळी असली तरी ते स्वरूपाने एक सूतरूपच असतात. घडी घालताना वस्त्राचा पदर वर असेल तर तो वस्त्रास शोभा आणतो.॥१६॥

तेवीं गुरुब्रह्मही एकचि घडे। परी गुरुदास्यें ब्रह्म आतुडे।

गुरुवाक्यें निजनिवाडे। ब्रह्मासी जोडे प्रतिष्ठा पै॥१७॥

त्याप्रमाणे सदुरु आणि ब्रह्म हे एकच आहेत. परंतु सगुण साकार सदुरुंची सेवा केल्याने ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेता येतो. सदुरुंनी ‘तू ते ब्रह्म आहेस’ असे सांगितल्याने शिष्याचा ब्रह्माविषयी निर्धार होतो, गुरुवाक्यामुळे ‘मी ब्रह्म आहे’ हे ज्ञान प्रगट होते.॥१६॥

गुरु ब्रह्म अभिन्नत्वे पूर्ण। तेथे शिष्यासी नुरे भिन्नपण।

तेव्हां जन तोचि जनार्दन। जनार्दनीं जन अभिन्नत्वे नांदे॥१८॥

जेथे सदुरु व ब्रह्म हे भिन्न नाहीत, तेथे गुरुंनी ज्याच्यावर पूर्ण कृपा केली आहे, असा शिष्यही त्यांच्यापासून वेगळा असणे शक्य नाही. अशा शिष्यासाठी सर्व जड-चेतन सृष्टीही जनार्दनरूपच आहे.॥१८॥

ऐसा निजात्मा श्रीजनार्दन। अनुभवितां न होय आन।

कायावाचामनबुद्धिप्राण। इंद्रियेंहि जाण जनार्दन झाला॥१९॥

अशा ब्रह्मरूप श्रीजनार्दनांचा अनुभव आल्याने मीही ब्रह्मरूप झालो. माझी काया, वाचा, मन, बुद्धी, प्राण, इंद्रिये हे सर्व श्रीजनार्दनच झाले आहेत.॥१९॥

यालागीं माझे जें कां मीपण। तें माझे अंगीं न लगे जाण।

माझे वाचें जें वचन। तें श्रीजनार्दन स्वयें झाला॥१०००॥

म्हणून माझे मीपण, माझ्या अंगी न चिकटता, माझ्या वाणीने बोललेली सर्व वचने श्रीजनार्दनच झाले.॥१०००॥

यालागीं वाचा जे वावडे। तें जनार्दना अंगीं जडे।

सैर करतांही बडबडे। समाधीची न मोडे मौन मुद्रा॥१०१॥

यास्तव वाचेने बोललेले सर्व श्रीजनार्दनांनीच बोललेले आहे. त्यामुळे माझ्या वाणीने केलेल्या स्वैर बडबडीमुळे सदुरुनाथांची समाधी व त्यांचे मौन मोडत नाही.॥१०१॥

जनार्दन माउलीची अकारण करुणा, तिवाच हा महिमा

सैराट धावतां पाय। श्रीजनार्दन निजमाय।

पदोंपदीं कडिये घेत जाय। रितें पाऊल पाहे पडों नेदी॥१०२॥

माझे पाय सैराटपणे धावत असताना श्रीजनार्दाने माउली होऊन वेळोवेळी मला कडेवर घेतले व हेतूवाचून माझे पाऊल पडू दिले नाही.॥१०२॥

झणी कोणाची दृष्टि लागे। यालागीं मज पुढें मार्गें।

सर्वदा तिष्ठे सर्वांगें। मीचि आचार्यसंगें निर्भय सदा॥१०३॥

मला कोणाची दृष्ट लागू नये म्हणून ही माउली माझ्या पुढे मागे चालत आहे. तसेच माझ्या संरक्षणासाठी ती रात्रंदिवस तिष्ठत उभी आहे. मी माझे आचार्य सदुरू जनार्दनस्वामींच्या संगामुळे निर्भय होऊ शकलो.॥१०३॥

जनार्दनजननीअंगसंगें। भय तेंचि निर्भय होऊं लागे।

कळिकाळ नित्य निजांगें। येऊनी पायां लागे अहर्निशीं॥१०४॥

माउली जनार्दनांच्या संगतीने भय निर्भयतेमध्ये परिवर्तित होते. निर्भय झाल्यामुळे स्वतःहून कळिकाळ अहोरात्र पायाशी लोळण घेतो.॥१०४॥

जनार्दन जननीचा स्नेह मोठा। चित्प्रकाश केला दिवटा।

मोडेल अविद्येचा कांटा। म्हणुनी बोधखराटा भूमिका झाडी॥१०५॥

सदुरू जनार्दनमातेचे प्रेम असे आहे की त्यांनी मला रस्ता दिसावा म्हणून शुद्ध ज्ञानाची मशाल माझ्या हातात दिली व जगात वावरत असताना अविद्येचा काटा पुन्हा मोडू नये, यासाठी माझ्या अन्तःकरणाची भूमी त्यांनी ज्ञानरूप खराट्याने झाडून काढली.॥१०५॥

ऋद्धिसिद्धींची कुरवंडी। वोवाळुनी दुरी सांडी।

निजानुभवाचें ताट मांडी। स्वानंदाचे तोंडीं ग्रास देत॥१०६॥

ऋद्धिसिद्धींमध्ये अडकू नये म्हणून त्यांची कुरवंडी करून ती माझ्यावरून ओवाळून दूर टाकून दिली. अष्टमहासिद्धींची आडकाठी दूर करून माझ्यापुढे त्यांनी ब्रह्मानुभवाचे ताट मांडले. या ताटातून ब्रह्मरसाचा, स्वानंदाचा घास ते मला भरवीत आहेत.॥१०६॥

समाधीचे पालखीं सुये। अनुहताचा हल्लर गाये।

यापरी जनार्दन निजमाये। निजीं निजविती होये निजदासा॥१०७॥

समाधिसुखात झोपविल्यावर अनाहत नादाची अंगाई ते माझ्यासाठी गात आहेत. याप्रमाणे श्रीजनार्दन माउली आपल्या दासाला स्वतःच्या स्वरूपात निजवत आहेत.॥१०७॥

पुत्र शिष्य आणि सेवक। जनार्दनासी समान देख।

परी पुत्रापरिस विशेष देख। शिष्यासी निजसुख स्वानंद दिला॥१०८॥

पुत्र, शिष्य आणि सेवक यांच्या प्रती जनार्दनस्वामींची दृष्टी समसमान आहे. परंतु मला शिष्याला त्यांनी पुत्रापेक्षा विशेष असा ब्रह्मानंद दिला. याचे कारण सद्गुरूंच्या व्यावहारिक वैभवावर पुत्राचा अधिकार असतो तर पारमार्थिक वैभवावर शिष्याचा अधिकार असतो.॥१०८॥

तेथें जनार्दनीं एक। रंकाचेंही निजरंक।

त्यांही माजीं कृपापूर्वक। निजात्मसुख सुखें दिधले॥१०९॥

मी अतिशय दीनदुबळा असूनही श्रीगुरू जनार्दन यांनी माझ्यावर कृपा केली व मला आत्मसुखाचा लाभ करून दिला.॥१०९॥

त्या सुखाची निजगोडी। चतुःश्लोकींच्या पदमोडीं।

श्रीसंतांलागी घोंगडी। मराठी परवडी भावें केली॥१०१०॥

त्या सुखाची गोडी चतुःश्लोकी भागवताच्या पदपदांचा अर्थ सांगण्याच्या निमित्ताने मीही घेत आहे. संतांच्या आज्ञेने ही मराठी भाषेतील वेडीवाकडी घोंगडी मी मोठ्या प्रेमाने केली आहे.॥१०१०॥

जेवीं सकळां लहाने। मिळोनी कणकीचें चाखणी करणें।

तेवीं श्रीभागवत मूळ केणें। म्यां वाखाणणें महाराष्ट्रीं॥११॥

ज्याप्रमाणे लहानथोर सर्वांनी मिळून कणकीच्या विविध पदार्थांची चव पाहिली, तर सर्व पदार्थांत तिचीच चव असते, त्याप्रमाणे मूळ पदार्थ जे भागवत, ते मी सर्वांना मराठी भाषेत लिहून वाटले. भाषा संस्कृत नसली तरी मूळ भागवताची गोडी मराठीतही आहेच.॥११॥

नवल माउलीचें कोड। बाळक नासी तें लागे गोड।

तेवीं मी संतांचें लडिवाळ बोबड। माझे मराठीचें कोड चौगुण करिती॥१२॥

माउलीच्या कोडकौतुकाचे नवल वेगळेच असते. बालकाने थोडी सांडलबंड केली तरी ती तिला गोडच वाटते. त्याप्रमाणे मी संतांचा बालक असल्याने माझ्या मराठीतल्या लडिवाळ बोबड्या बोलाचे ते चौपटीने कौतुकच करीत आहेत.॥१२॥

बालक स्वयें खेळगेपणें। मातेसी लावी आंवतणें।

त्याचे परवडीं पडिले चणे। तरी माता तृप्त होणें चौगुणें प्रीती॥१३॥

मूल भातुकली खेळत असताना मातेला जेवण्यास आमंत्रण देते. मग त्याने जेवण म्हणून चणे वाढले तरी मातेचे प्रेम अधिकच वाढते व ती तृप्त होते.॥१३॥

तेवीं माझिया बोला प्राकृता। ग्रंथार्थ परिसतां साधुसंतां।

सुख उपजेल सर्वथा। निजस्वभावता निजबोध॥१४॥

त्याप्रमाणे माझ्या मराठीत ग्रंथाचा अर्थ सांगण्याने साधुसंत आनंदित होतील. त्यांच्यासह सर्वांनाच या ग्रंथांमुळे स्वस्वरूपाची आठवण होऊन त्यांचा आनंद वाढेल.॥१४॥

जेवीं बाळक बापाजवळी। त्याचेच ग्रास त्यासी घाली।

कीं तो बाळकाच्या करतळीं। सुखावला तळीं मिटक्या देत॥१५॥

बालक आपल्या बापाच्या ताटातच जेवावयास बसते. त्याच ताटातील घास ते त्याला भरवते. या क्रियेने बाप अतिशय सुखावतो. बालकाच्या हातांना लागलेले अन्न तो मिटक्या मारत खातो.॥१५॥

तेवीं चतुःश्लोकी भागवता। व्यासें काढिलें मथितार्था।

तो शोधुनी म्यां आईता। वोपिला संता निजबाळकभावे॥१६॥

नारदांनी ब्रह्मदेवाकडून मिळालेले चतुःश्लोकी भागवत व्यासांना सांगितले. श्रीव्यासांनी त्याचा विस्तार व सार असे सर्व श्रीशुकांना दिले. ते मी आयतेच हातात घेतले आणि आता बालकभावाने संतांना भरवीत आहे.॥१६॥

या चतुःश्लोकीची रचना कोठें व कशी झाली?

तेवी चतुःश्लोकी भागवत। कैसेनी झालें हस्तगत।

प्रवर्तावया कारण येथ। ऐका सुनिश्चित सांगेन मी॥१७॥

ते चतुःश्लोकी भागवत माझ्यापर्यंत कसे आले, त्याचे काय कारण घडले ते आता सांगतो.॥१७॥

गोदावरी उत्तरतीरीं। चौ योजनीं चंद्रगिरी।

श्रीजनार्दन तेथवरी। दैवयोगें फेरी स्वभावे गेलों॥१८॥

गोदावरी नदीच्या उत्तरतटावर, चार योजने दूर चंद्रगिरी हे स्थान आहे. मी आणि जनार्दनस्वामी प्रारब्धयोगाने सहज तेथे गेलो.॥१८॥

तो अतिदीर्घ चंद्रगिरी। तळीं चंद्रावती नगरी।

स्वयें चंद्रनाम द्विजवरी। वस्ती त्याचे घरीं सहज घडली॥१९॥

हा चंद्रगिरी पर्वत अतिशय उंच असून त्याच्या पायथ्याशी चंद्रावती नावाचे नगर आहे. या नगरातील चंद्र नावाच्या ब्राह्मणाच्या घरी आमची वस्ती सहजच झाली.॥१९॥

तेणें चतुःश्लोकी भागवत। वाखाणिलें यथार्थ युक्त।

तेणें श्रीजनार्दन अद्भुत। झाला उत्पुलित स्वानंदे पै॥१०२०॥

त्या ब्राह्मणाने चतुःश्लोकी भागवतातीत सिद्धांतांची व त्याने प्राप्त होणाऱ्या उत्तम फळाची फार स्तुती केली. या अद्भुत ग्रंथाची महती ऐकून श्रीजनार्दनस्वामी आनंदाने पुलकित झाले.॥१०२०॥

तेणें स्वानंदें गर्जोन। श्रीमुखें स्वयें जनार्दन।

बोलिला अतिसुखावून। हे वर्णीं गुह्यज्ञान देशभाषा॥२१॥

त्यांनी आनंदाने अति सुखावून जाऊन स्वमुखाने मला अधिकार वाणीने सांगितले की, या ब्रह्मज्ञानाचे तू देशभाषेमध्ये, म्हणजेच मराठीत वर्णन कर.॥२१॥

तें माझी मध्यम अवस्था। नेणें संस्कृत पदपदार्था।

बाप आज्ञेची सामर्थ्यता। वचनें यथार्थ प्रबोध झाला॥२२॥

त्यावेळी माझी त्रिशंकूसारखी अवस्था झाली. मी संस्कृत पदपदार्थाचा अर्थ जाणत नाही परंतु त्यांची आज्ञा अर्थ सांगावा अशी होती. या कारणाने श्रीगुरूंच्या आज्ञेच्या सामर्थ्यामुळे मला संस्कृत वचनांचा यथार्थ बोध आपोआपच झाला.॥२२॥

वसिष्ठाचे वचनासाठीं। सूर्यमंडळीं तपे छाटी।

शिळा तरती सागरपोटी। श्रीरामदृष्टिप्रतापें॥२३॥

वसिष्ठ ऋषींनी जेव्हा सूर्याला बोलावले, तेव्हा सूर्याचे काम करण्यासाठी त्यांनी आपली छाटी

सूर्यमंडळात ठेवली. ती छाटी त्यांच्या आज्ञेमुळे सूर्यासारखीच उष्णता व प्रकाश देऊ लागली. श्रीरामांच्या केवळ दृष्टीच्या सामर्थ्याने समुद्रात एरवी बुडणाऱ्या शिळा तरंगू लागल्या.॥२३॥

विश्वामित्रवाक्यें जाण। कौलिका स्वतंत्र स्वर्गस्थान।

तेवीं मी एकाजनार्दन। गुरुकृपा पूर्ण ज्ञानार्था करितां॥२४॥

त्रिशंकूला स्वर्ग मिळावा म्हणून विश्वामित्र ऋषींनी यज्ञ केला होता पण इंद्रादी देवांनी त्याला तेथे येऊ दिले नाही. तेव्हा विश्वामित्रांनी स्वसामर्थ्याने दुसरा स्वर्गच त्याच्यासाठी निर्माण केला तशाच सामर्थ्याने जनार्दनमहाराजांच्या एकनाथाला गुरुकृपेने ग्रंथाचा अर्थ करण्यासाठी पूर्णपणे समर्थ केले.॥२४॥

गुरु आज्ञेमुळें ग्रंथार्थ स्वयमेवच प्रकट झाला

नवल आज्ञेची सामर्थ्यता। मी करूं न रिघें जरी ग्रंथा।

ते ग्रंथार्थ मज आंतौता। बळेंचि ज्ञानार्था दाटोनी दावी॥२५॥

त्यांच्या आज्ञेचे सामर्थ्य आश्चर्यकारक आहे. मी ग्रंथाचा अर्थ करू शकत नव्हतो तरी त्यांच्या आज्ञेच्या बळाने ग्रंथाचा अर्थ माझ्या अन्तःकरणात स्पष्ट झाला.॥२५॥

हें सांडूनिया ग्रंथकथन। मजकर्मातरीं रिघतां जाण।

त्या कर्मांमार्जीं गुह्यज्ञान। ग्रंथार्थ पूर्ण प्रकटे स्वयें॥२६॥

ग्रंथकथनाचे कार्य सोडून मी जेव्हा आपले इतर काम करू लागत होतो, तेव्हा माझ्या त्या कर्मांमधेच ग्रंथातील गुप्तज्ञानार्थ प्रगट होत होता. मला कर्मांऐवजी ग्रंथच दिसत होता.॥२६॥

गुरुआज्ञा अत्यंत लाठी। ग्रंथार्थ खेळे माझे दृष्टीं।

आज्ञेनें पुरविली पाठी। फाकटगोष्टीमार्जींही ज्ञान॥२७॥

गुरुआज्ञा अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न असल्याने माझ्या दृष्टीसमोर ग्रंथाचा अर्थच दिसत होता. त्या आज्ञेने माझी पाठ न सोडता अगदी बारिकसारिक गोष्टींमधूनही मला ज्ञान दाखविले.॥२७॥

नित्यकर्म करितां जाण। ग्रंथींचें दिसे गुह्यज्ञान।

मागे घालूनियां संध्यास्नान। ग्रंथार्थ पूर्ण प्रकटे पुढां॥२८॥

नित्यकर्म करित असतानाही ग्रंथातील ज्ञानच दिसू लागले. या ज्ञानाच्या अनुसंधानात नित्यकर्म घडू लागली. स्नानसंध्या इत्यादी कर्मांना गौणत्व आले. भागवतातील ज्ञानबोधच प्रथम स्थानावर राहू लागला.॥२८॥

जागृती दिसे ग्रंथार्थज्ञान। ग्रंथार्थमय जाहलें स्वप्न।

सुषुप्तीमार्जीं दुजेनवीण। हें गुह्यज्ञान कोंदाटे पै॥२९॥

जागृतीत तोच ग्रंथार्थ दिसू लागला. स्वप्नही ग्रंथार्थमय झाले. सुषुप्तीतही त्या ज्ञानापेक्षा दुसरे काहीच नव्हते. म्हणजेच सर्व अवस्थांमध्ये हे ज्ञान माझी पाठ सोडीत नव्हते. ही ज्ञानरूपता सर्व विश्वभर व्यापून राहिली.॥२९॥

शब्दापुढें ज्ञान धांवे। ओवीपुढें अर्थ पावे।

जें जें जीवीं विवंचावें। तें तें आघवें ग्रंथार्थ होय॥१०३०॥

शब्दोच्चारामगोदर ज्ञान प्रकट होत होते. ओवी अगोदर अर्थ ध्यानात येत होता. ज्याच्या ज्याचा विचार करावे ते ते सगळे ग्रंथार्थमयच होत होते.॥१०३०॥

सद्गुरुआज्ञा अतिशय गाढी। रिते अर्धक्षण न सोडी।

तैं आज्ञा गौरव परवडी। ग्रंथार्थ जोडीजोडिला ऐसा॥३१॥

सद्गुरुआज्ञा अतिशय बलवान असल्याने ती मला अर्धक्षणही मोकळे सोडत नव्हती. त्या आज्ञेच्या प्रभावामुळे मी ग्रंथार्थ व्यवस्थित सांगू शकलो.॥३१॥

यापरी श्रीभागवत। चतुःश्लोकीं ज्ञानमथित।

तो हा रचितां प्राकृत ग्रंथ। गुरुआज्ञा समर्थ प्रतापतेजे॥३२॥

भागवतातील सार म्हणजे दुसऱ्या स्कंधातील, नवव्या अध्यायातील, चार श्लोकांचे कथन. जे भगवंतांनी प्रकट केले ते ज्ञान म्हणजेच हा प्राकृत ग्रंथ होय. स्वतःच्या प्रतापतेजाने (ब्रह्मानुभवाने) समर्थ असलेल्या गुरुआज्ञेने हे घडले.॥३२॥

एका जनार्दना शरण। भावें वंदितां सद्गुरुचरण।

स्वप्नीं न दिसे जन्ममरण। ब्रह्म परिपूर्ण होइजे स्वयें॥३३॥

मी एकनाथ एकमेव असलेल्या ब्रह्मरूप सद्गुरु जनार्दनांना शरण आहे. सद्भावाने त्यांचे चरण वंदन केले असता स्वप्नातही जन्ममरणाचे भय राहत नाही. पूर्ण ब्रह्मरूपता प्राप्त होते.॥३३॥

स्वयें महाभागवत। चतुःश्लोक गुह्यज्ञानार्थ।

परमार्थें आथिला ग्रंथ। हा निश्चितार्थ निजबोधे॥३४॥

स्वतः भागवत हा एक महान ग्रंथ आहे. येथे चतुःश्लोकांद्वारे त्यातील गुह्यज्ञानार्थ सांगितला गेला. परमार्थ मार्गावरून जाणाऱ्यास हा निश्चितपणे आत्मबोध करून देईल.॥३४॥

एवं भागवतींच्या मथितार्था। एकला एका नव्हे कर्ता।

ग्रंथग्रंथार्थ अर्थविता। अंगें तत्त्वतां जनार्दन झाला॥३५॥

अशा तऱ्हेने श्रीमद्भागवताच्या ह्या सारभूत चतुःश्लोकी ग्रंथाचा मराठीत अर्थ सांगितला पण त्याचा कर्ता एकटा एकनाथ नाही. ग्रंथाचा अर्थ सांगणारा केवळ जनार्दन आहे.॥३५॥

एका आणि जनार्दन। नावें भिन्न स्वरूपें अभिन्न।

यालागीं ग्रंथाचे निरूपण। पूर्णत्वे पूर्ण संपूर्ण झालें॥१०३६॥

एकनाथ आणि जनार्दन ही नावे भिन्न असली तरी स्वरूपाने ते एकरूपच आहेत. असे असल्याने ग्रंथाचे निरूपण पूर्णत्वाने पूर्ण होऊन पूर्ण झाले.॥१०३६॥

इतिश्रीभागवते द्वितीयस्कंधे श्रीशुकपरीक्षितिसंवादे एकाकारटीकायां नवमोऽध्यायः।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु।

॥श्रीएकनाथमहाराजकृत चतुःश्लोकी भागवत समाप्त॥
